Розділ І

ВИГНАНЦІ

Їх, Микиту Швачку й Івана Письменного, вигнали з Києва обох разом, звинувативши в образі члена магістрату(1) Данила Щербаня.

Микита Швачка якось зустрів купця Щербаня й запитав:

— Чи не могли б ви, пане Даниле, трохи приборкати своїх наймитів? Вони так знахабніли, що далі нікуди. Не дають проходу ні старому, ні малому: беруть на кпини, ображають, кривдять. Наспудеїв(2) Академії з киями кидаються, наклепи зводять... Говорять, нібито вони паркан у вас ламають, до склепу з товарами добираються.

А Іван Письменний додав:

— Та ще собаками бідних хлопців цькують.

Купець на ті слова нічого не сказав, а ввечері, коли Іван повертався з Академії, два Щербаневі наймити вискочили із засідки, збили його з ніг і почали гамселити куди попало. Та нагодився Микита, й обидва посіпаки дістали такого прочухана, що ледве добрели до Щербаневого двору. Наступного дня Микиту й Івана викликали до магістрату й сказали:

— Поскаржився на вас усіма шанований пан лавник Данило Щербань. Заявив, що ви його злодієм обізвали. Лава взяла заяву до уваги, вислухала свідків...

— Яких? — аж скинувся Микита.

— Наймитів пана лавника. Вони до сказаного додали: "Швачка не тільки ображав пана лавника, а й хату спалити нахвалявся".

І як не оправдувались Микита з Іваном, служники магістрату лише руками розвели:

— Так лава рішила.

Не стали слухати Микиту ні хазяїн шевської майстерні, ні цехові братчики, а Івана — ректор Академії; і довелося їм збирати своє начиння й мандрувати туди, звідки кілька років тому прийшли.

Слався тепер перед ними закурений пилом, добре в'їжджений і втоптаний босими ногами шлях на захід. Ішли на Білогородку, а там… на землі, захоплені польською шляхтою. Не хотілося ні Микиті, ні Іванові зустрічатися з гнобителями рідного люду, а доводилося. Та й куди ж інакше підеш, як не туди? Там обидва народилися, там виросли. То був рідний край.

— Може, тобі, Іване, краще на Запорізьку Січ податися? — порушив мовчанку Микита. — Шляхти не знатимеш…

— А мати ж як? — аж зупинився Іван. — Старенькі вони в мене. Недужі. Усе помочі ждуть. Давай провідаємо. Поживемо в Чорногородці якийсь час, Роздивимось. А потім… Ірпінь(3) же нас не зупинить.

— Є в мене знайомий гутник(4), — замість відповіді промовив Микита. — Такий смирний, такий тихий, як ти оце. Савкою Плиханенком звуть. З Малого Половецького, що поблизу Фастова. Теж правди шукав… Пан жінку його знеславив. Кинувся Савка до двору, а його й на поріг не пустили. "До Варшави дійду, — закричав, — а правду знайду!" І знайшов. Наступного дня панові пахолки(5) мало не до смерті канчуками відшмагали. Ледве за місяць на ноги звівся. А жінка збожеволіла тим

часом. Плюнув Плиханен— ко на все — і в Чернечий ліс подався. Став гайдамачити разом з Таранцем.

— З Таранцем? — перепитав Іван.

— З Таранцем… А тобі він знайомий, чи що? — поцікавився Швачка.

Іван якийсь час мовчав, певне, збирався з думками, потім заговорив:

— Давно хотів розповісти тобі, Микито, та все не виходило… А тепер якраз пора… Не той я, за кого видавав себе в Академії…

— Як це не той?

— Бач, Микито, дорога в Академію для такого бідняка, як я, закрита… А мені так хотілося вчитися… З нашого села… попів син Петро Погорецький Академію скінчав, доктором медицини став. А я, думав тоді, хіба гірший? Хіба охоти менше? Чи кебети не маю? От і видав себе за шляхтича Письменного. Мені й повірили. А в Чорногородці нашій жодного Письменного нема й не було ніколи…

— Невже в Академії не цікавилися, правду ти кажеш чи ні?

— Чому ж? Цікавилися, — гірко усміхнувся Іван. — Бач, Микито, вигадував не я… Давня це історія… Наше село належить фастівському біскупові(6). Коли я був малим, він здавав Чорногородку в оренду такому собі Янкелю Мошко— вичу. Клятий був той Янкель. Людей на панщину гонив і в свята. Не стерпів мій батько, а його Семеном Логвиненком звали, збиткувань того шкурника й до лісу пішов: Там стрівся з гайдамаками. Ватажком у них був шляхтич Олексій Письменний(7), а помічником Лазар Таранець. Того Письменного фастівський панок Тиша-Биковський розорив. Дітися бідному чоловікові було нікуди — він і зійшовся з гайдамаками. Одного разу, коли гайдамаки наставляли на шлях праведний Янкеля Мошковича, Письменний зайшов і до нас. Я не

спав саме. Ватажок розговорився зі мною, а тоді й каже батькові: "Вчитися б йому". — "Куди там?! — махнув рукою батько. — Не нам про це думати". — "А ти послав би його до Києва, в Академію". — "Не ятри душі, Олексію", — простогнав батько. А Письменний йому: "Я, Семене, хоч і лишився без кола й двора, а королівський привілей на грунти маю. В ньому король мене шляхтичем величає. Допіру цей папір мені ні до чого. Візьми, Семене, його. Хай твій Іван, як підросте, мандрує з ним до Києва. Видасть себе за сина шляхтича Олексія Письменного, що загинув у сутичці із сильним сусідом..." — "Що ти, Олексію? — скинувся батько. — Гріх таке говорити..." На тому й скінчилася їхня розмова. Пізніше, коли розбили їхнючату(8) загинув Олексій Письменний, а батько, тяжко поранений, дістався вночі додому, щоб померти в рідній хаті, він згадав отой далекий вечір і сказав матері: "Пам'ятаєш, Одарко, Письменний про привілей згадував? Він у мене в лядунці(9). Заховай його. Я навряд чи до ранку дотягну, а вам жити треба. Не хочу я, щоб Іван шию Янкелю підставляв, канчуки його терпів. Хай іде в Київ. Хай буде Письменним. Так хотів покійний Олексій..." Батько помер через день... А через рік я пішов до Києва... Споряджав мене в дорогу, одяг і гроші діставав... Лазар Таранець.

— Он воно що! — протягнув Швачка. — А я й не догадувався, що з сином гайдамаки дружбу веду...

— Колись в Академії нам цидулу(10) читали, — знову озвався Іван. — Там писалося, що гайдамаки — розбійники. Наказувалося — притулку їм не давати й урядових осіб повідомляти про їх появу. В мене серце кров'ю обливалося, коли слухав...

— Розбійники, — задумливо мовив Микита. — Для пана Щербаня, для інших лавників, для всіх отих, у кого з пельки преться, хто на чужому горбу статки наживає, вони таки розбійники. Бо не тільки польську шляхту скубуть, а і їх не минають. Але хто ж оті, що вигнали нас із Києва? Як їх назвати? Ні, Іване, посполитий(11) люд, біднота вся гайдамаків розбійниками не називає.

— Чорногородці їх завжди як друзів стрічали. Останнім шматком хліба ділилися. А Мошкович за трьома замками спав. Та не вберігся. Підстерегли гайдамаки біля Кощіївки — й повісили на сухій гілляці.

Далі йшли мовчки. Кожен думав про своє. Нарешті заманячіли білогородські хатки. Біленькі, чепурненькі, густими вишняками обсаджені. Перейшли вал, повернули в завулок, що круто спускався до Ірпеня.

— Тут у мене приятель є, Грицько Заєць. Нибалка. Кожного разу в нього зупиняюся. Перепочинемо в Грицька й сьогодні. Це рятівник мій. Хай… розповім колись… Монастирській братії, щоб ситнішою була, рибку постачає. День і ніч ловить, навіть у неділю, а городничий усе докоряє: "Малувато, Грицю, малувато".

Розділ II

ШЛЯХТИЧ СТЕФАН ЗУБРИЦЬКИЙ

Переночувавши в Грицька Зайця, Микита й Іван раненько рушили далі. На форпості(12) їх затримали лише на кілька хвилин. Поручик, потягуючись, недбало оглянув паспорти, запитав, що хлопці несуть у клунках, та й махнув рукою — ідіть живі-здорові.

І знову запорошена дорога вела Швачку й Письменного вперед і вперед, то вибігаючи на пагорби, то обминаючи їх. Позаду залишилися Гнатівка, Лука, Музичі. Спочили під розлогими вербами. Дісталися до Новосілок. Та не проминули й десяти хат, як біля одного двору помітили посеред вулиці підводу з хатнім начинням, поряд з нею чоловіка, жінку й трьох діток, навпроти них — наїжаченого шляхтича, який, розмахуючи канчуком, репетував що було сили, а під тином — пахолка з парою верхових коней.

— Що трапилося? — запитав Микита.

— Ідіть, куди йдете, — буркнув шляхтич. — Без вас розберемось.

Жінка, тоненька, скоцюрблена, з потемнілим, зморшкуватим обличчям, простягла до Микити тремтливі руки:

— Заступіться хоч ви, люди добрі. Життя не стало. За Ірпенем хотіли спокійно зажити, так на тобі… догнав… назад вертає.

— Замовкни, ледащице! — замахнувся шляхтич канчуком. — Пащекувати почала. Панщину не відробили, чинш(13) не сплатили…

— Неправда, пане, — обізвався й чоловік, збиваючи на потилицю облізлу баранячу шапку. — Увесь чинш давно в твоїх коморах, а панщину по сьогодні всю відробили.

— Ще й ти, бидло, рота роззявляєш! — шляхтич полоснув селянина канчуком по плечах.

— Не так, пане, б'ють, — ухопив Швачка шляхтича за руку, повернув до себе й щосили уперіщив по спині костуром, на який спирався.

— Ах ти драб(14) нещасний! — скрикнув шляхтич, вихопив з піхов шаблю. — Пропився до канцура — та ще й на шляхетну людину руку здіймаєш?! Так май лее, проклятий! — Він розмахнувся шаблею, та Швачка, вдаривши костуром по зап'ястю, вибив зброю з рук. Шабля задзвеніла й упала на землю за кілька кроків від пахолка.

— Оце так драб! — захоплено вигукнув той.

— У-у-у-у, бидло, — завив шляхтич і з піднятими руками кинувся до пахолка. — Боронити пана треба, а він зуби скалить.

Швачка зупинив шляхтича, кивнув пахолкові:

— Розмотуй, чоловіче, мотузку, що біля сідла, та неси сюди.

З-за тинів почали виглядати сусіди. Одна з жінок наблизилася до Швачки:

— Знайшовся-таки козак, що дав одкоша драпіжнику(15) оцьому. Уже так знавісніли пани, що життя нема.

Підійшло кілька чоловіків.

— Поможіть пана на коня висадити, — попросив їх Микита.

— Та що ти, чоловіче, — відсахнувся перший із них. — За таку нечисть руками братися?

— Ех ви, — спалахнув Швачка. — А що ж, шию їм підставляти?

Він підхопив шляхтича на оберемок, кинув на коня, повернув обличчям до хвоста.

— Прив'язуйте його! Та поміцніше! А то ще звалиться ненароком.

Чоловіки гуртом ухопилися за мотузку, швидко обплутали нею пана.

— Ну… як, мостивий? — засміявся Микита. — Не мулько?

— Я шляхтич Стефан Зубрицький, а ви!..

Швачка повернувся до пахолка:

— А ти хто?

— Ян Байрацький, пане-брате.

— Звідки?

— З Чорногородки…

Письменний подався вперед.

— З Чорногородки? — перепитав.

— Пан Зубрицький посесором(16) у Чорногрродці…

— Ну, чоловіче, — перервав його мову Швачка, — то й паняй туди. Тільки ж гляди мені! Розв'яжеш пана… не радий будеш, що й на світ появився. Отак.

— Та що ви?! — здивувався Байрацький. — Будьте спокійні. Все буде так, як ви наказуєте.

Схиливши голову й ховаючи криву усмішку, Ян Байрацький повів коней уздовж вулиці. З дворів виходили селяни, улюлюкали, свистали, глузували з. шляхтича, а він мовчки крутився на коні, перелякано блимав виряченими очима й подумки проклинав усе на світі.

— А ви, — повернувся Микита до втікачів, — мандруйте собі далі. Проїдете трохи більше як півмилі, побачите поворот праворуч. Село виднітиметься. То. Княжичі, а по другий бік Ірпеня — Жорнівка. Там російський форпост. Туди й прямуйте. Хай щастить вам.

Жінка вклонилася Швачці й Письменному:

— Спасибі вам, людоньки добрі, спасибі. Хай вас доля не цурається.

Чоловік підійшов до Микити, міцно обняв його, поцілував.

— Вік буду дякувати вам, — сказав.

Посадивши дітей і жінку на воза, він поїхав до кovороту(17), а Швачка й Письменний пішли на Мостище.

Розділ III

В ГОСТЯХ У ДІДА ГРИГОРІЯ

Пройшовши трохи, Микита з Іваном повернули ліворуч і попрошкували берегом Ірпеня. Зліва до стежки підходила річкова заплава, заросла лепехою та очеретом, справа, з пагорба, на схилі якого тулилося село, збігали вузенькі стяжки, щедро засаджені городиною й засіяні яриною.

— Яке багатство, — промовив Микита. — А люди бідні, обшарпані, виснажені… Всього можна вдосталь мати. Городина — аж буяє, сіна — хоч продавай. Жито й пшениця — до землі клоняться. Та панство до своїх рук все прибирає. Завжди йому мало, завжди хочеться більше. Все заграбастали б, усім заволоділи б. І ланами, і сінокосами, і лісами, і річками. За дрова — плати, за гриби — плати, за суниці — плати. Міст переїхав — і то плати. І по якому тільки праву?

Івана теж обсіли важкі думи. Мати за панською роботою світа не бачить. Панщина,шарварки(18) чинші… А вже й старість підкрадається…

За Новосілками Швачка й Письменний піднялися на косогір'я, перетнули дорогу й вийшли на горбок. Прямо перед ними, за річковою долиною, лежало село Мостище, тулячись до вузенької річечки Трубище, що впадала в Ірпінь. Лівіше нього, поближче до Ірпеня, лежала слобода(19) з кількох дворів. Хати в селі старі, похилі, на слободі — нові, покриті свіжою соломою, огороджені рівненькими тинами. Відразу видно, що люди живуть на волі. І хати кращі, і двори

багатші. Хліви та клуні — в кожного. Мабуть, недавно пан "слободи" цим утікачам надав. Що ж… Поживуть десять, п'ятнадцять років, а там… знову на панщину, знов у ярмо…

— Зайдемо, друже, на пасіку. Тут дідок один господарює, — запропонував Швачка.

Спустилися у вибалок, знову перетнули дорогу й пірнули у старезний дубняк на крутосхилому пагорбі. За приірпінськими лугами видно було Чернечий ліс, село Дзвінкове та хутір Господарець, що притулився між лісом і річкою. За хвилину хлопці вийшли на галявину, де під яворами біліла приземкувата хатинка. За нею манячіла катрага(20), попід ліщиною тягнулися два ряди пнів. Солодко пахла гребка, посіяна перед вуликами.

— Агов, діду! — гукнув Микита.

З катраги вийшов сутулуватий чоловік років шістдесяти. Великий крислатий бриль і білий полотняний одяг виразно виділяли його на темно-зеленому тлі дерев. У діда було сухорляве лице, глибоко посаджені сині очі, довгий прямий ніс, гостре круте підборіддя, потемніла на сонці шия.

— Добридень, діду Григорію, — привітався Швачка.

— Доброго здоров'я чесним людям, — бадьоро відповів господар пасіки.

Іван теж низько вклонився пасічникові.

— Це ти, Микито? — здивувався Григорій. — А то ж хто буде?

— Іван Письменний, діду. Товариш мій… З Чорногородки. Спудеєм у Київській академії був…

— Прошу до хати. Спека надворі, а я в хатині травички свіжої настелив — прохолодніше трохи стало. Водички джерельної нап'єтеся. Медку скуштуєте. Заходьте.

Швачка й Письменний зайшли до хати. Вона була невеличка. У лівому кутку стояла розмальована цибатими півнями присадкувата піч, за нею — піл, над ним — жердка з одягом, З правого боку, через усю хатину, — довга дубова лава, біля дверей — судник, у протилежному кутку — стіл, над ним — дві ікони, лампадка, обіч, зліва, — ослін і скриня. Стіл покритий чистим білим обрусом, скриня — мережаним рядном. Над скринею — картина: козак Мамай сидить біля коня, грає на кобзі.

Дід поставив на стіл миску із стільниками, поклав у другу кілька малосольних огірків.

— Пригощайтеся, хлопці. Будьте як дома.

Швачка й Письменний дружно взялися за їду. Невдовзі повернулися до господаря, подякували.

— Що ж новенького у вас, діду? — поцікавився Микита.

— Ет, — махнув рукою старий, — які там новини… Всі люди щодня на панщину ходять до Ленкевичів. Осавула каже: взимку спочиватимете, вам же влітку треба відроблять щотижня по три дні, а взимку — лише по два. А як полічимо, що влітку по шість днів ходили, то всю зиму гулятимете. Тільки ж як прийде зима — інше заспіває. Це не перший раз. Шарварки видумає,гвалти(21). А ви в Новосілках чорногородського посесора не бачили? До обід він на греблі так галасував, що луна аж до Ірпеня котилася. Хтось утік від нього, чи що… Так він жінок зустрів наших — і все розпитував, чи не бачили, не чули…

— Стрічали ми його, — і Швачка розповів дідові про сутичку із шляхтичем.

— Он воно що! Зубрицький — клятий чоловік. Дуже клятий. Ще лихіший наших Ленкевичів. Вся Чорногородка через нього сльози ллє. Давно пора його провчити. Жаль тільки, що мало у нас таких сміливців, як ти, Микито.

— Нічого, діду. Носив вовк овець — понесли вже й вовка.

— Коли б же то. Раніше посесори не так розперізувались. Гайдамаків боялися.

— А хіба гайдамаки й тут бували? — обізвався Письменний.

— А де ж їм бувати, як не тут? Кращих місць і не треба. Кругом ліси. Он за горбами — Богушівський, правіше — Новосільський, за Ірпенем — Чернечий. У Новосільському лісі — яр. Глибокий-глибокий. А кругом гущавина — не пролізеш. Наші люди Гайдамацьким його називають. Тут Іван Подоляка в п'ятдесятому зупинявся(22). А дрібних ватаг скільки через нього на Полісся перейшло! А за Ірпенем, на російській стороні, в Чернечому лісі — скільки їх бувало!

— А ви, діду, часом не були в гайдамаках? — поцікавився Іван.

— Та хто ж про це говорить, сину? Дізнаються отакі волоцюги, як Зубрицький або наші Ленкевичі, зразу на суху гілляку потрапиш.

— Ми ж... — почав було Микита.

— Та знаю... що не підведете... На Чигиринщині я починав... З Мамаєм разом.

— З Мамаєм? — недовірливо протягнув Письменний. — З отим, що намальований?

— З ним, сину мій, з ним. То… лише парсуна. Та ще й нікудишня. А справжній Мамай — такий красень був, такий, що розказати важко… Дивіться на картину, а я розкажу вам… про нього.

Жив на світі козак-нетяга(23) Мамай. Не знав він, коли родився, не відав, коли хрестився. Ліс зелений був його батьком, сира земля — матір'ю, дуб, що на картині, — братом, сивий кінь — другом, а кобза — порадницею. Летів степом Мамай як вітер-легкокрил, стинав панам голови, як стебла косар. Страх тікав від нього, лихо обминало. Тільки слава опереджала. Одних вона на ноги піднімала, інших — на коліна ставила. Не було такого куточка на Вкраїні, де б не чули про нього, не було такої днини, коли б не просили для нього смерті пани. А він тільки сміявся з того. Сідав під дубом, клав на коліна кобзу, запалював люльку, підкликав когось із своїх хлопців. "Як там на світі білому? Чи все гаразд?" — питав. "Та біля Брусилова пан один селян у хліві замкнув, димом від соломи, змішаної з гноєм, другий тиждень душить," — відповідав той. Підіймав Мамай очі на дуба, гілля оглядав. "Є ще гілляка вільна?" — питав. "Є!" — озивалися хлопці гуртом. "Щасти вам!" — говорив Мамай. І злякано стогнала земля, і сердився вітер, відстаючи від коней, і майоріли над жухлою тирсою козацькі чуби… Приводили пана. "Голубчики-братчики, — стогнав він. — Я ж не поляк. Я ж свій. Не губіть душі благочестивої". — "А ми й не губимо, — говорив Мамай. — Ми її до раю направляємо. А щоб до неба ближче було — на дуб підіймаємо". І тремтів дуб, і гнулася гілляка, і сохло від тягаря грішного листя на дубі тому. Скільки гілляк — стільки й панів побувало на дереві. І всох старезний велетень, і скам'янів на віки вічні…

— І ви з тими хлопцями літали, діду?

— Літав, мій сину, літав. Не одну чату із Запоріжжя у наші краї: вів. Спочатку йшли на Чигирин, потім — на Лисянку, тоді — на Корсуні", Богуслав, Канів, Білу. Церкву, Мотовилівку, а звідтіля — лісом на

Дзвінкове. Бачите... ген там... за Дзвінковим... видно шмат поля. То Польце. Урочище таке. А он там, де верба найвища підіймається, на Ірпені є переміл(24). Води там по коліна. Та ще й кладка є. От перебиралися ми через той переміл, а тоді стежечкою-стежечкою понад Трубищем — і до цього, пагорба. Пасіки тут не було ще, ніхто не жив. Відпочинемо трохи, а тоді — прямісінько на Новосільський ліс — і в Гайдамацький яр. Запам'ятайте і ви, хлопці, цей шлях. Може, знадобиться колись.

— Не ті часи, діду, — промовив Письменний.

— Та що ти, Іване? — вигукнув Микита. — Ось провідаєм твою матір, домовимось із кимось, щоб допомагав їй, а самі — на Запоріжжя. Там однодумців стрінемо немало.

— А так, — загорівся Григорій. — їх чимало не лише на Запоріжжі, а по всій Україні. У зимівниках багато залишилося тих, які нищили панів ще в п'ятдесятому(25). Ні, хлопці, не згасла в людей віра, не зникла надія на волю. Ще підніметься люд проти панства. Як за батька Хмеля.

— Я теж вірю. Прийде час, коли пани заплачуть від нас. І не тільки слізьми, а й кров'ю, — сказав Микита. — А зараз... Нам пора, діду, рушати далі. Сьогодні хочемо до Чорногородки добратися.

— З богом, діти, — підвівся з лави Григорій, — Коли доведеться бути на Запоріжжі, кланяйтеся від мене всім побратимам у Канівському курені. Скажіть — Григорій Непийвода кланяється. А тут я, запам'ятайте, може, знадобиться, — Григорій Кошовий. З Коша прийшов, так тутешні люди й прозвали Кошовим.

Розпрощалися. Швачка й Письменний спустилися до млина, перескочили греблю й запорошеною доріжкою, що відділяла Мостище від його слободи, попрямували на Дубову Шию, від якої до Чорногородки — рукою подати.

Розділ IV

У РІДНОМУ СЕЛІ

До Чорногородки Швачка й Письменний добралися на вечірній зорі. Біля перших хат Іван зупинився.

— А знаєш, — звернувся він до Микити, — якщо Зубрицький пізнав мене, біди не минути.

— На кожного звіра є своя міра, — жартома промовив Швачка. — Знайдеться вона й на вашого Стефана. Вовка боятися — в ліс не ходити. А до того ж — ми вільні птахи. Куди схотіли, туди й полетіли. Вдень — по сонцю, вночі — по Чумацькому Шляху. Чотири тижні — і ми за порогами. Тож вище голову, побратиме! Пішли.

— Тільки не вулицею, — ухопив Іван Микиту за рукав. — Давай краще понад Ірпенем. Береженого й бог береже.

Микита ще раз поглянув на свого супутника. Добрий він товариш, ласкавий, ніжний, але вже занадто м'який, дуже обережний… Що ж… час покаже своє. В Києві Письменний тільки сьорбнув лиха. А тут… Коли доведеться випити добрячий ківш, іншим стане. Та щоб не псувати настрою побратимові, відповів йому в тон:

— Як понад Ірпенем, то й понад Ірпенем. Аби до хати втрапити.

— Втрапимо! — зрадів Іван. — Я тут дорогу й помацки знайду.

Вузенька стежина круто звивалася поміж старезними вербами, які тягнулися понад річковою долиною. На травах з'явилася роса. Лугом стелився сизо-голубий туман, півколом обступаючи село. З-за Ірпеня долинув скрипучий голос деркача. Свиснула черепаха. Над головами прохуркотіли дикі качки. Швачка й Письменний звернули праворуч,

проминули замок, церкву й пішли завулком. Він упирався в садибу Іванової матері.

На просторому подвір'ї, густо поростому спорышем, під розлогою грушею, на невеличкому ослінчику, сиділа Іванова мати. За кілька кроків од неї жевріло багаття. В обкладеному жаром горняті кипів окріп. Мати саме збиралася кидати у воду галушки, коли побачила за воротями подорожніх. І хоч на землю впали сутінки, відразу впізнала сина й кинулася до воріт. Рясно заблищали сльози на її висохлому, порізаному зморшками обличчі. Вона впала синові на груди, обхопила його потемнілими руками за шию.

— А це Микита, мамо, — ніяково промовив Іван.

— Микита? — підняла мати заплакані очі на Швачку. — Он який ти красень. Недарма ж Іван про тебе так часто згадував. Добривечір тобі, сину.

— Доброго вам здоров'я, матінко, — вклонився Микита.

— Проходьте, дітоньки. Знімайте сакви(26) та вмивайтеся. Вода свіженька. Щойно принесла. А рушник — он на паколі. Я ж тим часом вечерю кінчу готувати.

Поки Микита з Іваном милися, мати поспіла з вечерею, їли мовчки. Микита смакував галушками, згадував минуле...

Кілька літ тому він, отаман Жерелівського куреня, їздив із Січі до Києва. Разом із писарем Війська Запорізького Семеном Драним возив Академії гроші. Назад повертались Поірпінням, цими ж само селами. Першу зупинку зробили в Новосілках. Там і познайомився він з Іваном Бондаренком, що був тоді таким собі милим невгамовним хлоп'ям. Як горіли в нього очі, коли він дивився на козацькі строї(27), як хотілося йому на Січ! "Може, ви почекали б пару днів? — питав. — Я в Грузьку за

день дістанусь. Мамі скажу — вона відпустить. І поїду". Ледве одговорили його... А через якийсь час... по смерті матері... він сам дістався на Січ. Який-то він зараз? Очевидно, змужнів, виріс... Сам Наум Дідушко взявся його вчити козацькому ремеслу. Побачити б їх. Незчувся, як сам до себе промовив:

— Нічого, вже скоро. Бо ж нам тепер одна дорога — за пороги.

— І знову пустився в згадки.

Тоді вони швидко повернулися на Січ. Та не міг Микита більше спокійно отаманувати. Серце розривалося від згадок про бачене на Правобічній Україні. Збиткування шляхти над знедоленим людом так врізалися в пам'ять, що їх несила забути. Ледве склепить було повіки, як з'являються перед очі знеславлені дівчата, знедолені матері, катовані на стайнях літні чоловіки.

А чумацькі розповіді... То про шляхетські наїзди, то про знущання католиків над православними, то про зажерливість орендарів...

І не стерпіла душа. Діждався Микита виборів, подякував козакам за честь — і вже на другий день подався на Київщину. Вів за собою десяток найсміливіших і найвідважніших. На Білоцерківщині стрілися з Савкою Плиханенком. Разом добралися до Чернечого лісу, знайшли чату Лазаря Таранця. І сказав Микита сивовусому Лазарю:

— Приймай, батьку, в свою сім'ю. Небагато нас, та гнІ9 потроїть наші сили. На кожного можеш покладатися, як на самого себе.

Радий був Таранець такому поповненню. Тремтіли пани, десятою дорогою обминали Чернечий ліс, а невгамовні гайдамаки з'являлися то в одному селі, то в другому, перестрічали їх то під Васильковом, то під Фастовом. А потім... увесь загін потрапив у пастку. Щоб дати змогу Таранцю відірватися і врятувати загін, він, Швачка, з кількома

товаришами прийняв удар на себе… Лягли тоді трупом усі його друзі. На очах у нього схопили Єгора Степанова…

Славний був гайдамака Єгор. Дуже славний. І пожартувати вмів, і постояти за себе. І страху не знав — ні в дозорі, ні на вивідинах, ні в бою. Тоді-то й він, Микита, мало не потрапив у руки ворога. Коли б не Грицько Заєць, що відволік його, пораненого навиліт у груди, в непрохідне болото, навряд чи топтав би ряст наступної весни. Спасибі Грицьку… За два дні були вони в Білогородці. Там і виходила його Грицькова Оленка… Тяжка була рана. Гоїлась довго. Багато сил забрала. А тоді пішов Микита в Київ. Там земляка зустрів, шевцювати став.

Згадки перервав надтріснутий голос біля сусіднього двору:

— Агей там! Досить ляси точити! Спати пора — завтра на шарварок! Треба греблю гатити: панський млин стоїть!

Долинули й інші вигуки:

— Кожну суботу ходимо, а це й у неділю гониш?

— Не дадуть людині й відпочити.

— Ну-ну! Побазікайте. Скажу пану Стефану — зараз пельки заткне.

Мати залила вогонь, зібрала миски.

— Ходімо, діти, в хату. Подалі від гріха. То осавула Мусій Мандрика. Не доведи бог з ним зв'язатися…

Уже в хаті Микита запитав стареньку:

— Новий посесор у вас, матінко?

— Ага, синочку. Посесор новий, а порядки старі. Ще гірші, ніж були раніше. Панщини — чотири дні. Шарварки — мало не кожної суботи. А чинш… Не менше десяти злотих. Та ще сотню грибів, та ще кошик ягід… А взимку — п'ять курочок, чотири качки, дві гуски. Та хіба перелічиш усе? Що пан побачить — усе його… Інакше — бідна твоя головонька, нещасна спинонька. Геть-чисто сполосують.

— І люди мовчать? — обурився Микита.

— Що ж ти поробиш, сину, голими руками… На гайдамаків тільки й надія… Коли б не вони, давно Зубрицький з Мандрикою всіх зі світу позводили б… Добре, що Чернечий

ліс не за горами….

Мати важко зітхнула, витерла сльози: певне, згадався батько. Іван підійшов до неї, обняв за плечі.

— Не плачте, мамо. Згадайте, як тато казали: ми плачем — пани сміються. Хіба ж у нас голови немає, щоб їх примусити кривавими слізьми плакати?

— А будуть плакати! — загорівся Швачка. — Зубрицького ми завтра ж провчимо!

— Не треба, синочку, — благально мовила мати. — Себе занапастиш.

— Громадою підемо. По-доброму спробуємо.

Спати лягали пізно, та вже на світанку були на ногах. Письменний вийшов за ворота. То тут, то там збиралися чоловіки, невдоволено гомоніли.

— То як там, Іване? — запитав Швачка, вмиваючись.

— Люди вже йдуть до греблі.

— Тоді — пора, — повісив рушника на пакіл Микита.

— Може… не треба, Микито, — засумнівався Іван. — З однієї халепи ледь вискочили, а тепер…

— Е ні, друже. Я за кущами не звик ховатися. І тобі не раджу.

— Та я ж не ховаюся. Тільки мати… їм і так життя немає.

— З'їсть тоді нас Мандрика, — обізвалася й мати.

Микита скинувся:

— Будете мовчати, вони ще не так розпережуться! На похиле дерево всі кози скачуть. І коли в тобі, Іване, заговорить батькова кров?

— Та я ж… — нерішуче почав Іван.

— Пішли! — попрямував до хвіртки Микита. Іван стенув плечима й рушив за товаришем. Біля першого гурту зупинилися. Привіталися. Микита запитав:

З якого це часу, люди добрі, ви до церкви почали з лопатами ходити?

Не смійся, чоловіче, — креснув очима найближчий до нього селянин. — Іди собі, куди зібрався.

— Це мій побратим, — втрутився в розмову Іван, — Микита Швачка. У Києві шевцював, а тепер… додому повертається…

Селяни мовчали.

— То чого ж панові так притьмом закортіло, щоб ви й у неділю на шарварок ішли? — запитав Микита.

— Тут, чоловіче, таке діло, — сказав худий, мов скіпка, селянин. — Хліба в людей нема, а на ярмарку тіки хура(28) якась появиться, так покупців — повно-повнісінько. Отож і хоче пан Зубрицький піджити, а тут вода греблю розмила, млин став.

— На голодних ротах наживається, гадина.

— Та ще й не в Бишеві, і не у Фастові продає, а в Бердичів везе. На дорогу по чотири дні тратимо.

— А ви не йдіть! — різко махнув рукою Швачка.

— Як-то? — обізвалося разом кілька голосів.

— А так. Не йдіть — та й усе. Беріть жінок, матерів — та й рушайте до церкви.

— Вона у нас на замку, чоловіче добрий.

— Схоче пан — відчинить, не схоче — накаже титарю…

— А то й ключі забере.

— Якщо не забрав і цього разу…

Швачка посміхнувся:

— Біда невелика, якщо й забрав. Хіба не можна у нього забрати?

— Не бачив ти, чоловіче, смаленого вовка, — промовив підстаркуватий селянин. — А пахолки в нього навіщо?

— А вила та коси у вас? Ви ж не овечки, а люди!

— Скільки там нас, чоловіче… Жменька.

— В одному селі жменька, в другому жменька. А зійдетеся докупи, то пани й писнути не посміють.

— У панів — сила, а в нас що? Вилами й косами багато не вдієш…

— А за батька Хмеля?

— Тоді й козацтво піднялося.

— Козацтво ніколи осторонь не лишалося. Ні за Наливайка, ні за Трясила, ні за Палія. Козацтво завжди з селянами в спілці було!

— Швачка теж із козаків, — вставив своє слово в розмову й Іван.

— Із запорізьких? — недовірливо покосився на нього селянин із злими, колючими очима.

— Навіть отаманом був, — докинув Іван.

— А ти підеш з нами? — запитав хтось позаду.

— Пішли, — замість відповіді промовив Швачка.

— Підемо всі! — розпалився й Іван. — Над нами знущаються, а ми мовчати будемо?

— А воно й правда, — виступив наперед підстаркуватий селянин. — Твій батько, Іване, ніколи панам у зуби не заглядав. Поки він був живий, то й орендар пазурів не показував.

— Пішли! — ще раз гукнув Іван.

Гурт рушив до панського двору.

Замок посесора стояв на острівці. Від слободи його відділяла річка, від села — глибокий рів. По краях острівця тягнувся частокіл, і потрапити на панське подвір'я можна було тільки через перекидний місток. Коли селяни наблизилися до замку, місток був піднятий.

Микита ще здалеку побачив, що не так просто пробратися до пана Зубрицького. Він запитав, чи немає у кого-небудь з присутніх надійних людей серед панських слуг. Найближчі до нього селяни мовчки розвели руками.

— Зачекайте, друзі, — нараз пролунав знайомий голос із задніх рядів. За хвилину перед Микитою стояв високий голубоокий чоловік літ на п'ятдесят, з довгим русявим чубом.

Микита відразу пізнав у ньому новосільського знайомого Яна Байрацького й немало здивувався його появі. По-своєму зрозумівши погляд Швачки, Ян поспішив пояснити:

— Нічого поганого про мене не думайте. Так трапилося. Учора в Мостищі нам зустрілися шляхтичі Ленкевичі, що з Бишева поверталися. Вони розв'язали Зубрицького, а мене відшмагали так, що оце ледве до

Чорногородки дошкандибав. Спинився перед замком та й думаю: куди ж мені йти? Аж бачу — весь люд піднявся, до пана Стефана поспішає. Чому ж мені осторонь лишатися? Я там усі входи й виходи знаю. Може, допомога потрібна буде.

— Гаразд, Яне. Довго думати не будемо, часу мало. Допоможи нам у замок пробратися, а там видно буде.

Байрацький підійшов до рову, гукнув:

— Агей, хлопи! Опускайте місток! Відчиняйте ворота!

— Ач який прудкий! А то навіщо?

— Ти що, Миколо, задрімав? Хіба не бачиш, що людей веду? Треба пана запитати, чи оту ковбаню за. млином засипати, чи ні. Та й довбню треба взяти — чим же палі забивати?

— Таж пускати хлопів до замку не велено,

— То я тобі хлоп? Бидло ти! Зараз же скажу пану Стефану, аби всипав тобі гарячих по саму зав'язку! Знатимеш, як патякати!

— Та йду вже, — буркнув челядник і почав спускатися з вежі.

— Тепер не зівайте, — шепнув Швачка селянам. — Спочатку я піду з Яном. А як дорога вільна буде, рушайте й ви.

Поки Микита перемовлявся з чоловіками, міст опустився, рипнула брама. Швачка ступив на подвір'я, відсторонив челядника:

— Не плутайся під ногами. Зробив своє діло — і ні пари з уст.

Челядник закліпав переляканими очима:

— Ви не смієте… Я варту гукну.

Швачка показав йому здоровенного кулака:

— Одним ударом вола звалюю. Невже охота скуштувати, чого він вартий? Сказано ж тобі: сядь і мовчи, то й мовчи. Або… ліпше — клич пана! Скажи — селяни порадитись прийшли.

Посесор вискочив із покоїв сам не свій: хлопи хочуть вести перемови з паном? Де таке видано?

— Що хлопи хочуть? — крикнув Зубрицький і почав пильно придивлятися до гурту, ніби хотів запам'ятати всіх тих, які непрошеними з'явилися перед його очі. Микита відокремився від гурту, наблизився до пана:

— Ми тільки хочемо запитати, чи пану Стефану відомо, який сьогодні день?

— А ти хто будеш, хлопе? Я тебе не знаю… Хто ти? І як ти смієш так зі мною розмовляти?

— Знаєш, пане, — усміхнувся Микита. — Знаєш. Ми ж учора в Новосілках знайомилися. Я на коня тебе підсаджував. Невже у пана посесора така вже коротка пам'ять?

— Ах ти ж ребелізант(29) проклятий! Ах ти ж волоцюга!

— Не галасуй, пане, даремне, — зупинив його Микита. — Перед тобою не два хлопи, а все село.

Зубрицький обвів селян збентеженими очима, озирнувся на пахолків. Важко зітхнув: що зроблять півтора десятка ледачих пахолків проти такої юрми?

— Так який же сьогодні день, пане? — повторив своє запитання Швачка.

Зубрицький роблено усміхнувся!

— Неділя сьогодні.

— Отож, пане. Люд у церкву зібрався, а ти наказав її замкнути і гнати всіх на шарварок. Де ж це хто бачив таке?

— Чотири дні працюємо на пана, — озвався дебелий парубок, виважуючи сокиру, — кожної суботи шарварок. Для себе тільки один день і лишається.

— А цей тиждень і його відбирають, — обізвався підстаркуватий посполитий.

— То як же, пане Стефане? — звузив повіки Микита.

Зубрицький зрозумів, що треба поступитися.

— Гаряча пора зараз, дуже гаряча. Могли б і зимою відпочити. Та коли вже притьмом до церкви захотілося, то я… не проти. Скажіть титарю: я дозволив. А на шарварок… у понеділок, — він кинув ключі підстаркуватому посполитому й швиденько пішов до покоїв.

Розділ V

ЛИХО НЕ ХОДИТЬ ПООДИНЦІ

З двору Зубрицького Письменний і Швачка повернулися додому. Запросили і Яна Байрацького до себе, бо йому тепер нікуди було діватися. Пообідали. Розговорилися. Події останніх днів навіяли спогади. Почав Байрацький:

— Я мав повідати вам про себе. Ось і нагода трапилася.

Ян почав здалеку. Розповів, що жив колись поблизу Кракова. Двоє було їх у батька — він та сестра Ванда. Бідували — страх і згадувати. А коли вже батько не міг кінці з кінцями звести, переїхали на Україну, в Добромиль. Мулярів у Добромилі не бракувало, але заробити було де. Мало-помалу й розжилися. Дім змурували своїми руками і в дім придбали дещо. Так і не зогляділися, як Ванда їхня на порі стала. Тут би Янові женитися, але ж і Ванда на виданні. Сказав тоді Ян батькові: "Зберемо Ванді посаг, видамо її, а потім і я вже подумаю про себе". Згодився батько, а мати просльозилася навіть від радості за сина. Небавом знайшлася й пара сестрі. Правду мовити, не по душі було те батькові, бо наречений — шляхтич. Станіславом Копиткевичем звали його. Він служив хорунжим у кварцяному(30) війську. Батько твердив, що пан Станіслав не пара Ванді. Пробували вмовити її — й на мову не здалася, гіркими сльозами облилася. Вирішив батько з паном хорунжим поговорити. Чим переконав його пан Станіслав, невідомо, та вже на другий день благословили молодих. Гарна пара вийшла. І жили вони гарно. Пан Станіслав мав свій маленький маєток біля Добромиля. Але недовго їм щастя усміхалося. Ласо позирав на той маєток шляхтич-гульвіса Ігнацій Новицький.

Одного весняного дня, коли пан Станіслав подався до Львова за покупками, Новицький зробив наїзд на маєток Копиткевича. Ванду люди сховали, а дім згорів. Повернувся пан Станіслав на голе місце. Але то ще не все. Лихо не ходить поодинці, а в парі. Не застав пан Станіслав і своєї дружини. Не знесла вона наруги, померла. Тоді Копиткевич повіз до коронного трибуналу позов на того шляхтича. Банітували(31) Новицького — і він мов крізь землю провалився: ні слуху ні духу. А горе помалу звело в могилу батька, а там і матір. Пан Станіслав подався на

креси(32), а Ян продав свій дім та й бобі світ за очі пустився. П'ятнадцять літ не світу микався, поки на слід пана Станіслава натрапив. Той тепер у Білій Церкві поручиком служить. Оце до цього він і їхав.

— А як же пан до Зубрицького потрапив? — поцікавився Микита.

— Дістався я до Бишева, заночував там і дізнався, що пан посесор чорногородський нову кам'яницю мурувати збирається, знаючих людей шукає. А мені гроші до зарізу потрібні — і подався я до Стефана Зубрицького. Таку йому кам'яницю звів, що ліпшої на всьому Поірпінні не знайдете. Самі ж бачили. У Харлінського в Бишеві — і то гірша. У Тиші-Биковського, брата фастівського біскупа, і в Кощіївці, і в Бузовій — звичайні хати проти неї. А це ж... палац.

— А нащо посесору тут кам'яниця? — запитав Микита Швачка, ніби й не знав того. — Розбагатів так, що злоті муляють?

— Страх примусив. Колись у нього, розповідають, був непоганий дім, але дерев'яний. Гайдамацький ватаг Лазар Таранець пустив його з димом.

Швачка лише усміхнувся на ті слова.

— Оце діждуся пана Станіслава (він у Бишів до друга свого Рожнятовського поїхав) та й поступлю до нього на службу.

Помовчали якусь мить. Кожен думав про своє: Ян — про Білу Церкву, Письменний — про Запорізьку Січ та про її школу, де так потрібні знаючі дидаскали(33) Микита — про той останній бій гайдамацької чати з шляхетським роз'їздом. Де нині Лазар Таранець? А Єгор Степанов? Жаль, якщо загинули. Микиті пригадалася розповідь Степанова про те, як пан за непослух катував канчуками, як забивав у колодки. Порятували тоді Єгора товариші.

Пустив він червоного півня своєму князеві, пристав до ватаги лісовиків, які нагонили страх на панів всієї Московської губернії. А князівські слуги до сім'ї вчепилися. Над дружиною збиткуватися почали, над малими дітками. Кинувся Єгор з друзями жінку й дітей рятувати, а на них солдати, князем викликані, в засаді чекали. Схопили Єгора та ще двох лісовиків, забили в колодки — і в солдати. Єгор не скорився і там. Тоді його покарали шпіцрутенами(34) й погнали під Азов. Він тікав — і потрапив до рук ординців, а там — і на турецьку галеру.

Одного разу на морі знялася буря. Галера розбилася об скелі прибережні. Мало хто врятувався тоді. Разом з Єгором до берега добралося тільки троє. Був серед них запорожець один. Повів їх на Січ. Довгою і незвичайно важкою була та дорога. Добралися вони з горем пополам. Але й тут не пощастило Єгорозі: під самим Новосіченським ретраншементом(35)нарвався на знайомого офіцера — і знову довелося йому солдатські сухарі жувати. Лише за третім разом, як перекинули їхній полк до Києва, таки вирвався на волю. У Чернечому лісі пристав до гайдамаків. Прийняли його ватажани Лазаря Таранця, полюбили за мужність і веселу вдачу…

Так у розмовах і спогадах і недільний день минув.

Розділ VI

СТАНІСЛАВ КОПИТКЕВИЧ

У понеділок на шарварок вийшло мало не все село. Микита радив не поспішати з відробітком (буде, мовляв, ще не одна субота), проте чорногородці думали інакше. Іванів сусід зауважив:

— Ви, Микито, перелітна птиця… а нам туї жити… В’їсться Зубрицький — життя не буде.

— Одних Зубрицьких з їхніми пахолками ми не побоялися б, — обізвався інший селянин, — Так він зараз же приятеля свого Тишу-Бйковського покличе. А той… не доведи господи… Лютішого від нього в світі, мабуть, нема.

— Та ви ж біля самого Ірпеня живете. Зібралися — та й на ту сторону. Там є ще вільні землі, — сказав Микита.

— Хто б не хотів туди, та що поробиш, — скрушно мовив сусід.

— То чого ж ви сидите? Важко насидженого гнізда кидати?

— А, звісно, важко. Скільки праці вкладено в нього… Мені ось уже за п'ятдесят… На третьому місці живу… Тільки те й роблю, що слободи шукаю… Досі везло. А коли б панські пахолки нагнали, як тікав? Зашмагали б на смерть. А тут… не так легко й зібратися: пахолки Зубрицького так і шастають, так і винюхують. Мандрика очей з кожного це спускає. Тільки почнеш запрягати коня, він уже в дворі стоїть. "Куди?" — питає. Стефан обіцяв нам десять літ слободою жити. А що вийшло? Тільки ми халупи звели та сяк-так обжилися — лопнула наша надія на спокій, мов та бульбашка на воді. На шостому році, якраз у жнива, спека вдарила, що зроду-віку такої не бачили. Сиплеться жито. Ми, як мурашки, до нього кинулися. А тут приїжджає Стефан, на своє поле з пахолками гонить. Ми йому: "Пане, ви ж обіцяли нам десять літ…" Не дав і доказати. Як гримне: "Ах ви ж негідники! Збіжжя рятувати лінуєтесь? Так знайте: кінець вашим слободам!" Він кричить, а ми теж — гопки. Пахолки з киями до нас, а ми — за коси. Пан утік. А на завтра — Тиша-Биковський з надвірними козаками(36) в село примчав. Одгамселили нас киями — і в льох. Поки ми дрижаки хватали в кам'яному підземеллі, все нате жито висипалося…

Розповідь продовжив Іванів сусід:

— Змовилися ми тікати. Подумали: зберемося тайкома — та й махнемо на той бік. Готувалися начебто й скритно, та хіба від Мандрики сховаєшся? Винюхав пес шолудивий і пану доніс. Тільки ми серед ночі до Унави дісталися, аж тут фастівські надвірняки… Злапали нас, мов курей на сідалі. Що було потому — не питайте.

— А Гринь Олійник таки втік, — несміло докинув дебелий парубок.

— Що Гриню? — розвів руками літній селянин. — Те, що й тобі. Він молодий, дітей ще не мав. Жінку за руку — та й до лісу.

— Таж так, — згодився Швачка. — Одначе й сидіти гріх. Панство почує свою силу і так запряже нас, що ніколи волі не спізнаємо.

— А що ж його робити, чоловіче добрий? — прошепелявив маленький сухенький дідок.

— Якщо не можете вирватися, то не коріться, — хвилювався Микита. — Шляхти — пучка, а вас же — пригорща. То хто кого?

— Не здолаємо, — зітхнув дідок. — За Палія — зовсім їх було вигнали, аж на тобі — знову повернулися.

— А за батька Хмеля? Пів-України визволилося.

— Твоя правда, парубче, — підтримав його Швачка. — Били шляхту колись і ще будемо бити. І новий Хмель знайдеться.

— Коли то буде? — зітхнув дідок.

— Буде. І скоро. Пом'янете моє слово! — запально мовив Швачка. — Тільки ж і ви не сидіть склавши руки.

— Коли інші почнуть, то й ми не відстанемо.

Ледве договорив підстаркуватий селянин, як нагодився осавула Мусій Мандрика.

— Що за збіговисько? — гукнув здаля, — Ану за роботу! Погожа днина, а вони ляси точать.

— Щоб тебе черви точили, — буркнув дідок і взявся за лопату. Замелькали лопати і в руках інших селян.

Мандрика підійшов до Швачки і його товаришів.

— Хто ви і звідкіля? Навіщо людям голови морочите? — Потім повернувся до Яна: — А вам, пане Байрацький, зовсім не личить із хлопами водитися. Ми з вами люди іншого коліна.

Швачка дивився на осавулу й очам своїм не вірив: перед ним стояв колишній гайдамака Мусій Черевик. Така ж сутулувата постать, та ж сама волова шия і той же крижаний погляд. Він!

Микита наблизився до осавули, взяв його за плече, різко повернув до себе, примруживши повіки, спроквола запитав:

— Ти не пізнав мене, Мусію?

Мандрика сіпнувся вбік, закричав:

— Ей, хто там? Грицько, Терешко!

Швачка стиснув кулаки:

— Ану… замовкни… лакузо…(37) Знаєш, який тобі вирок за Таранця винесли?

Мандрика вирвався, повернувся й поспішив на протилежний кінець греблі.

— А Таранець знову об'явився, — обізвався дідок. — Учора хлопці на Унаві бачили.

— Таранець? — перепитав Микита.

— Об'явився наш заступник, — заблищали вицвілі очі старого.

Шарварок закінчився пізно ввечері. Оглянувши греблю й лотоки, Стефан Зубрицький задоволено усміхнувся:

— Отак би й завжди: сказано — зроблено, а то… рокош(38) підняли.

— На добро, пане, завжди добром віддячують, — промовив дідок. — Як ви, так і ми.

— Ну й гаразд, — скривився Зубрицький. — Ідіть… А завтра збіжжя молоти будемо.

Вранці зашуміли лотоки, завертілися колеса, загуркотів млин. Від млина до панського двору потягнулися вози… Через день валка з двадцяти підвід, ущерть навантажених лантухами з борошном, вирушила з Чорногородки на Бердичів. Мандрика вирядив у дорогу всіх парубків і наймолодших, найдужчих чоловіків, насамперед тих, хто був у панському дворі в неділю.

А через півгодини до Іванової хати вдерлися панські пахолки.

Іван саме пішов на леваду по воду, мати розводила вогонь у печі, а Микита з Яном ще спали. Мусій з найвірнішими помічниками зразу ж метнувся в другу половину хати й накинувся на сонних. Микита з Яном не встигли й прочуматися, як їх пов'язали мотуззям.

Іван тим часом набрав води і спинився під калиною: задивився на рідні місця, задумався.

Вивів його з задуми підозрілий тупіт на подвір ї. Він Підхопив дерев'яні відерця і поспішив до двору. Був уже коло клуні, як пахолки витягнули з сіней пов'язаних. Іван рвонувся вперед, але тут же й зупинився: чи він міг один допомогти своїм товаришам, коли все подвір'я було виповнене панськими лакузами? Скрутять і йому руки — тоді вже ніхто не виручить. Що ж робити? Куди кинутися?

Хлопців ні одного в селі нема. Старі чоловіки нічого не вдіють. До Таранця податися? Але де він? Як розшукати його? Казали колись: під Мотовилівкою, на пасіці отця Дем'яна має пристановище. Може, й зараз він там? А якщо не там, то, може, хтось наведе на слід?

І, довго не роздумуючи, Іван пробрався городами до річки, перескочив греблю й, обминаючи слободу, попрямував до лісу.

Біля крайньої хати помітив з десяток якихось надвірних козаків. Попереду на вороному коні їхав ще не старий шляхтич. Від козаків він відрізнявся дорогим кунтушем(39), соболиною шапкою з пером і хвацько закрученими вусами. Іван збагнув: за кілька кроків від нього поручик Копиткевич. Це ж його чекає з Бишева Ян Байрацький.

То був справді поручик білоцерківської залоги Станіслав Копиткевич. Він повертався додому з Підгаю. Сподівався відпочити кілька днів у Генріха Рожнятовського, а вийшло зовсім інше. Замість веселого хутірця, де хазяйнували Генріх Рожнятовський і його друг козак Демид Сніжко, застав одне згарище. Дізнався від Сніжкової дружини, що

Рожнятовський поїхав до Варшави подавати скаргу на бишівського володаря Антона Харлінського, який учинив цей жахливий наїзд на свого збіднілого сусіда. Щоб довідатися про подробиці свавілля, Копиткевич з'їздив у Соболівку, де проживав їхній земляк із Краківщини. Якщо Рожнятовський і справді попрямував до Варшави, гадав Копиткевич, то Соболівки йому не минути. Приїхавши в село, поручик переконався в цьому. Земляк підтвердив слова Сніжкової дружини, розповів, як лютували пахолки. Харлінського на хуторі. Ця подія подвійно вразила пана Станіслава, бо водночас нагадала йому давній наїзд шляхтича Ігнація Новицького на його маєток.

Гірко було Копиткевичу за Річ Посполиту: шляхтичі не тільки збиткуються над хлопами, а й не шанують один одного. Прикриваючись розмовами про шляхетську вольність і про кохану вітчизну, вони тільки дбають про свій гонор та гаманець.

Генріх Рожнятовський для Станіслава Копиткевича був найближчою людиною, найщирішим другом. Вони товаришували ще з дитячих літ, разом училися в школі, а потім у Краківському університеті, обидва поділяли погляди просвітителя Станіслава Конарського, зачитувались книгами Стефана Гарчинського й Францішека Богомольця(40) а найбільше — творами Яна Щасного Гербурта(41). Обидва одружилися на простих міщанках, скромне своє життя протиставили шляхетській писі й розкоші. Обидва однаково й поплатилися за свої погляди…

Доля товариша третій день терзала душу Станіслава. Всю дорогу думав над тим, як би допомогти Генріхові, як би покарати знахабнілого Харлінського. Окрик Письменного вивів його з задуми. Він підвів голову, зупинив коня. Стали й козаки.

— Нехай пан вибачить мені, — ледве переводив подих Іван, — але в мене дуже пильна справа. Мені здалося, що ви поручик Копиткевич. Не помилився я?

"Що за оказія? — подумав поручик. — Відкіля знає мене цей спудей і що за справа в нього до мене?" І тут же відповів Іванові:

— Так. Я Станіслав Копиткевич. Але звідки пан спудей знає мене? І яку він має справу до мене?

— Даруйте, пане Станіславе, але я хотів би розповісти вам про це наодинці, сам на сам.

Копиткевич махнув козакам нагайкою — рушайте далі. Затим повернувся до Письменного:

— Я слухаю вас, пане спудею.

— Пан Копиткевич має родича Яна Байрацького?

— Так, маю. А звідкіля спудею відоме це прізвище?

— Ян Байрацький, пане поручику, сидить разом із моїм приятелем Микитою Швачкою в склепі чорногородського посесора Стефана Зубрицького.

Як? Пану Яну загрожує небезпека? — Копиткевич загорівся. Його рука потягнулася до шаблі. Іванові здалося, що він тут же готовий пустити її в хід. Але поручик опустив руку й гукнув козакам:

— За мною, панове! Спудеєві коня! Літній козак, що вів на поводі коня, підлетів до Письменного, подав йому повід і допоміг зручніше сісти. Кавалькада клусом(42) пустилася до села.

Розділ VII

РОЗПРАВА

Стефан Зубрицький від задоволення посміхався, проходжуючись по рундуку(43) й чекаючи пахолків, що ось-ось мали привести тих клятих ребелізантів. Усе вийшло так, як він і розраховував. Хай хлопи запам'ятають: із Стефаном Зубрицьким жартувати не годиться.

Побачивши Байрацького й Швачку зв'язаними, Зубрицький аж затрусився від нестримного бажання тут же розправитися з ними. Тільки пахолки проминули браму, Стефан зіскочив з рундука і, незважаючи на свої немолоді літа, підбіг до затриманих:

— Ага! Попалися, лотри(44) Я покажу, як бунтувати хлопів і шляхтича безчестити! Я навчу, як шанувати Стефана Зубрицького!

Розмахнувшись, він навідліг ударив Швачку, потім Яна. Микита рвонувся вперед, але Мандрика так смиконув за мотузку, що він замало не впав. Стефан розмахнувся вдруге, та вдарити не встиг: на рундуку появилися його сорокалітній син Петро і двадцятилітній внук Тоник.

— Зачекай, тату! — гукнув син. — Хіба не ліпше віддати їх пану Тиші-Биковському, ніж самим бруднити руки? Шляхтичеві бридко й торкатися до них. А хлопів — на стайню!

— Я й без Тиші знайду на них управу! — крикнув Стефан, проте волі рукам уже не давав. — Але перше нехай подивляться, що я з хлопами чинитиму.

Біля стайні на двох сторчах лежала колода, схожа на конов'язь. Пахолки підігнали до неї селян, яких привели до замку разом з Микитою і Байрацьким, схопили найстаршого за плечі, звалили на колоду, всілися на голові й ногах і почали шмагати канчуками. Сорочка катованого потемніла від крові.

Решта селян покірно мовчала. Та Микита Швачка і Ян Байрацький не стерпіли. Перший рвонувся до найближчого пахолка, виважив його

ногою під ребра. Той несамовито закричав, схопився руками за живіт, упав на землю й почав корчитися. Микита й сам поточився, мало не впав. Інші слуги скопом накинулися на нього. Ян заступив дорогу Зубрицькому:

— Пан Зубрицький не шляхтич, а бидло!

Посесор позеленів, розмахнувся і вдарив кулаком Яна в зуби.

Байрацький вигукнув знову:

— Пан Зубрицький — негідник!

Тим часом на допомогу Швачці метнувся дебелий парубок. Збивши двох пахолків, він зчепився з третім. Микита бачив: нічого не вдіє хлопець проти доброго десятка панських лакуз, от-от знесилиться, от-от упаде під їхніми ударами.

— Тікай, хлопче! До лісу тікай! Передай Таранцеві — Швачка в біді! — закричав, що мав сили.

Парубок звалив здоровенним кулаком третього слугу, підставив ногу Мандриці, вирвав у нього кия й, розмахуючи ним, за мить пробився до частоколу, вискочив на приступці, що вели на невеличкий оглядовий майданчик, ухопився за кінець загостреної колоди, підтягнувся й, перевалившись через стіну, полетів у річку. Коли пахолки досягли помосту і глянули на Ірпінь, парубок випірнув уже біля протилежного берега й, розгортаючи очерет, швидко попрямував до панських коней, що паслися на лузі. Невдовзі він помчав до Унави, за якою починався Чернечий ліс.

Зубрицький затіпався, мов у пропасниці:

— У-У-У— драби! Такого лотра випустить! Я вам покажу! Ну, чого роти пороззявляли? Чого стовбичите? Катуйте всіх, а ці ребелізанти хай дивляться, хай бачать, що й їх таке ж саме чекає!

Слуги запопадливо взялися виконувати наказ посесора. Засвистіли кії, застогнали катовані. Найбільше старався Мандрика. Випустивши дебелого парубка, він скаженів не менше Зубрицького. Як тільки висікли останнього селянина, осавула підскочив до Стефана:

— А тепер, пане?

— На просушку хлопів! — заревів посесор,

Просушка була найтяжчою з кар, яку тільки могли вигадати Зубрицький і Тиша-Биковський. Неподалік стайні були вкопані в землю два стовпи з довгою перекладиною поверх них. Селян роздягали, зв'язували мотузкою руки й підтягували до бантини. Так висіли вони стільки, скільки заманеться їхньому мучителеві. Зимою нещасні костеніли від холоду, влітку знемагали від спеки.

Через кілька хвилин п'ятеро чорногородських селян гойдалися на бантині.

— А тих ребелізантів прохолодити! — розпорядився Зубрицький, — їм хотілося Таранця бачити. Що ж, у льоху чекає на них Лазарів спільник.

Посесор, його син і внук поспішили до покоїв, а Швачку й Байрацького слуги поволокли до темниці. Лиш зачинилися за ними двері і голосно скригнув залізний засув, Байрацький спересердя вилаявся по польськи. Під протилежною стіною щось зашелестіло соломою, й до них долинув хриплий простуджений голос:

— Що це? Пани панів почали саджати?

Той голос Микиті здався знайомим. Хто б це міг бути? Хтось із Таранцевих спільників? Тоді хто саме? Як він потрапив сюди?

— Людино добра, — обізвався Микита, — якщо в тебе руки вільні, допоможи нам звільнитися від цього мотузяччя, що пахолки на нас наплутали.

— Е, друже, не можу. Я прикутий до стіни…

— Єгор! — закричав Микита й кинувся до купи солом'яної потерті, на якій лежав його давній друг Єгор Степанов. — Оце так стріча! А я ж по тобі й панахиду відправив.

— Рано, пане-брате, рано хоронити мене.

— Як же ти живий зостався?

— А ти? — в свою чергу запитав Єгор. — Я ж бачив, як ти з коня звалився.

— Е-е-е, товаришу, — з розтяжкою мовив Швачка, — довга це розповідь.

— Та й моя не коротка, — зітхнув Єгор і, спохватившись, додав: — То чого ж ви стоїте? Опускайтеся на коліна, повертайтесь. Може, я й справді щось зумію вдіяти з тими мотузками.

Ян і Микита простягнули Єгору руки. Нахилившись, він почав зубами обмацувати вузли. Нащупавши найбільший із них, став злегка посмикувати його, потім зозла шарпати. Раз у раз випльовуючи клоччя, кляв пахолків Зубрицького.

Минуло не менше години, поки мотузки ослабли, а потім і впали на долівку. Розім'явшись, Микита розв'язав Яна, і вони вдвох почали обмацувати ланцюг Степанова.

— Нічого у вас не вийде, друзі, — мовив Єгор. — Скільки не тру кільце об камінь, а перетерти не можу: не піддається.

— Чекай, чекай, а де воно? — поцікавився Швачка.

— Та ось. Посередині якраз, — відповів Єгор.

— А що, як ми засунемо його в скобу, якою ланцюг: прикріплений до стіни, та наляжемо всі разом?

— Я вже пробував.

— Так ти ж був один, а тепер ми втрьох.

Не чекаючи згоди Степанова, Микита підповз до стіни, намацав скобу, засунув у неї половину кільця, натиснув. Кільце випорснуло назад.

— Коли б щось підкласти…

— Ось камінець під потертю знайшов. Бережу його.

Проте й камінець не поміг — кільце ніяк не піддавалося. Швачка уважно обмацав скобу й радісно вигукнув:

— Друзі! Та ж скоба гнеться! її ж іржа мало не переїла! Ану давайте наляжемо тепер на неї.

Він знову засунув кільце в скобу, підклав камінець.

— Натискаймо всі разом!

Шестеро рук потягнулося до невеличкого кільця.

— І взятися не можна…

— Нічого, Яне. Натискай на мої пальці, — не вгавав Микита. — Так, так. їй-бо гнеться! Ще трохи! Ще крапельку…

В'язні так заходилися біля скоби, що не відчували ні голоду, ні того, як ниють обдерті руки.

— Ще трохи, братці, ще трохи, — раз у раз повторював Швачка.

— Не можу більше, — зрештою промовив Байрацький.

— Я теж, — знесилено прошепотів Степанов.

Вони попадали на потерть і кілька хвилин важко відсапувались, а згодом піднялись і знову взялися за неподатливе заілізо. Повільно текли хвилини, години, спливав день.

— Ні, доста, — безнадійно мовив Байрацький.

— Хай йому біс, — опустився на потерть Єгор.

— Гаразд, — згодився Швачка. — Перепочинемо ще раз.

— А я тим часом розповім, як потрапив сюди, — сказав Єгор.

— Розповідай, друже, — обізвався Микита.

— Коли пани стягнули мене з коня, — почав свою розповідь Степанов, — то накинулись усі, мов чорти на грішну душу. Ну, думаю, кінець тобі, Єгоре. В'яжуть мене, а я дивлюся, що з товариством. Бачу, ти, Микито, схопився за груди — і навзнак з коня. Там і там падають хлопці. А там рубаються, прикривають батька Лазаря. Ще побачив, як отаман Ірпінь перепливав. Більше нічого не бачив.

Стишилося бойовисько. З'їхалися шляхтичі. Радяться, що зі мною робити. Одні кажуть: "Повісити!" Другі кричать: "На палю!" А треті горланять: "Живого на вогні засмажити!" Ось тут і нагодився посесор Стефан Зубрицький. "Стійте, панове, — каже. — Не такий йому треба кінець. Він би уже й сам хотів, щоб його швидше скарали. Та ні, нехай псявіра ще поконає. Нехай ще одноплемінні його почастують. Він же солдат біглий — чому ж йому шпіцрутенів не скуштувати, Сибіру не звідати? Від мене Гринь Олійник у російські землі подався. Відвезу на Перевізький форпост, скажу: ваш це, біглий солдат, беріть, а мені Гриня верніть — от і гаразд буде. А вам, панове, барило найкращого венгржину(45). Згода?" — "Згода!" — закричали шляхтичі. Так я опинився тут. Відчинять двері, кинуть недоїдків, поставлять води — і все. Так і живу… Жду, поки Олійника знайдуть…

— Сумна твоя оповідь, — скрушно сказав Швачка.

— Нічого, пане-брате. Зате живий. А поки людина живе, то й надія не зникає. Сподіваюся, що не одного пана ще на той світ спроваджу. А як же ти врятувався, Микито? Яким побитом сюди вгодив?

Швачка розповів про себе, а коли скінчив, підвівся на коліна, рішуче сказав:

— Ні, клята залізяко, не може бути, щоб ти нам не піддалася! Вставайте, хлопці! Крапля, говорять, і камінь пробиває. Будемо доти гнути, поки пальці слухаються, поки сила є.

Розділ VIII

ПОРЯТУНОК

Станіслав Копиткевич слухав Івана Письменного і водночас міркував, що йому далі чинити. Якби Яна Байрацького чорногородський посесор затримав одного, завітав би до замку, з'ясував у чому справа, порозумівся б з Зубрицьким і виручив би родича. Але ж Байрацького затримали з невідомим йому Микитою Швачкою, чи то колишнім козаком, чи то гайдамакою, і чи личить йому, шляхтичеві, встрявати в перемови з таким же шляхтичем на очах у надвірних козаків для того, щоб визволити людину, яка, можливо, й справді заслужила на кару? Ніби вгадавши його думки, Письменний додав до розповіді про свого товариша:

— Кілька років Микита був отаманом Жерелівського куреня.

— Отаманом? На Запоріжжі? — здивувався Копиткевич.

— На Запоріжжі, пане поручику. І добре знаним отаманом! — гаряче додав Письменний.

— Тоді справа інша, — мовив Копиткевич. — Здається, ви, пане спудею, говорили, що й папери якісь маєте?

— Паспорти маємо, — ствердив Письменний.

— Чи не міг би пан спудей принести їх мені? І тільки якнайшвидше?

— Чому ж? Я зараз! Моя домівка недалеко.

— Ми чекатимемо пана спудея в корчмі.

Іван повернув коня на Жолобовину, а Копиткевич з коваками попрямував до корчми — невеликої облупленої хатини з насупленим дахом і віхтем сіна на високій тичці поблизу воріт. Поручик, заїхавши до двору, гукнув корчмареві, що вискочив на ганок:

— Приймай гостей! Коням сіна заклади.

— Слухаю, пане, — вклонився корчмар. — Може, й оброку(46) дати?

— Оброку теж, якщо є.

— Для пана поручика все, що треба, знайдеться.

Копиткевич зайшов до корчми. Наймичка швидко накрила стіл.

У просторій кімнаті запанувала тиша. Тільки з кухні доносилось шаркання босих ніг та приглушений дзвін посуду.

Копиткевич добряче зголоднів, та їжа не йшла на душу: знову був збурений, як і два дні тому. Раз у раз подумки питав себе: коли ж настане край шляхетській сваволі?

До корчми зайшов Іван Письменний. Поручик був певний, що корчмар підслуховує, тому говорив з Іваном голосно й заклопотано. Ховаючи передані Іваном папери за відлоги кунтуша, промовив:

— Дякую за службу. Пан комендант буде задоволений, Прошу до столу. Поснідаєм — і до замку.

До садиби Стефана Зубрицького було недалеко, тому вирушили пішки. Мусій Мандрика, попереджений корчмарем, чекав поручика перед брамою. Низько вклонившись Копиткевичеві, недобрим поглядом

окинувши з ніг до голови Письменного, провів обох до покоїв. Стефан Зубрицький, приязно усміхаючись, поспішив назустріч.

— Завжди радий гостям. Прошу, шановний пане, до зали. А це, — зиркнув на Письменного, — слуга пана поручика?

— Так, вельможний пане, — відповів Копиткевич, — пан Письменний зо мною, в одній і тій же справі.

— Он воно що! — здивувався Зубрицький. — Пан поручик не встиг зайти до зали, а вже веде мову про справи. Де це й коли два шляхтичі починали вести перемови, не спочивши з дороги?

— Справи, пане Стефане, невідкладні, тому й поспішаємо. Йдеться про безневинних людей…

— Про яких же то? — не дав йому договорити Зубрицький.

— Ви, пане Стефане, затримали мого родича Яна Байрацького й одного з послів білоцерківського коменданта пана Карбовського до київського генерал-губернатора генерал-аншефа Воєйкова.

— Ти ба! — вигукнув Зубрицький, — А я й не знав… А де ж другий посол, якщо це не секрет? Пан поручик сказав: одного з послів.

— Другий, пане Стефане, перед вами. Звуть його Іван Письменний. Ось їхні папери, — Копиткевич вийняв з-за відлоги два акуратно складені аркуші, протягнув Зубрицькому.

— Навіщо папери? — посміхнувся посесор, — Я вірю пану поручику. І як же звати першого посла?

— Микита Швачка, шановний пане. Ось його паспорт, — ще раз протягнув Зубрицькому папір Копиткевич.

— Вірю, вірю, — махнув рукою Зубрицький, підійшов до дверей, відчинив їх. — Ей, хто там? Покличте пана осавулу.

Мандрика, вскочивши до зали, шанобливо схилив голову перед посесором.

— Пане Мусію, до нас прибув пан поручик у дуже наглій справі. Він запевняє, що ми затримали безневинних людей: його родича Яна Байрацького й одного з послів білоцерківського Коменданта до київського генерал-губернатора. Другий посол перед вами.

— Передо мною? — звів на Івана очі Мусій Мандрика. — Та це ж, милостивий пане, синок гайдамаки Семена Логвиненка, що після смерті батька кілька років блукав десь на чужині, а тепер зненацька об'явився тут. А то, милостивий пане, дружок його, сам гайдамака, побратим Лазаря Таранця!

— Ти ба! А я й не знав цього, — протягнув Зубрицький, єхидно посміхаючись. — Про це, пане поручику, й у ваших паперах сказано?

Копиткевич поклав руку на ефес шаблі.

— Чи не здається вам, пане Стефане, що осавула помиляється?

— Осавула? — витріщив очі Зубрицький. — Та що ви, пане поручику?! Цього не може бути. Пан осавула ніколи не помиляється. Та я й сам, пане поручику, бачив ваших послів… у Новосілках… І вели вони себе не як посли, а як… справжнісінькі розбійники. А в неділю вранці вони підняли на ноги все село й зірвали шарварок… Ваш родич був разом із ними!

Копиткевич погамував хвилинне замішання, взяв себе в руки:

— У Новосілках я не був, сперечатися з вами, пане Стефане, не стану. Може, й погарячкували добродії Швачка й Письменний, а там і вчинили щось необдумане. За це вони відповідатимуть перед паном Карбовським. Я дуже вдячний вам, пане Стефане, за повідомлення. Постараємося у Білій Церкві з'ясувати достовірність і вашої заяви, пане осавуло. Запевняю вас, панове, якщо ми встановимо, що добродії Швачка й Письменний були зв'язані з гайдамаками, вони, безперечно, будуть суворо покарані. А зараз прошу передати їх мені.

— Здається, пане поручику, ми починаємо доходити до згоди. Шляхтич шляхтича завжди розуміє з півслова. Я вірю, що пан поручик проведе розслідування, повідомить пана Карбовського, але ж я, Стефан Зубрицький, теж не можу залишити поза увагою того, що ви назвали необдуманим, бо розумію його як злонавмисне знущання над шляхетською честю й гідністю. Тому я накажу кинути в темницю й цього драба, що стоїть біля вас, потім покараю всіх трьох, як карають тих, які чинять непослух чи зло, а тоді вже видам їх панові поручику — і то… якщо він матиме надійну охорону. — Покличте, пане осавуло, челядників.

Пане Стефане, — ступив крок уперед Копиткевич, — чи не занадто поспішно ви прийняли щойно рішення?

— Я тут господар, пане поручику, і моє слово — закон! — відрізав Зубрицький. — Як сказав, так і буде. Пане осавуло, ви чули наказ?

Мусій Мандрика заплескав у долоні. Двері з передпокою до світлиці відчинилися, й на порозі виросли два кремезні пахолки.

Копиткевич вихопив шаблю, загородив Письменного:

— Пане Стефане, я прийшов сюди з добродієм Письменним. Я шляхтич і не дозволю, аби в моїй присутності скривдили людину, яка довірилася мені.

Зубрицький підскочив до стіни, де на килимі висіло кілька шабель і пістолів, ухопив старовинну карабелю(47) з різьбленим руків'ям.

— Я теж шляхтич — і не звик, аби в моїй господі хто-небудь чинив не так, як мені хочеться. Того, хто суперечить мені, я вчу ось цією річчю, — підняв карабелю Зубрицький.

— Я готовий, пане, — відповів Копиткевич, виходячи на середину кімнати. — Іване, — повернувся він до Письменного, — відійдіть до вікна. Бережіться. Господарі цього обійстя не лише жорстокі, а й підступні.

— Я чекаю, пане забродо, — почервонів Зубрицький.

Почувся різкий свист. Шаблі зіткнулися, брязнули, сипнули дрібними іскрами.

— Бережись, старий окрутнику!(48) — крикнув поручик, відкинув шаблю посесора й зробив випад. Зубрицький вивернувся з-під удару.

— Начувайся, псявіро! Смерть твоя в отому закутку! — викинув він ліву руку вперед, показуючи нею в бік величезної шафи.

Копиткевич мимохіть обернувся, ніби збирався побачити місце, де мав, за словами посесора, прийняти смерть. Шабля Зубрицького ще раз різко свиснула над головою. Поручик відскочив назад, блискавично перекинув свою шаблю в ліву руку, легко і вправно відбив випад господаря. Це дало змогу перейти в наступ. Вибравши мить, Копиткевич навально кинувся вперед. Зубрицький присів, наче збирався завдати удару по ногах поручика, і в той же час ухопився лівою рукою за ніжку отоманки(49). Копиткевичу здалося, що супротивник хоче поставити

отоманку впоперек і, підштовхнувши її ногою, загнати його в куток, де коротка дамаська шабля нічого не вдіє проти довгої каравелі Зубрицького. "Нічого, — подумав поручик, — я теж не ликом шитий. Один мент — і я буду по той бік отоманки.

— Тепер ти в моєму кулаці, зухвальцю, — прохрипів Зубрицький.

— Брешеш, пся крев! Ще один випад — і тобі нічим буде битися, — відпарирував удар Копиткевич. І саме тоді за спиною щось клацнуло, шмат підлоги, на якому він стояв, шугонув донизу, і Копиткевич полетів сторчголов у зяюче провалля.

— Ха-ха-ха! — злорадно засміявся Зубрицький.

Ляда піднялася й закрила отвір.

— Візьміть цього пройдисвіта! — кивнув Зубрицький на Письменного.

Пахолки кинулись до Івана. Відступаючи до вікна, хлопець ухопив стілець і підняв його над головою.

— Обережно! — застеріг Зубрицький пахолків. — Одну хвилиночку! Спробуєм гуртом узяти лобуряку. Заходьте з боків.

Іван зробив ще крок, шпурнув стілець на голову осавули, що стояв найближче, вискочив на підвіконня й стрибнув униз.

— Хапайте пістолі! — закричав Зубрицький. — Стріляйте по ньому!

Та поки пахолки зняли зброю з килима й видерлись на підвіконня, Іван перетнув річку й сховався в рогозі.

— До стайні! — гримнув посесор. — Беріть найліпших коней! Доганяйте! Шкуру спущу, коли не піймаєте! А ви, — глипнув на осавулу, — а ти, одоробло неотесане, веди сюди Швачку. Тільки ж пильнуй мені! Зв'язаним веди!

А в'язні ще й досі мудрували біля скоби. І залізо, роз'їдене іржею й розм'якшене безперервним хитанням, таки не витримало й тріснуло навпіл. Вивільнивши ланцюг із скоби, всі троє полегшено зітхнули. Та враз біля дверей затупотіли поквапливі кроки, заскреготів засув. Єгор підхопив ланцюг у руки, підкрався до дверей, притулився до стіни за крок від входу, завмер. Двері відчинилися, на порозі виріс пахолок з києм у руці.

— Ану… котрий тут із вас Швачка? На побачення до пана! І то швидко!

Жоден із в'язнів не поворухнувся.

— Я кому сказав? — нахилився вперед пахолок. — Вставай…

Останнього слова панський посіпака доказати не встиг: важкий ланцюг свиснув над головою, забив памороки. Пахолок гримнув на підлогу. Не змовляючись, Швачка й Байрацький підскочили до нього, відтягли вбік і почали знімати одяг.

— Що ви так довго вовтузитесь? — почувся голос знадвору. Єгор знову притулився до стіни, підняв ланцюг.

— Гей, Степане?! Чому баришся? — у двері зазирнув ще один пахолок. Ланцюг свиснув удруге.

— Тягніть і цього, — тихцем промовив Степанов.

Швачка й Байрацький швидко роздягли й другого пахолка. За хвилину вони були вирядженi в синi жупани, зеленi штани й сиві шапки — повсякденний одяг пахолків Зубрицького. Причепивши шаблі й озброївшись киями, визирнули на подвір'я. Біля воріт крутилося кілька пахолків, дві постаті маячіли біля стайні.

— Що ж... тоді будемо вириватися... через хороми Зубрицького. Єгоре, ховай ланцюг під одяг, рушай до ганку, — розпорядився Швачка. — Тільки ж не роззирайся, йди, як на страту.

Яскраве сонячне проміння сліпило очі. Степанов опустив голову і, ледь переставляючи задубілі ноги, пішов до панської кам'яниці. За ним, поклавши киї на плечі, лінивою ходою, перевальцем попрямували Ян і Микита. На рундук вискочив осавула.

— Чого плететесь, як на завтра? Київ закортіло? Швидше!

У тьмяному мороці затіненого важкими портьєрами передпокою, куди слідом за Мусієм Мандрикою увійшли в'язні, вони помітили блакитний просвіт широко відчиненій дверей до світлиці.

— Тьопай швидше! — гримнув Микита на Єгора.

Коли всі троє зайшли до світлиці, Стефан Зубрицький

сидів у глибокому фотелі біля дубового столу, а Мусій Мандрика стояв осторонь, спершись ліктем на підвіконник. Пізнавши Байрацького й Швачку, посесор підхопився. Микита метнувся йому напереріз, намагаючись не допустити до килима зі зброєю. Зубрицький кинувся до протилежної стіни, вхопився за ріг, що висів поблизу картини у позолоченій рамі. Картина повернулася, відслонивши потайні двері. Зубрицький і Мандрика стрибнули в темний отвір. Двері відразу ж зачинилися. Швачка підскочив до них, штовхнув плечем.

— Даремна трата часу, — обізвався через мить.

— Що ж… хай поживе Зубрицький ще якийсь час… Гаятись ніколи. Забирайте зброю.

Байрацький і Степанов зірвали з килима пістолі й шаблі. Один пістоль подали Швачці.

— Тепер можна й до стайні пробиватися, — промовив Швачка. — Пішли!

Нараз під ними щось загуло, загупало знизу об половиці.

— Стійте, братці! — вигукнув Єгор. — Під нами теж в'язниця!

Стукіт повторився, долинув глухий, невиразний крик.

Швачка нагнувся, став обмацувати підлогу.

— Тут ляда, хлопці! Ану тримайте мене. Я спробую відкрити її. — Подавши друзям руки, Микита обережно став на середину ляди, підскочив. Ляда почала поступово опускатися донизу. — Тепер закладайте кії! Підважуйте! Тримайте.

— Досить, друзі, — почулося з підземелля. — Тепер кидайте якусь мотузку чи довгу палицю.

— Що це? — жахнувся Байрацький. — То ж голос пана Станіслава!

— Це ви, пане Яне? — долинуло знизу.

— Я, пане Станіславе, я! — радісно закричав Байрацький.

Єгор став на коліна, опустив у дірку ланцюг.

— Дістав! — гукнув Копиткевич. — Тримайте міцн.о. Я буду підійматися по стіні!

Швачка й Байрацький помогли Степанову — і за хвилину Копиткевич був у світлиці. Ян кинувся до нього.

— Чому ви тут? Що сталося?

— Таж вас виручати прийшов, а вийшло… Але де Письменний? Куди подівся той здрайця Зубрицький?

— Зубрицький сховався за потайними дверима, а Письменного ми не бачили, — відповів Швачка.

Копиткевич підійшов до вікна, глянув на підвіконня, усміхнувся, показав рукою на річку:

— Письменний, очевидно, вискочив через вікно. Доведеться скористатися цим шляхом і нам. Він безпечніший і надійніший, ніж будь-який інший.

Копиткевич зірвав портьєру, розтяв її шаблею на тасьми, зв'язав їх, простягнув кінець Швачці:

— Закріпіть за ручку й спускайтеся пошвидше. Я прикриватиму ваш відхід.

Уже за річкою вони почули постріли біля замку.

— Це козаки, — похопився Копиткевич, — розшукують мене.

Швачка підняв пістоль угору, вистрілив. З-за рогу замку появився верхівець у строях надвірного козака.

Копиткевич замахав руками, закликаючи його переправлятися через річку. Верхівець зразу зник. Минуло кілька хвилин. Копиткевич тим часом розповів про поїздку до Бишева, про нещастя, що спіткало його друга Генріха Рожнятовського. Нарешті на греблі появилася група вершників. Копиткевич полегшено зітхнув:

— Здається, аж тепер усе вирішилося благополучно. Можемо рушати й далі. Ви ж, пане Яне, з нами?

Байрацький глянув на своїх нових друзів, завагався:

— А як же Зубрицький? Невже для нього все скінчилося так щасливо?

— О ні! — блиснув карими очима Швачка. — Ніколи! Я не залишу доти Чорногородки, поки той бузувір не дістане заслуженої кари.

— Я теж, — став поряд із Швачкою Степанов.

— Хвилинку, панове, — обізвався Копиткевич. — Але я теж мушу звести рахунок з тим здрайцею!

— Бачте, пане Станіславе, — сказав Швачка, — ми йдемо в Чернечий ліс. Розшукаємо гайдамаків і будемо діяти сукупно з ними. А вам… ви поручик надвірної хоругви, тож не маєте права так ризикувати… Та й з гайдамаками спілкуватися не личить… Як на вас подивиться пан Карбовський?

— Але я в боргу перед вами, панове! Ви вирвали мене з рук того окрутника, врятували від безчестя, якого я міг там зазнати. Як я можу

залишати вас тоді, коли ви збираєтеся віддячити нашому спільному ворогові за всі його кривди?

— Ви, пане Станіславе, зазнали прикростей від Зубрицького тільки через нас, отже, тільки ми маємо право карати його, а мстити йому ми будемо насамперед за весь посполитий люд, тоді — за вас, а там уже й за себе.

— Але ж… я не можу так, не подякувавши вам, розлучатися з вами… Я… Хіба що, пане Швачко… Моя шабля — це родова реліквія… Вона передавалася з діда-прадіда… Це найдорожча для мене річ… Візьміть її на згадку… На добру пам'ять…

Швачка розгублено закліпав очима, розчулено промовив:

— Я щиро вдячний вам, пане Станіславе. Але ж козакові не личить невдячним бути… Та й віддячити нічим… Хіба що…

Микита простягнув Копиткевичу пістоль, інкрустований сріблом.

— Щира вам дяка, пане Микито. Якщо вас доля занесе у Білу Церкву, моя хатина — ваша хатина.

— Дякую, пане поручику. А коли доля закине вас на Запорізьку Січ, то запитайте Микиту Швачку, скажіть, що ви його приятель. Ручаюся, що мій приятель стане приятелем усьому товариству Жерелівського куреня.

Вони попрощалися. Копиткевич і Байрацький рушили на слободу (біля перших осель їх уже чекали козаки), а Швачка зі Степановим пірнули в лісові хащі й попрямували до Унави — на розшуки Івана Письменного і гайдамацької чати Лазаря Таранця.

Розділ IX

ВІДПЛАТА

Дебелий парубок знайшов Лазаря Таранця. Спалахнув отаман, коли почув про нове свавілля Стефана Зубрицького.

— Ну, зачекай, негіднику! — погрозив кулаком. — Перший раз ти відбувся маєтком. Тепер головешок буде замало. Збираймося, друзі!

— Всі їдемо, батьку отамане?

— Всі! Тільки не їдемо, а йдемо. Назад на панських конях повертатися будемо, — відповів Таранець і тут же розпорядився: — Ви двоє підете на чорногородську дорогу, ви — на бишівську, ви — на кощіївську. Решта — підуть зі мною. А ти, козаче… як тебе звати? — звернувся він до дебелого парубка.

— Микола Недозорець.

— Ти, Миколо, тихцем проберешся до села. Розвідаєш, чи не прибула до Зубрицького підмога, чи не завітав у гості його дружок Тиша-Биковський. Сходимося біля чорногородської слободи. Не забули нашого дуба? А ти, Миколо, не знаєш дуба, у якого верхівка обсмалена блискавкою?

— Того, що на валу?

— Еге ж. Приходь до нього по заході сонця. Що ж… товариство… Пора в дорогу! Савко, затримайся на хвилинку.

Савка Плиханенко був не тільки одним з найстаріших ватажан, а й першим помічником Таранця, його правого рукою. Йому отаман доручав виконувати найвідповідальніші завдання, з ним радився перед найскладнішими виправами.

— Слухай, Савко. Я думаю розділити нашу ватагу на дві чати. Одну поведу я, другу — ти. Я нападу на замок з боку Ірпеня. Ти — засядеш біля брами. Коли мені поталанить пробратися тихо, то пошлю хлопців — і вони відчинять тобі браму. Якщо ж пан вирветься з моїх рук і кинеться тікати через браму, ти злапаєш його там. Разом із батьком і син може бути. Май на увазі: обидва — досвідчені вояки.

— Зрозумів, батьку, — відповів Плиханенко.

— Тоді пішли. Нам теж пора, — підкликав до себе двох ватажан, які постійно супроводили його.

Невдовзі вони дісталися до Вовчого яру. На дні його в'юнилася вузенька стежечка, схована від стороннього ока густими кущами й схиленими деревами. Яр вибігав до широкого лугу, яким химерно звивалася притока Ірпеня Унава. За річкою похмурою стіною громадився прадавній ліс, що відокремлював Кощіївку від Чорногородки. Яр обривався на узліссі, а стежка верболозами спускалася до перемолу, пірнала в воду і виринала між очеретами на другому боці. Перше ніж вийти з лісу, Таранець розхилив крайні кущі, роздивився на всі боки. За кілька кроків від куща калини, що ріс навпроти нього, побачив двох своїх вивідувачів, які волокли за собою знесилену людину.

Незнайомця поклали горілиць, змочили скроні. Він розплющив очі, криво усміхнувся:

— Таки знайшов вас… Голова тільки запаморочилась…

— Хто ти, чоловіче? — нахилився над ним Плиханенко.

— Іван Письменний з Чорногородки. Спішив… До вас… Біда…

На валу, під улюбленим дубом, чекала несподіванка: в колі гайдамаків сидів Микита Швачка разом з Єгором Степановим. Таранець міцно притиснув їх до грудей:

— Живі! Здорові! Де ж ви були? Що робили?

— Даруй, батьку, — озвався Швачка. — Але ж ви зібралися, здається, в дорогу. Ми теж. Час не стоїть. Пора рушати. Про себе ми потім розкажемо.

Рівно опівночі два невеличкі загони були біля замку Зубрицького. Плиханенко, як і домовлялися, чекав посесора під брамою, а Таранець і Швачка підпливли водою.

Таранець розмотав мотузку, до кінця якої був прив'язаний трилапий рачок, шепнув Микиті:

— Як і раніше. Безшумно й надійно.

Звичним рухом він метнув рачок угору. Свиснула в повітрі линва. З протилежного боку стіни почувся глухий стук. Лазар смикнув на себе. Мотузка натягнулася, туго забриніла.

— Тепер за мною…

Швидко перебираючи пальцями мотузку, він перший подерся на стіну. За ним поспішили Микита Швачка та ще з півдесятка гайдамаків. Перелазили обережно, бо по середині двору горіли два смолоскипи, а в челядній світилося. Скрадаючись попід палісадом, гайдамаки підповзли до челядної, стали обабіч вікон, навели пістолі, а Таранець і Швачка вскочили всередину приміщення. Пахолки, що грали в карти, підхопилися.

— Ні з місця! — гукнув Таранець. — Руки на стіл!

— О! Так тут і наш старий знайомий! — помітив Мандрику Швачка. — Ти пізнаєш, батьку отамане, цю личину?

— Мусій Черевик? — спохмурнів Таранець. — Таки доля звела.

— Пане отамане, — простягнув руки Мусій. — Я ж ваш… Пощадіть. Вік бога молитиму. В такій пригоді стану…

Коли пахолків перев'язали, Таранець підштовхнув Мандрику:

— Веди, негіднику, в панські покої.

Піднявшись на ґанок, Таранець наказав осавулі:

— Гукай пана! І пам'ятай: тільки що… перша куля — тобі!

Мандрика запопадливо застукотів у двері. Гайдамаки притулились до стіни, принишкли. Невдовзі в передпокої зачовгали старечі ноги, почулося невдоволене бурмотіння:

— Це ти, осавуло? І носять тебе чорти серед ночі…

— Ваша милість, — заторохтів Мандрика, — це я, Мусій. Пан Тиша-Биковський козаків прислав, а вам листа передав. Наказав негайно вручити. Якась дуже пильна справа.

— О Єзус Крістус, — промовив Зубрицький і почав відчиняти двері. Заскрипів засув, клацнув замок.

Таранець перший увірвався в передпокій, наставив пістоль на посесора. Той закляк, підсвічник затремтів у його руках.

— Не тремти, пане, як телячий хвіст. Умів над людьми збиткуватися, умій перед ними й одвіт держати! — суворо мовив отаман. Потім кивнув своїм супутникам:

— Огляньте покої!

Ватажани кинулися виконувати наказ. Вони підняли з перин Петра Зубрицького і його сина Тоника, винесли скриньку зі злотими.

— Ого! — зрадів Таранець. — Гарний улов. Перелічи, Микито, при панові, щоб знав, скільки ми взяли.

Прибув і Плиханенко з хлопцями. Стали рахувати разом.

— Шість тисяч злотих, батьку отамане, — повідомив Швачка.

— Половину вручіть достойній людині. Хай вона чесно між усіма селянами розподілить! — наказав Таранець. — Чвертку титарю передайте. Посесор так церкву обдер, що цього ще й мало буде. А другу чвертку доведеться тобі, Микито, у гайдамацьку січову(50) скарбницю на острів Мигійський відвезти.

— Аз панами ж як? — запитав Плиханенко.

— Та як же... Так, як вони з селянами чинили... Спочатку на колоду, а потім на просушку. Ей, Мандрико, де ти?

Мандрики ніде не було.

— Не вгледіли! — вигукнув Плиханенко. — Ох і в'юн "же!

— Нічого, — заспокоїв усіх Таранець. — Рано чи пізно, а гайдамацьких рук не мине. А ви робіть своє діло.

Звістка про те, що гайдамаки захопили садибу посесора, вмить облетіла Чорногородку. До замку прийшли мало не всі. Лазар Таранець вийшов до гурту.

— Люди добрі, — промовив. — Тут, коли вас не було, я наказав покарати ваших панів. А це подумав: чи ж маю право сам вирішувати? Зубрицькі над вами збиткувалися, то ви й вирішуйте: карати їх чи милувати. Якщо карати, то як саме.

— Дозволь, батьку отамане, — звернувся до Таранця селянин, якого вчора відшмагали першим. — Що тут гадати? Придумали пани колоду й просушку — хай самі скуштують їх.

— На колоду! — загули присутні.

Таранець махнув рукою:

— Стефану — київ і на просушку, а цим двом — київ і в підземелля на хліб і воду. І хай сидять доти, поки не вклоняться громаді й не попросяться.

Панам оголили спини. Засвистіли кії.

Коли Плиханенко передав одлічені в хаті злоті найстарішому селянинові, Таранець знову заговорив:

— Це вам, люди добрі, злоті, вашою працею нажиті. Розділіть їх порівну. Знайте: не панське берете, а своє повертаєте. Беріть усе, що в покоях. Відчиняйте хліви, комори. Все добро ваше. Нам залишіть по коню. З отих, що пан Зубрицький кохав на продаж у Шльонськ(51)

— Сідлайте, братці! — вигукнув Плиханенко. — Не тільки ж панам гарцювати. Хай і простому людові послужать.

— Батьку отамане, — підскочив до Таранця один із селян, що карали панів, — Стефан… богу душу віддав…

— То… й грець із ним, — відповів Микита, крутнув конем, скинув шапку.

— Ну, люди добрі, не поминайте лихом. — Хотів сказати щось тепле, ніжне, але йому забракло слів. Нараз перед ним виріс сухенький зморщений селянин і, радісно поблискуючи примруженими очима, швидко-швидко заговорив:

— Пане отамане! Допоміг ти чорногородцям супостата збутися, а чому ж нас обминаєш?

— Кого це вас? — не зрозумів Таранець.

— Кощіївців, батьку. Колись ти частенько до нас навідувався, то й жили ми з горем пополам, а тепер, як забув дорогу до нас, то й зовсім життя не стало.

— Далеко відсіля був я, діду, — промовив Таранець. — У Січі гайдамацькій лікувався. Тиждень, як повернувся до Чернечого.

— Наш пан, Тиша-Биковський, не ліпший Зубрицького. Як об'явиться в селі (а він у Фастові живе), так лиха не оберешся. Цілий день на стайні канчуки свистять. Ні старих не жаліє, ні малих. Жінок навіть не минає: Працюємо в полі від сходу сонця до заходу.

— Де зараз Тиша-Биковський? — запитав Таранець.

— У селі, батьку. В Кощіївці. Ще вчора приїхав.

— А що, хлопці? — звернувся Таранець до ватажан.

— Веди, батьку, — відповіли за всіх Плиханенко й Швачка. — Нема панам пощади!

— Тоді в дорогу, друзі! Прощавайте, люди добрі!

Застояні коні дружно рвонули з місця, підіймаючи хмари пилюки. За мить вони перескочили місток, промчали слободою і зникли в лісі.

Розділ X

ЩЕ ОДНА ЗРАДА

Скориставшись тим, що увага Лазаря Таранця й Микити Швачки була прикута до Зубрицьких, а решта гайдамаків оглядали покої, Мусій Мандрика шмигнув у тайник за картиною, пробрався до флігеля, що тулився біля кам'яниці, а з нього — до каретної. Тут відсапався, роздивився. В кутку стояла стара розвалена карета. Конюхи зняли з неї навіть колеса, дверцята й сидіння для машталіра(52). "На неї ніхто не зверне уваги", — вирішив осавула й заліз усередину покинутої колимаги, забився в куток, прикрився дірявою попоною, Що валялася на долівці. Поволі заспокоївся, прислухався.

Десь гупали двері, лунали голоси. Потім гомін почав наростати — до двору посунули селяни. Мандрика чув, як Таранець обдаровував хлопів грошима, як наказував їм брати панське добро.

Дрижаки знову напали на нього: а що коли якийсь харцизяка позаздриться й на цю розвалину? Від тієї думки ще більш зацокотіли зуби, поповзли мурашки по спині. Затулив рота рукою, затамував дихання. Та ось через кілька хвилин долинув голос кощіївського селянина, який запрошував гайдамаків поскубти пана Тишу-Биковського. Пізнав його по голосу. То був непосидющий Сидір Варенуха, що здавна знався з гайдамаками.

Лють зануртувала в грудях осавули, він аж підняв голову, забувши про обережність. І треба ж було волоцюзі припертися сюди! Ні кола, ні двора, хатини своєї не має… Ледащо… Звісно, йому чуже очі коле. Такі шарпаки на чуже ласі.

Він, Мусій Мандрика, передушив би їх усіх своїми власними руками ще тоді, як вони плювали йому вслід, коли він став уніатом і одружився з шляхтянкою, ще тоді, коли вони хотіли спалити його світлицю у Фастові… Жаль, що їх багато.

Нарешті Таранець став прощатися. Осавула чув, як вершники вилетіли з двору, як розходилися хлопи. Гамір у дворі почав згасати, поодинокі кроки затихати. Мандрика через внутрішні двері прослизнув до потайної стайні, де пан тримав на крайній випадок троє найпрудкіших коней, загнуздав одного. Виглянув на подвір'я. Всі розійшлися і навіть браму залишили відчиненою. Ну, й гаразд! Вискочив на коня, огрів його гарапником.

Баский огир летів, мов на крилах. Уже за селом осавула повернув до Ірпеня, перетнув його на мілководді й, пірнувши в ліс, навпростець поскакав до Кощіївки. Був упевнений, що встигне попередити Тишу-Биковського вчасно і пан чашник(53) за таку послугу добре віддячить йому. Тому не жалів коня, не зважав на гілля, яке шмагало по обличчю…

Тиша-Биковський зустрів Мандрику в передпокої.

— Що трапилось, Мусію? — запитав стурбовано.

— Пане чашнику, — важко дихав осавула, — Лазар Таранець…

— Що? Таранець? Де він узявся? Ти ж клявся, що порішив його, що зроду-віку не появиться той гайдамака!

— Появився-таки, пане чашнику. Оклигав десь і появився. Щойно засік до смерті пана Стефана Зубрицького, розграбував його маєток, а тепер Сидір Варенуха веде його сюди.

— Сюди? — опустився на стілець Тиша-Биковський. — Де ж вони?

Мандрика, збиваючись і плутаючись, виклав усе, що він почув на подвір'ї панів Зубрицьких.

— Добре! Я так їх зустріну… — опанував себе чашник. — У мене ж три десятки козаків! А скільки їх, рабусів(54) отих?

— Десятка півтора. Але, пане чашнику, навіщо чекати їх тут? Якщо у вас три десятки вояків, то варто думати не про оборону, а про знищення ватаги Таранця.

— Ти що? Хочеш, щоб я вийшов із двору й зразу потрапив у їхні лапи?

— О ні, паночку! Не ми в його лапи, а він у наші попаде! Хай мене грім ударить на цьому місці, якщо йому вдасться нині викрутитись.

— Звідки ти певен, Мусію, що ми його злапаєм? Він же в лісі, як у своїй рідній хаті…

— Він тертий вовк, пане чашнику. Коли вивідачі повернуться й скажуть, що ви маєте три десятки козаків, він теж кинеться до Чернечого лісу за підмогою. От ми й зустрінемо його на перемолі, як повертатиметься назад.

— Але ж звідки ми знатимемо, коли це буде?

— Не раніше ніж удосвіта.

Тиша-Биковський поміркував і згодився:

— Добре. Нехай буде по-твоєму. Але знай: коли ти задумав щось лихе… Мої козаки слідкуватимуть за тобою…

— Що ви, пане! Для нас обох стараюся! Поки він живе, не тільки вам, паночку, а й мені спокою не мати. Ми вільно дихнемо аж тоді, коли його на світі не буде.

— Добре, — заспокоївся чашник, — Зробиш діло — я тебе не забуду.

— Я нічого не хочу, вельможний пане, — вклонився Мандрика. — Нехай мене пан після цього візьме до себе на службу у Фастів і давню обіцянку виконає… Вік буду вдячний… за нобілітацію1.

— Візьму, — пообіцяв Тиша-Биковський, — І нобілітацію(55) добуду.

— Тоді, пане чашнику, веліть гайдукам стерегти замок і в разі якоїсь несподіванки подати нам сигнал, а козаки хай збираються в дорогу.

Небавом два з половиною десятки вершників, захрапувавши коней, тихо покинули Кощіївку і по узліссі дісталися битої стежки, яка вела до перемолу. Тут Мусій Мандрика зіскочив з коня, вклякнув на коліна й став розглядати сліди.

— Так і є, пане чашнику, — задоволено мовив з часом, — поїхали за підмогою до Чернечого бору.

— Ти відкіля це знаєш? — здивувався Тиша-Биковський.

— По слідах бачу, вельможний пане.

— Мало хто міг їхати сюдою.

— Я знаю копита коней пана посесора. Ось дереш із зіркою на лобі йшов. У нього на правій нозі підкова вчора відірвалася. А ось Гнідий...

— Тоді розпоряджайся, — вичавив з себе незвичне для шляхтича слово Тиша-Биковський.

— Зробимо так, вельможний пане, — Мандрика розкинув обидві руки, — я з кількома козаками засяду ліворуч, он за тими кущами, а ви — праворуч. Три-чотири козаки залишіть біля коней. Коли нам прийдеться туго, відходьте на узлісся, а я прикриватиму вас. Таранця я беру на себе. Як би там не було, а наших рук він не мине. Стріляти не починайте без мене.

Заростями вільхи й верболозу вони дісталися берега. Засіли над самою водою. Густі тумани стелилися по долині. Стояла сторожка тиша. Та ось на протилежному боці, на узгір'ї, пирхнув кінь, почувся тупіт, залунали приглушені голоси. Нарешті з туману виринули вершники. Проїхавши кілька кроків, зупинилися. Від них відділилися двоє і спрямували коней до річки. "Вивідачі", — здогадався Мандрика й знаками велів козакам пропустити їх. Коли обидва гайдамаки сховалися за кущами, до річки рушила й уся чата. Вів її Лазар Таранець. Мандрика відразу пізнав його кремезну, злегка сутулу постать. Кінь отамана сміло зіскочив з берега у воду й, високо викидаючи ноги, перший здолав Унаву, рвучко вискочив на луг і чвалом рушив до кущів, де причаїлася засада. Мусій прицілився. І чи то хитнулася гілка, на якій лежав пістоль Мандрики, чи то блиснула його цівка, а Плиханенко, що їхав слідом за отаманом, раптом вигукнув:

— Батьку, бережись!

Осавула спустив гачок. Гримнув постріл. Водночас блиснув огонь і з кущів, де засів чашник. Лазар Таранець хитнувся, вхопився рукою за груди. Швачка з Плиханенком підскочили до нього, підхопили на руки, впали разом із ним на землю. Зразу ж залягла й решта ватажан,

відкривши стрільбу по кущах. Звідти почулися крики, пролунало ще кілька безладних пострілів, потім долинув тупіт кінських копит, що віддалявся.

Швачка нахилився над Таранцем, розірвав сорочку, припав до грудей — і мовчки стягнув з голови шапку. Згодом підвівся й пішов до кущів.

— Микито! Зупинись! — крикнув Плиханенко.

Та Швачка продовжував іти. Бахнув ще один постріл. Шапка злетіла з Микитиної голови і покотилася по траві. Швачка шарпнувся вперед, кількома стрибками досяг кущів. Хтось попереду вискочив на коня й заспішив до лісу. На стежці лежали двоє забитих надвірних козаків, третій, заюшений кров'ю, звівшись на коліна, благально заволав:

— Не сироти дітей, пане-брате... Ми не винні.

Микита підніс пістоль.

— Негідники! Таку людину вбили. Ні одному пощади не буде!

— Не ми стріляли в отамана, пане-брате. Ми стріляли вгору. То все Мандрика. Це він привів пана чашника. Вони й стріляли в отамана.

— Маєш ти щастя, козаче... Додому доберешся? — спитав Швачка.

— Доберусь, пане-брате...

Швачка допоміг йому підвестися, знайшов у кущах палицю, простягнув:

— Візьми. Так легше буде, — А сам повернувся й пішов до річки.

Тут гайдамаки скінчили лаштувати з верболозу кінні носилки, на які поклали тіло отамана, прикрили попоною.

Сумна процесія рушила назад, у Чернечий ліс.

Розділ XI

ВИБОРИ ОТАМАНА

Поховали гайдамаки Лазаря Таранця в Кладові. Насипали над ним високу могилу, обклали її дерном, посадили в головах молодого дуба, а в ногах — калину. Довго стояли мовчки. Нарешті Савка Плиханенко ще раз уклонився могилі й стиха промовив:

— Поховали ми батька нашого — пером йому земля! Пора й поміркувати, як бути далі. Напевне, пан чашник думає: таки клопоту збувся. Не стало Лазаря Таранця — розбредуться гайдамаки хто куди. Ні, недолюдку! Не вийде! Жила наша ватага й буде жити! Били панів — і будемо бити. І не уникнеш ти нашої кари, що б не вигадував, як би не старався. А щоб чата наша знову була грозою для панів і захисницею знедолених, треба нам, друзі, про нового отамана подумати. Тут і раду будемо радити. Хай знає покійний батько, що ми й після його смерті не забуваємо козацьких звичаїв. Давайте ж оберемо ватагом нашим такого товариша, який би вірним ділові нашому був, товариство шанував і лад усьому давав.

— Правильно мовиш, пане-брате, — загомоніли гайдамаки.

— А коли правильно, — розправив чорні вуса Плиханенко, — то насмілюся й пораду вам дати.

— Говори, пане-брате.

— Не перший день ми знаємо, шановне товариство, козака Микиту Швачку. На Січі Микита був отаманом Жерелівського куреня, а в нас не посоромився звичайним братчиком стати. Він поважає нас, ми любимо й шануємо його. То чому б оце не сказати нам зараз: будь нашим отаманом, пане-брате?

Микита розхвилювався. Густий рум'янець залив його обличчя.

— Панове громадо, — промовив тремтячим голосом. — Спасибі за ласку. Служив я народному ділу не один рік і ще думаю немало послужити. Але зараз не можу я, братці, отаманувати. Маю на Січ Запорізьку вирушати, свого товариша, земляка вашого, Івана Письменного чи то Івана Логвиненка, як звали його в Чорногородці, до діла приставити, а заразом і в Січ гайдамацьку гроші, даровані вами, завезти, волю отамана Таранця вволити.

— Не відмовляйся, пане-брате, — вклонився Плиханенко. — Вдруге тебе просимо: будь нашим отаманом.

— Спасибі, шановне товариство, — настійно промовив Швачка.

— І втретє просимо.

Швачка подякував ще раз і, ставши на пеньок, заговорив:

— А тепер, коли ваша ласка, то й мене послухайте. Всі ви знаєте, як покійний батько Савку Плиханенка любив, як шанував його. Своїм помічником вважав, завжди з ним радився, замість себе залишав, коли доводилось куди відлучитися або захорувати. Тож хай і тепер його заступить. Уже назавжди.

— А що, братці? — повернувся до всіх Єгор Степанов. — Хіба не мудра порада? Хіба проти цього щось можна сказати?

— Савку Плиханенка, — обізвався найстаріший гайдамака, — ми знаємо не гірше Лазаря Таранця. Знаємо його і як братчика, і як отамана. Не раз водив нас на панів, не раз виручав із біди. Мудра голова в нього, товариська душа. І я так думаю, як Швачка.

— І ми приєднуємося, — загули гайдамаки, — Гріх було б не послухати розумної ради.

— Коли така думка всієї громади, — продовжував той же гайдамака, — то просимо Савку Плиханенка бути нашим отаманом.

— Просимо! Просимо! Просимо! — залунало з усіх боків.

Савка за звичаєм тричі відмовлявся, але ватажани були невблаганні. Тоді Плиханенко піднявся на пеньок і сказав:

— Якщо це воля всього товариства, я згоден. Спасибі вам, братці, за честь і довіру. Над могилою батька Таранця клянуся вірою й правдою служити вам, шановне товариство. А коли, не дай боже, гординя опанує мною, пиха появиться, не щадіть, братці, ні літ моїх, ні заслуг давніх, зберіть нову раду й висповідайте киями. Та так, щоб дурість із голови вилетіла назавжди.

Як тільки Савка скінчив говорити, Микита Швачка підніс йому шаблю Таранця, врочисто промовив:

— Прийми, пане-брате, батькову зброю. Нехай вона послужить так, як служила йому. Нехай рука твоя піднімає її лише на ворога нашого рідного краю, нашого люду знедоленого.

Плиханенко взяв із Микитиних рук шаблю, тричі поцілував.

— Клянуся всім найсвятішим для мене, пам'яттю батька нашого Лазаря Таранця клянуся, — урочистим тоном сказав Плиханенко, — так чинити, як ви накажете.

Ватага схвально загула.

— А тепер, шановне товариство, присядемо й поміркуємо, як-то нам далі жити й що робити. А перше-найперше, як покарати відступника Мусія Мандрику.

— Звісно як. Лютою смертю, — обізвався Степанов. — Іншого він не заслужив. За зраду товариства, за знущання над селянами і за відмову від благочестивої віри кара одна — смерть!

— Аз Тишею-Биковським як?

— Так, як і думали, — обізвався Микола Недозорець. — Застукати в Кощіївці — і на той світ за слугою.

— Гаразд, братці. Почнемо з Мандрики, чи то, як колись він звався, Черевика.

— Дозволь, батьку отамане, — ще раз звернувся до Плиханенка Степанов, — мені за нього взятися.

— Ні, Єгоре. Досить з тебе. Насидівся. Та й гарячцй ти дуже. Загубиш себе, бо ж твою пелехату чуприну Мандрика за милю пізнає.

— А що, пане отамане, коли я з ним піду? — вперше втрутився в розмову Іван Письменний. — Мандрика не знає, що я погайдамачився. Я постараюся виманити його з двору, а Єгор і скарає.

— Непогано надумався, хлопче, — схвально промовив Плиханенко. — Тільки ж не хочеться, щоб Мандрика помер, як той скажений пес, якого б'ють довбнею знишка. Хай би подивився у вічі тим, кого він продавав, хай би хоч в останню хвилину зрозумів, до чого доводить зрада.

— Тоді я заманю його в ліс, — стояв на своєму Письменний. — Я вже знайду привід.

— Ні, — заперечив Плиханенко. — Видно, погано ти знаєш цього драпіжника. Не піде він до лісу. Нюх у нього, як у гончого пса. Він зразу догадається, чим це пахне.

— Хай і так, — не здавався Іван. — А в корчму до Гершка він піде? Це ж під самим замком.

Ватажани переглянулися.

— У корчму? — перепитав Плиханенко, поміркувавши. — Може піти. Але… чого? Що спільного в панського блюдолиза й сина колишнього гайдамаки?

— Спільного в нас, звісно, нічого нема. Це правда. А якщо… я… запропоную йому скарбом поділитися?

Гайдамаки голосно зареготали.

— І яким же скарбом ти збираєшся ділитися? Сорочкою чи штаньми? Чи, може, ще й свиту маєш?

Не сміялися лише Микита Швачка та Савка Плиханенко.

— Скарбом, кажеш, ділитися? — перепитав Плиханенко.

— Атож, — стенувся Письменний. — Тим, що титарю передали.

— Тоді ми йдемо втрьох, — вигукнув Швачка. — Якщо Мандрика згодиться, схопимо його з Єгором по дорозі, а коли ні — візьмемо в корчмі. Шинкар — своя людина. Тиші-Биковському не скаже. Ручаюся.

— І я з вами! — підхопився Микола Недозорець.

— А це, хлопче, як товариство вирішить, як скаже батько отаман, — відповів Швачка.

— Щоб певніше було, хай іде.

— З таких рук, як у Недозорця, не вислизне.

— Якщо ніхто не заперечує, — сказав Плиханенко, — я теж нічого проти не маю. Вважаю, що так і краще буде, надійніше.

Нарешті гайдамаки вгамувалися, стихли — і стало чути, як грізно шумить ліс, як далеко-далеко гогоче грім. Небокрай розкраяла навпіл блискавка, впали перші краплі дощу. Ватажани встали, востаннє зняли шапки, ще раз вклонилися могилі та й пішли до коней.

Розділ XII

ПЛАТА ЗА ЗРАДУ

Була вже пізня пора. Корчма давно спорожніла. Гершко стурбовано поглядав то на Письменного, то на Мандрику. Він здогадувався, що потайна розмова між ними затіяна неспроста, як неспроста сидять у ванькирчику(56) й ті троє. Побоювався: не сталося б якої-небудь халепи в його корчмі. Адже тоді буде так тяжко викручуватися. Зрештою корчмар зважився:

— Панове… чи не пора кінчати?

Та саме в цю мить Мусій Мандрика, стукнувши по столу кулаком, закричав на всю корчму:

— Я тебе, гайдамацький вивідачу, давно розкусив! Злапаю зараз, віддам пану чашнику… в нього не такої заспіваєш!

Савка Плиханенко добре знав Мандрику й правду говорив, що він аж надто хитрий і скоро пронюхає, що й до чого. Панський посіпака дуже швидко зметикував, що гроші Зубрицького, передані титарю, можна й справді прибрати до рук. Але ж… навіщо ділитися з оцим забродою, що вчора терся біля Швачки, сьогодні хилиться до нього, а завтра — дремене світ за очі, прихопивши половину грошей? Хіба не краще схопити драба, видати Тиші-Биковському, злоті забрати собі, а торбину з-під грошей підкинути в хату цього хлопа і звинуватити його в пограбуванні? Дійшовши такої думки, він і закричав на всю корчму. Іван підхопився:

— Що ви, пане осавуло? Я ж до вас із добром, а ви?

— Гей, люди! Хто там?! — гукав Мандрика, забувши, що прийшов до корчми сам. Стояв супроти Івана гнівний, рішучий.

Письменний зрозумів, що настав час кінчати з осавулою: козаки в замку заснули, а вартові побояться опівночі виходити за браму. Він вихопив пістоля й направив на осавулу:

— Ні з місця, негіднику! Гей, хлопці!

З ванькирчика вискочили Швачка, Степанов і Недозорець. Побачивши їх, Мандрика поволі опустився на лаву. Холодний піт покрив йому обличчя. Він затремтів, зіщулився. Та тільки на мить. Раптом він підхопився. Єгор і Микита кинулися на зрадника. Але осавула встиг

вихопити шаблю. Блиснуло криве лезо над головою Степанова. Рвонувся вбік бувалий гайдамака, але було пізно: піднята мимохіть права рука полетіла на долівку. Єгор перехопив шаблю в ліву руку. Осавула відсахнувся, й цього було досить для Швачки й Недозорця. Вони звалили Мандрику на землю, зв'язали.

Осавула був товстий, опецькуватий, а йти доводилось пісками та чагарями, тому гайдамаки добре впріли, поки дісталися Унави, де під вербами чекала замалим не вся ватага.

Незабаром запроданець стояв посеред гайдамацького кола під дубом на валу. Судити його на цьому місці вирішили не випадково: саме звідси Мандрика пішов на вивідини, зрадив своїх ватажан, привів шляхетський роз'їзд — і тоді мало не загинув Лазар Таранець. Гайдамаки розв'язали Мандрику, обступили тісним кільцем.

— Звинувачуєм тебе, — почав Плиханенко суд над колишнім гайдамакою, — в зраді нашого товариства…

— У смерті нашого батька отамана Лазаря Таранця…

— У нелюдському збиткуванні над посполитим людом…

Обвинувачення сипалися одне за одним.

— То який буде присуд?

— Простіть мене, чесне товариство, — простягнув до них руки Мандрика. — Винен я. Каюся. Простіть, браття… Усе зроблю, що накажете… Видам вам Тишу-Биковського… Фастівський замок…

— Без тебе зробимо. І замок, і його господар не поминуть наших рук, як не минув і ти.

Мандрика зрозумів: пощади не буде, проте продовжував канючити:

— Простіть, братці... Я ж не тільки зло робив... Згадайте...

— Зупинися, негіднику, — обірвав його Плиханенко. — Якщо залишилася в тебе хоч крапля гордості, будь сам собі і суддею, і катом. Ми не хочемо поганити свої руки. Ось тобі зброя, — і простягнув Мандриці пістоля.

Мандрика знічено обвів померклим поглядом гайдамаків, неслухняною рукою взяв пістоль, поволі звів курок — і раптом направив зброю на Плиханенка. Клацнула пружина — та постріл не пролунав: пістоль був незаряджений.

— Я так і знав, — зітхнув Плиханенко. — Був падлюкою, падлюкою й залишився. А ми ж козаком колись тебе звали...

— У петлю його, братці!

— На суху гілляку!

Плиханенко ствердно махнув рукою.

Починало світати. В яру порідшав туман, став підійматися вгору. Верхів'ями дерев пробіг легенький вітерець. Озвалося лісове птаство. Десь далеко-далеко переможно-врочисто, вітаючи ранок, затрубив лось.

Розділ XIII

ОСТРІВ МИГІЙСЬКИЙ

Прощалися в лісі під Ярошівкою, що притулилася на правому березі Ірпеня. Не блимав жоден вогник у селі. Зате на сході, за темним бором,

палахкотіла заграва. То догоряв підпалений ними кощіївський будинок Тиші-Биковського, який після вбивства Таранця сидів у Фастові й не появлявся в маєтку.

З Микитою Швачкою від'їжджало троє: Іван Письменний — влаштовуватися дидаскалом у січову школу на Запоріжжі, Микола Недозорець — поступати в січове товариство, Єгор Степанов — лікуватися на Мигійському острові. Швачка віз гроші в гайдамацьку Січ — виконував наказ покійного Лазаря Таранця.

Проводжаючи їх, Савка Плиханенко просив Микиту:

— Поклонися від нас козацтву січовому. Поговори з ними, найпаче з тими, які гайдамачили. Поміркуйте гуртом, чи не пора сукупно виступати проти гнобителів. Скажи їм: поспільству далі терпіти несила, від сліз та крові всі ріки виходять з берегів.

— Гаразд, отамане, — пообіцяв Швачка.

— А я... Заховався Тиша-Биковський за міцні стіни... Що ж... Хай поживе ще трохи... Поведу чату в рідні місця... Свого пана хочу навідати, за дружину й канчуки віддячити...

— Хай щастить тобі, отамане.

Застояні коні, взяті на стайні чорногородського посесора, нетерпеливо форкали, били копитами об землю, рвалися в дорогу.

— Пора! — сказав Микита.

— Пора! — повторив Єгор.

— На коні вдержишся? — запитав пораненого товариша Швачка.

— Вдержуся, — впевнено відповів Степанов. — Ще й шаблею, коли доведеться, орудувати буду.

— Тоді поїхали. Прощайте, братове!

Коні рвонули з місця й клусом пішли по лісовій дорозі, в обхід Фастова. Уже на світанку вони досягнули Роставиці і, перетнувши її, попростували до Росі. Там, де вона аж надто різко звертала на схід, вершники переправились на протилежний берег. До Гірського Тікича мандрівники добиралися три доби. Тримаючись його течії, ще дві доби скакали до Синюхи. У нижній течії Ятрані перепочили.

І саме тоді, коли до Бугу залишалося кілька миль, четверо гайдамаків, що їхали тепер і вдень, замалим не зіткнулися з порубіжним роз'їздом. Порятували їх обережність і той суворий порядок, якого вони дотримувалися всю дорогу, — постійне чергування на привалах і пильне стеження.

Ополудні, перетнувши кілька байраків та рівчаків, мандрівники зупинилися на кручі, під височенними вербами. Постоявши трохи і перевівши подих, Микита стулив долоні і тричі закричав по-совиному, а згодом гукнув протяжно пугачем. За кілька хвилин йому відповіли такими ж само криками: спочатку з могили, що за їхніми спинами, озвався пугач, а потім од верб, що манячіли попереду, закричала сова. Тоді Микита зняв шапку і поклонився в обидва боки. Тієї ж миті за кілька кроків од них появився дебелий чолов'яга в поношему жупані й до краю стоптаних чоботях. Його довжелезні вуса були закладені за вуха, в одному з яких стирчала золота сережка. Незграбна фігура відразу ж розсмішила Івана. Підозріло поглянувши на спудея, велетень запитав:

— Хто будете? Куди прямуєте?

Він хотів ще щось сказати, але, пильніше приглянувшись до невідомих вершників, здивовано, майже пошепки пробубонів, затуляючи очі густими повіками, підпаленими на сонці:

— Що за мара?

— Ну, чего жмуришь глаза, Марко? Не леший же перед тобой. Снял бы шапку да поклонился добрым людям, а не спрашивал, как чужаков, — заговорив Степанов по-своему, хоч усю дорогу говорив по-українськи.

— Та цевже ж це Степанов? — здивувався здоровань.

— А ты уже и забыть успел? — продовжував жартувати Єгор.

— Виходить, живий. Правду казав отаман, що тебе й хапко не вхопить. Здоров! Здоров, пане-брате! — кинувся він до коня і мало не силоміць стягнув Єгора на землю. Від болю в руці Степанов застогнав. Здоровань випустив його і, побачивши обрубок, запитав тремтячим голосом:

— А де ж твоя правиця, Єгоре?

Болючу гримасу на обличчі Степанова змінила лукава усмішка:

— Видишь, дружок, вытянула сабля руку за пять гайдамацких лет — вот господа и укоротили ее.

— У нього все жарти. Скільки знаю його — завжди такий. От уже вродила ненька. Коли б ти бачив його… — повернувся він до Микити й замовк, широко розкривши очі.

Тільки через хвилину вигукнув: — Тю на вашу голову! Та що це за день такий! Невже Микита Швачка? Ви що, з неба звалилися? Тебе, —

він тицьнув пальцем у груди Єгора, — на моїх же очах схопили надвірняки. А тебе — сам же бачив! — наповал поклали, — і він од Єгора кинувся до Микити.

— Дивіться, хлопці, на цих зайдиголів, — звернувся до гайдамаків Марко Тягниярмо, — Характерники! їй-бо, характерники. З того світу, вважай, повернулися.

— А ти, Марку, тільки в одному помилився, — в тон йому відповів Швачка. — Не з того світу, а з дороги на той світ.

— Велика різниця! — вигукнув Тягниярмо — Не вмер Данило, так болячка задавила. Від пана з пазурів утекти — це все одно, що з того світу повернутися. Ще коли й цих пізнаю, то й у чорта болотяного повірю. — І він повернувся до Недозорця й Письменного.

— Не варто його згадувати. А хлопців оцих не пізнаєш. Новенькі. Отой, що в тебе ростом удався, — Микола Недозорець. На Запоріжжя поспішає. А це — спудей Іван Письменний. Із Києва самого. Мало не всю науку пройшов. На Січі Запорізькій дидаскалом буде, — пояснював Микита, — Вилюдніє між козаками і з першою депутацією знову до Києва повернеться, бо йому ще рік учитися треба. Єгора хочемо у вас залишити. Підлікувати його треба.

— То й ви ж побудьте хоч день чи два. Хлопців побачите, про себе розкажете. Два роки, вважай, не бачили Мигійського. Поїхали!

Марко Тягниярмо кивнув підоспілим дозорцям:

— Попасіть, хлопці, коней за тим байраком. Там паша, вважай, найкраща. Та не забудьте стриножити. А потім — знову на свої місця. Та пильнуйте ж мені! Я повернуся хутенько. Лиш переправлю хлопців.

Микита Швачка з товаришами пішов за Тягниярмом. Вони по вузенькій стежині спустилися з кручі і, перестрибуючи по камінню, дісталися човна. Марко розвернув його, Микита заклав у кочети намоклі весла, і за хвилину вони вже гнали човен проти хвиль швидкоплинного Бугу.

Розділ XIV

СПОВІДЬ

На Запоріжжя вибрались третього дня на світанні. Братчики вивели їх далеко-далеко в степ. За прадавнім курганом вони попрощалися, і гайдамаки віялом розсипалися по росянистих травах. Провівши їх поглядом, Швачка, Письменний та Недозорець вирушили в дорогу. Як поминули чагар, приострожили коней. Декілька гонів скакали понад крутою балкою, три дні петляли вздовж Чорного Ташлика, вплав перебралися через Інгул та Інгулець. А коли й Саксагань залишилася позаду і показалася долина Базавлуку, попустили коням поводи. Тепер усі троє були вже на Запоріжжі — і всяка небезпека минула. Іван зрозумів це з першого Микитиного слова і тільки тепер звернувся до нього з запитанням, яке так мучило його всю дорогу:

— Навіщо ти Єгора у гайдамацькій Січі залишив? Чому на Запоріжжя не взяв?

— Ти думаєш… мені легко було розлучатися з ним? І йому так само. Але… що поробиш. На Січі Запорізькій залога царська стоїть. Степанов це добре знає. Вже раз опікся. Тепер його туди й калачем не заманиш. Та й ми ненадовго їдемо. Тебе б лишень прилаштувати…

— Еге, — вхопився Письменний за останню фразу, — я все хотів тебе запитати, що це ти на Мигійському про мене торочив? З ким і чого я маю до Києва повертатися?

— Як із ким? Із братчиками січовими. Це мені по дорозі до Мигійського таке в голову прийшло. Кожного року Січ одвозить гроші на потреби вашої Академії. Цього літа ще зарані буде, бо ні ти кошового товариства не знаєш, ні тебе в коші не знають. А рік у школі січовій побудеш — усі до єдиного братчика взнають і безпремінно полюблять. Там дидаскалів шанують. Тоді вже й про Київ заговорити можна буде. Повезуть гроші — і ти з депутацією перед своїм ректором предстанеш. Зручно буде відмовляти йому? Га? Як ти думаєш? Отож-то! А коли ще й Семен Драний попросить — ти знову спудей.

— А Семен Драний хто буде? І звідкіля ти знаєш його?

— Семен Драний — то писар січовий… Кому ж і знати його найбільше, як не мені. Разом ворогів били, разом із неволі тікали. І на морі Чорному тонули разом, і на Тендері грішне тіло сушили…

А мені й не розповідав про це… Про Січ Запорізьку розказував, про Гайдамаків…

— То інша річ… Розповідав, бо лють у мені кипіла…

І він осікся, дивно поглянув на Письменного та Недозорця і пустив коня галопом. Хлопці ледве-наледве встигали за ним. Тільки на березі Базавлуку зупинилися, перепочили, напоїли коней, трохи попасли їх і самі підкріпилися.

Микита мовчав. Іван зрозумів, що своїми словами зачепив у душі товариша якусь надзвичайно болючу струну і тепер не наважувався підійти, не наважувався запитати. Швачка тим часом повільно, мов знехотя, дожував сухаря, запив його джерельною водою, простягся горілиць, підклавши долоні під голову. Іван загорнув їжу, приторочив сакви до сідел, Микола сходив по воду. Вже й сонце схилилося до вечірнього пругу, а Швачка лежав та й лежав у тій же позі, втупивши зір у безбережну просторінь ледь-ледь захмареного неба. Микола приліг

біля коней і задрімав. Іван одійшов поодаль, сів під вербою край берега та й собі задумався.

Тихий, спокійний Базавлук нагадав йому рідний Ірпінь. І навіть місце, де вони зупинилися на спочинок, перемолами своїми і крутуватими зламами вузенького русла теж було схоже на Ірпеневі береги. Сидів, дивився, згадував. Подумки попростував до хати, зустрівся з матір'ю, наговорився з батьком, пригадав і далеке дитинство, і Академію, і мандри по Україні… Як не давно було — і разом з тим, ніби вчора.

— Пора, — долинув Микитин голос.

Іван підхопився. Через хвилину-другу вони вже знову були в дорозі. Далеко в степу, затканому розкішним різнотрав'ям, Швачка натягнув попущене повіддя і перевів коня на тиху ступу. Іван зрозумів, що Микита розкаже їм щось особливо задушевне.

— Пробач мені, пане-брате…

— Що ти, Микито, — перебив його Письменний. — Це я маю, друже мій, вибачатися перед тобою.

— Не картай себе. Не розповів я тобі про своє лихо, бо не міг: таким важенним каменем лежало на серці воно, що ні підняти, ані відсунути його самому.

— Тоді не кажи, пане-брате, не ятри давні рани, — торкнувся його руки Письменний.

— Коли вже почав, то скажу. Сам знаєш: зважитися важко. Слухайте. Ще кілька літ тому стояв над Тетеревом невеличкий хуторець. Було в ньому всього-на-всього шість дворів. Два з них — ворота в ворота. В одному з тих дворів — хлоп'ятко, а в другому — дівчинка. Були в них брати і сестри. Одні повмирали, інші по білому світу

розійшлися. Лиха недоля порозганяла. А двійко ростуть укупі. Одне без одного й кроку не ступить. Незчулися, як і покохалися. Уже й весілля було на порозі, аж тут пригода звалилася як сніг на голову: його добрий та сумирний батько підняв на пана вила… На другий день старого зашмагали до смерті. Син відплатив за батька: опівночі прокрався у маєток і порішив того пана та ще й одного з гайдуків на додачу. Тре' було тікати. Забіг, щоб узяти кохану в дорогу, а батьки її — гопки: знайди, говорять, сяке-таке пристановище, а тоді й бери. Дала наречена слово йому (вони вже й заручені були), що ждатиме: "Хай і сивою, а дочекаюся". Майнув той хлопець на Запоріжжя. Записали братчики в Жерелівський курінь. А коли дізналися про його лихо, підібрали шмат грунту в балці, хатину зіп'яли. "Привозь свою кохану, — сказали, — обживайся". Розквітла душа його… Та не на щастя йшлося. Поїхали якось козаки по сіль. Давно вже не чути було ні про напади, ні про незгоди з ординцями. Та ось одного разу, десь так під ранок, вони й оглянутися не встигли, як налетіла бродяча ватага ординців, що, певне, промишляла розбоєм. Двох його друзів убили, а трьох у полон захопили. Так опинився козак на галері. А як звільнився та прибув на Тетерів, своєї Оксани вже не застав. Переселив її старенських батьків молодий пан, а куди саме — ніхто не знав. Його ж матір до панського двору забрали швачкою. Тільки, самі розумієте, не ради шитва старенька в маєток потрапила. Мала вона за приманку служити: син таки прийде до матері. Довго кружляв козак поблизу села, довго міркував, як матір порятувати, аж поки з гайдамацьким отаманом Лазарем Таранцем не зустрівся. Той і поміг йому. Пана підсмажили трохи, матір визволили, і перевіз її козак подалі від того страшного місця. Доручив добрим людям над Унавою, а сам у Лазареву чату пішов. Минали дні, а кохана дівчина не йшла з голови. Довідалися хлопці, що тепер пан Оксану до двору забрав, все ще сподіваючись козака в пастку заманити, для чого й гайдуків удвоє збільшив. "Ну, — сказав отаман, — треба-таки відбити йому смак до полювання". І полетіли ми… Та й знову не застали Оксану… У той же вечір підпалила вона панський дім, а сама втекла. Гайдуки по її сліду кинулись, а ми — до маєтку. Дізналися про все від панської челяді, допалили те, що посіпакам удалося погасити, й пустилися дівчину

шукати. Вона ж як у воду канула… А мати… мати померли… Що було далі, самі добре знаєте. А тепер знову на Запоріжжя потягнуло…

Всі троє довго мовчали. Небавом заїхали в простору улоговину і врізалися в таке буйнотрав'я, що стомлені коні ледве виривали ноги з тієї розмаїтої гущавини. Духмяно-терпкий полин, цупкий стоколос, присадкуватий дрік, в'юнкий підмаренник, зелено-сизий типчак, біло-жовті ромашки, рожева конюшина, а на пагорбах — сива-сивісінька тирса… Крутими хвилями розгойдує степ, кучеряво піниться на обрії. Іван аж зупинився від захоплення, взяв Недозорця за рукав: дивись, мовляв, яка ж бо краса навколо. І раптом застиг, а потім викинув руку з нагайкою у напрямі небосхилу:

— А то що?

Небокрай вигинався двома пагорбами, увінчаними гострими шпилями.

— Бекети, — спокійно мовив Швачка. — Сторожа козацька. Ворога чатують, аби в Січ не прорвався зненацька.

— То, може, знак подати, що ми свої?

За всі минулі дні Микита вперше засміявся:

— Ну що б то за козак, та ще січовик, був, якби своїх од ворогів не відрізняв. Та й хто б із чужинців поїхав отак відкрито, як ми? Шляхтич, людолов якийсь? Адзуськи! Вони теж не ликом шиті. Але до одного з бекетів ми таки заїдемо. Нудьгують хлопці. Новинами поділимося, перепочинемо, а то й заночуємо.

— Але ж до вечора ще далеко.

— І до бекетів неблизько. То тільки здається, що вони рядом.

Микита не помилився: вони ще довго добиралися. При виїзді з вибалка підняли кілька сайгаків, ті налякали табунець тарпанів. За тарпанами кинулися навтікача опасисті дрохви, прямо з-під ніг шарахнулися куріпки та перепілки, тривожно просвистівши, ховалися в нори байбаки. Тільки орел повільно ширяв у високості під самим громаддям хмар, ні на кого не зважаючи, нікого не лякаючись.

Коли Микита з товаришами наблизився до бекету, в казані на триногах парував куліш. Усі ці дні вони перебивалися всухом'ятку, тому варена страва, заправлена цибулею і товченим салом, залоскотала в ніздрях. Микита зняв шапку:

— Добривечір, шановне товариство! Хліб-сіль вам!

— Доброго здоров'я! Просимо до вечері.

— Спасибі на доброму слові. Не відмовимося.

Біля прадавньої височенної могили, на якій підіймалася фігура, паслися коні козацької сторожі. Подорожні, знявши сакви та сідла, стриножили своїх і пустили на гіашу, а самі пішли до гурту. На степ лягали сутінки. Поволі скрадався присмерк. Один із козаків підворушив присок, підкинув кураю. Вогнище задиміло, бризнуло іскрами. Полум'я кинулось на галуззя і поповзло догори. По обличчях запорожців, які обсіли півколом казанок, химерно застрибали тіні й відблиски.

— Здалеку прямуєте? — запитав прибулих старий козак.

— З України, батьку. Від самого Києва. Козаків у Жерелівський курінь везу. Приймете?

— Ого! — протягнув тон же козак, — Так-таки і в Жерелівський. Хто ж це тобі вибрав наш курінь?

— А чого б це мені у свій курінь не привезти своїх земляків?!

Старий козак зупинив ложку на півдорозі від казанка до рота.

— Що ти сказав? — мовив спроквола і тут же гукнув: — Ану, хлопці, не застуйте світла, дайте на людину глянути.

— Е-е-е, постарів пан сотник, — не витримав Микита. — Рядом спали, рядом у чайці гребли, разом з полону тікали…

— Микита! — крякнув січовик, — Звідкіля ти взявся? Таж… Я тебе тільки по голосу й пізнаю… Де ж твої вуса? Де оселедця подів? — І він ухопив Микиту в обійми.

— Це, батьку, діло наживне. Пройде тиждень-другий — і вуса відростуть, і оселедець появиться.

— То знайшов свого кривдника? Виручив дівчину?

Швачка опустив голову.

— Ні, батьку.

Потім стрепенувся:

— Але знайду!

— І про дівчину нічого не знаєш?

— Нічого…

— То вже зовсім кепська справа… Однак не журися: повернемось на Січ — щось придумаємо…

Аби перевести розмову на інше, Микита познайомив сторожу з Письменним та Недозорцем.

— Таких нам треба, — загули козаки. — Семен Драний звозить потроху тямущих дидаскалів, але ж охочих учитися уму-розуму що далі, то більше й більше на Січі.

— Чому ж тоді не прийняти? І козаків молодих треба.;. Ну, вечеряйте, хлопці. Не сидіть, як засватані дівки.

Потім кивнув на козака, що сидів рядом:

— Знайомтеся, Микито. Це Андрій Журба — молодий отаман Канівського куреня. Теж із панських. І теж пана на той світ спровадив...

Журба простягнув Швачці велику жилаву руку. Микита дружньо посміхнувся, потиснув його широку п'ятірню.

— Радий буду не тільки знати, а й дружити, — сказав.

По вечері два козаки стали на чати, інші (в тому числі Недозорець і Письменний) лягли на могилі й солодко заснули, а Микита Швачка з сотником Наумом Дідушком довгенько пригадували спільні походи й січове товариство — усіх живих і тих, що покояться в землі чи на дні морському, по кому лишилася пам'ять добра та слава невмируща.

Розділ XV

РОЗПОВІДІ ВТІКАЧІВ

Наступного дня Швачка, Письменний, Недозорець і Журба дісталися до Запорізької Січі. Старий отаман, чоломкаючись зі Швачкою, весело вигукнув:

— З благополучним приїздом, сину!

— Ет… Яке там благополуччя, батьку, — кресонув очима Швачка.

— Що трапилося, пане-брате? — загомоніли козаки.

— їхали ми до Січі з самого Києва. Чимало міст і сіл проминули. І чого тільки не наслухалися, на що не надивилися! А те, що почули від людей смілянських та черкаських, навіть мертвих на ноги звело б. Утікачів із тих країв ми наздогнали вже за бекетами. Вони з чумаками сюди прибилися. Послухайте тільки їх.

Козаки стихли, навіть люльки перестали палити.

Першим заговорив селянин у старенькому солом'яному брилі й полотняному одінні:

— З Черкащини ми, братці. Ще недавно до нас з усіх усюд тікали скривджені й пограбовані, бо ж пани, аби знову залюднити землі, спустошені війнами, давали чималі пільги. Слободи тривали п'ятнадцять, двадцять, а то й тридцять років. А після них селяни платили по шість злотих від тягла, та ще по курці, та ще по десятку яєць — і все. А тепер, братці, панщина — три дні, всяким іншим роботам — кінця й краю немає: заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки, ґвалти, шарварки — та все по два, а то й по три дні. А гриби появляться, ягода в лісі виросте, конвалія зацвіте — тижнями з лісу не вилазимо, все панові збираємо. А чинш! Щорік — то все більший, то все страшніший.

— А в нас, — додав другий селянин, — пропінація(57) в могилу всіх зведе. Орендар примушує стільки горілки тієї клятої купувати, щоб він нею захлинувся, що все збіжжя, яке вродить, мусиш збувати. А що ж самому їсти? Що худобі давати? Нема життя, братці, погибель на всіх прийшла. Якщо не виручите, всі погибнемо, як руді миші погибнемо.

— А у нас, братці, у Вишеньках, ще гірше, — покрилося червоними плямами лице третього селянина. — Пани так розперезалися, що скоро всі старцями станемо, всі з торбами попід тинами підемо. Ще позаторік робили ми на панщині тільки 12 днів, а торік довелося виходити вже три дні кожного тижня. Та й того видалося економ нашому мало. Цього року він гонить нас по п'ять днів, а минулого тижня наказав працювати вже по шість. Ми вийшли три дні, а на четвертий — усі на свої поля. Тоді економ кинувся в Корсунь до губернатора, привів надвірних козаків. Усіх чоловіків загнали в буцегарню(58), один я й зумів утекти. Оце до вас і прийшов помочі просити. Третій день сидять земляки мої в льоху. Якщо до суботи покаються, сказав економ, випустить, а ні — почнуть їх карати. Спочатку повісять кожного десятого, а через день зосталих на коли посадять. Рятуйте, братці.

Козаки схвильовано загомоніли, почали підхоплюватися з місць.

— Вислухайте й мене, діти мої, — перехрестився тонкий, наче скіпка, зодягнений у стареньке лахміття, чернець. — Не тільки роботи й чинші нас мучать, братці мої, а й гонителі віри нашої благочестивої життя не дають. Вороги православ'я так знахабніли, що народу терпець уже уривається. Уніатські офіціали(59) роз'їжджають по містах і селах, силоміць відбирають у благочестивих священиків православні книги, дають їм уніатські, навчають премудростей своєї віри й змушують присягати на унію. їм ревне допомагають військові. Грабежі й розбої тривають від рання до вечора. Катують і прихожан, і священиків — усіх, хто не цурається благочестя й не пристає на унію. У містечку Жаботині оце недавно схопили вони святих отців Василія та Іоанна й наказали служити в церкві по-їхньому, по римському вимислу. А коли Василій та Іоанн відмовилися, негідники вивезли їх у поле, змайстрували шибеницю й стали погрожувати смертю, а потім люто й немилосердно били нещасних киями, аж поки ті не попадали на землю непритомними. А в Млієві титаря Данила Кушніра обмовили, схопили, закували в залізо, а тоді руки клоччям обмотали, смолою облили й запалили… Коли люди почали просити, щоб не мучили старого, піп-уніат наказав відрубати йому голову, а тіло спалити. Терпіти вже ніхто більше не може.

Згляньтеся, брати наші. Допоможіть погибелі уникнути. Порятуйте люд нещасний.

— Братці! — підхопився Андрій Журба. — До кошового йдімо. Буде вже байдики бити. Нехай усіх нас веде на Вкраїну!

— А що? — підвів на Микиту голубі очі Микола Недозорець. — Розумна рада. Кошовий — усьому голова.

— Кошовий? — перепитав, ніби прокинувся від задуми, Швачка. — Гм... Можна й до кошового... Тільки мені здається, що кошовий тут не порадник. Колись розповідав мені Семен Драний, скільки кіш одержує всяких бумаг. То від Воейкова, то від Румянцева, а то й від самої цариці. Одна за одною йдуть. І в кожній із них пишеться: "Розбійників-гайдамаків у задніпровських місцях нині вельми розмножилось" і всюди "звеліть означених гайдамаків усілякими зручними способами розшукувати й належним чином карати". І кошовий посилає команди. Правда, рідко вони кого-небудь знаходять, а ще рідше карають, бо ж у ті команди потрапляють такі ж козаки, як і ми оце...

— А я скажу, — скоса глипнув Іван Письменний на курінного, — у декого з наших старшин, мабуть, правду шукати — все'дно, що сліпих про дорогу питати. Я вже пробував у Києві.

— Думаю, — продовжував Швачка, — тут і справді поки що без старшин треба обходитись. Аби не заважали. Ліпше буде в голоти, а не в дуків поради шукати, їх на поміч кликати.

— Бідний бідного завжди зрозуміє, — заблищали карі очі в сивовусого селянина.

— Зробимо, братці, так. За сьогоднішній вечір та завтрашній день я спробую стрітися з деякими друзями, погомоніти з ними, порадитись. А

завтра ввечері знову зберемося всі разом — і домовимось, що будемо далі чинити. Згода?

Всі присутні мовчки закивали головами.

— От і гаразд. Тоді — до зустрічі, — сказав Микита.

Через кілька хвилин він розповідав Семену Драному

про все, що довелося почути від утікачів. Той уважно вислухав і запитав:

— Тільки в чотирьох селах такі збиткування?

— Та що ти? — підскочив Микита. — По всій Україні!

— Ото ж то, брате, — насупив кошлаті брови Драний, — По всій Україні терпець уривається. Весь люд треба підіймати. А це — річ не проста. І козаків не один десяток треба, і ватажків для них. І час… А основне — голову треба! Ватажків… ще можна найти. Хоч не так уже скоро, як думається. В мене є на прикметі дехто. А от такого, який би клич на всю Україну кинув, як Хмельницький колись, їй-богу, ти не ображайся, Микито, ніяк не бачу… Хіба що… Максим Залізняк… Славний козак… Так нема ж його на Січі: в Очакові десь аргатує(60). Та й козаків у коші зараз жменя, а решта — ті в зимівниках, ті — в слободах… Усі розбрелись…

— А люди ждуть, — перебив Микита.

— А опріч того, — говорив далі Драний, — сам же кажеш: військо чимале на Черкащині стоїть. А в кожній фортеці козаків надвірних — по кілька сотень.

— Вовка боятись — у ліс не ходити, Семене, — кинув Швачка.

— Правду говориш. Проте й на рожен лізти нічого.

— Бачу, Семене, тобі людське горе перестало боліти. Очерствів ти, в писарях ходячи та старшину слухаючи.

Драний поклав йому руку на плече.

— Ні, Микито, як боліло, так і болить. А вислухав тебе, ще більше заболіло. У мене сестра є. У Вишеньках живе. Дітей троє. Як мишенята. І голі, й голодні. А вона… то на панщині, то на шарварку, то ще на якійсь роботі. Змарніла, почорніла, на бабу схожою стала. А їй всього-на-всього три десятки років. Отак, друже. Я з Вишеньок тиждень тому…

— То й ти бачив, як…

— Бачив, друже, бачив…

— Так чого ж ти, Семене, починаєш… Навіщо ж так? Тебе вся Січ Запорізька знає. І ти всіх знаєш… Захочеш — завтра вже ціле військо матимеш.

— Ні, Микито, я не ватаг. Кебети до цього не маю. Тут не тільки голову ясну треба мати, а й хист, і наполегливість, і кмітливість — одним словом, багато чого… Тобі б узятися… Так запальний дуже… Неврівноважений.

— Куди мені, — знітився Микита. — Ватагом ще можу бути, а військом рейментувати — ні, не осилю… Рано мені ще…

— І не тільки тобі, Микито, рано, а й усім. Принаймні цього року рано. Перше ніж стати навальку(61) всьому поспільству, треба все

добре зважити, продумати, підготуватися. І козаків надійних підібрати, і отаманів підшукати, і весь люд через посланців підняти. На це щонайменше рік піде. Домовимось так, Микито. Я при нагоді посилаю звістку Максиму Залізняку в Очаків, щоб вертав назад. Як тільки повернеться, почнемо готуватися. А поки що…

— Будемо чекати, поки пани так у шори візьмуть, що й писнути не посміємо?

— А поки що… будемо нагадувати їм, чиї ми сини й онуки. Не даватимем їм спокою ні вдень ні вночі. Хай цього літа вилітає з Гарду(62) й Мигійського острова ще більше чат, ніж якогось іншого, нехай удари їхні будуть ще дошкульніші, ніж завжди. І не одних панів, а й лихварів, орендарів, попів-уніатів не забувайте. Віддячте їм і за титаря Данила Кушніра, і за всіх, хто зазнав од них збиткувань. І колошкайте гидь оту не тільки на Київщині, а й на Поділлі, і на Волині. Коли й там запалають панські двори, Українська партія(63) перестане товктися на Черкащині, а вирушить туди, де панам гарячіше буде. А ми тим часом і почнемо збиратися…

— А як же ми знатимемо, коли почнете?

— На зиму повернетесь на Мигійський чи до Гарду — от і домовимось. Думаю, що найліпше буде збиратися в Онуфріївському й Мотронинському монастирях.

— У монастирях?

— Атож. Там богомольців кожної весни — тисячі. Якщо поміж ними з'явиться якась там сотня гайдамаків з пістолями й коліями під свитками, хто помітить?

Розділ XVI

ПОМСТА

Їх було небагато — всього десять осіб: Микита Швачка, Андрій Журба, Іван Письменний, Микола Недозорець, чернець Іоссія, четверо селян-утікачів з Черкащини та Ян Байрацький, що тиждень тому прибув на Запоріжжя. Діставши в шинкаря з Гасан-баші одяг надвірних козаків, вони спокійно помандрували до Синюхи. Вів їх Байрацький, у кишені якого лежав дозвіл на проїзд до Запоріжжя й повернення до Білої Церкви, підписаний поручиком Станіславом Копиткевичем.

Відхмарилося, і сонце пекло так, що доводилося раз у раз шукати порятунку від спеки в прохолодних водах Базавлуку. Надвечір, як тільки сонце почало опускатися за далекі пагорби, вони одірвалися від річки й повернули ліворуч. Проїхавши годину-другу степом, зупинилися на нічліг у неглибокій балці.

— Дозволиш, пане отамане, рихтувати вечерю? — підійшов до Байрацького Микита Швачка.

— Навіщо жартуєш, Микито? — образився той. — Ліпше ось що скажи: чи варто мені тепер повертатися до Білої Церкви? Доручення пана коменданта я виконав: греків, ніжинських купців, провів до Січі. Совість у мене чиста, а от сумління спокою не дає: чи ж варто ходити в надвірняках тоді, коли всі люди від них одвертаються, на кожному кроці проклинають.

— Треба, друже, треба. Ось як візьмемось усі за коси та вила й почнемо панів на той світ відправляти, пригодяться свої люди серед надвірняків. А щоб сумління тебе не так уже й мучило, не поспішай повертатися. Побудь трохи з нами. Після Вишеньок поїдеш назад.

— Хіба що так, — згодився Байрацький, усміхнувся й весело гукнув: — Гей, чого ви голови повішали? Шукайте, хлопці, паливо, діставайте сковороду, казан, пшоно та сало.

Невдовзі вони сиділи навколо казана і їли гарячу страву. У траві не вмовкали цвіркуни. Зрідка форкали коні. Тривожно посвистував на схилі байбак.

— Гарно тут, — обізвався сивовусий селянин із Вишеньок. — Поставити б ген там, — махнув рукою, — хату, повітку, перевезти жінку й дітей…

— Коли б панів отих клятих не було, — зітхнув другий.

— Якщо, братці, зітхатимемо та небесної манни чекатимемо, — сказав Швачка, — всього позбудемося і бидлом безмовним станемо.

— Що станемо, то станемо, — похитав головою Іоссія.

— А щоб не стати ним, не треба боятися ні пана, ні орендаря, — докинув Швачка.

— Легко тобі казати, — понуро мовив сивовусий селянин. — Ти козак, а ми… Один у луг, а другий у плуг… У кожного хатка, жінка, діти, а в тебе — ні кола, ні двора, гуляй душа без кунтуша. Боятися нічого. Сьогодні тут, а завтра там…

— Отож-то, — гнівно блиснув очима Швачка. — Якщо в мене нічого нема, то я повинен голову підставляти під панські кулі, а ви будете з-за тинів виглядати, а коли пан вернеться, йому руки цілувати?

— Ех, чоловіче, не був ти у нашій шкурі…

— Ні, був! — спаленів Швачка. — І матір мав! І наречену!

— Микито, не треба, — торкнувся його передпліччя Журба, — Ніхто не змушує тебе іти під кулі. Ти ж сам нас ведеш.

— Лихо, Андрію, веде, — відповів Швачка.

— Давай краще поміркуємо, як у Вишеньках діяти будемо, — запропонував Журба.

— Еге ж, — підтримав його сивовусий. — Щоб усе гаразд було.

— Надвірними козаками нарядилися, то й у Вишеньках ними будемо. Заїдемо до двору, на нічліг попросимось. З їхніми надвірняками познайомимося, роздивимося, що й до чого, — сказав Швачка.

— То козаки не наші, — зауважив сивовусий. — Економ із Корсуня привів.

— Тим ліпше, — продовжував Микита, — якщо доведеться за барки брати, не жаль буде. І жінки не голоситимуть.

— Чимало їх, пане-брате. Більше двох десятків.

— Для гайдамаки, чоловіче, це не страшно, — відповів Швачка. — Коли не силою, то вмінням чи хитрістю здолаємо.

— А щоб певніше було, Микито, — порадив Журба, — варто на Мигійський острів заїхати, ще кількох братчиків прихопити,

І то діла, — згодився Швачка. Коли тре' буде, можна й на дві частини розділитися, з двох боків ударити. Нам аби економа злапати, людей із темниці визволити.

— А тоді економа на гілляку, півня червоного у двір — і будьте здорові, — усміхнувся Журба.

— Там же коні, корови, збіжжя, — з острахом поглянув сивовусий на Журбу. — Хіба ж таке можна палити?

— А ми панські статки знищувати не будемо, — рішуче мовив Микита, — То кривавиця людська. Люди нажили їх, люди хай і споживають. Все роздамо, а будівлі спалимо.

— Оце діло говориш, — радісно заблищали очі селянина.

Через день на Мигійському острові їх зустрічав Марко Тягниярмо:

— Таки до нас! Я знав, що ви там довго не затримаєтеся. Де вже засіли дуки, там нашому брату робити нічого.

— Ні, Марку, — зупинив його Швачка. — Не того ми назад повернулися, що дук перелякалися. Коли переїхали мало не всю Україну та надивилися на людські сльози — не по собі нам стало. А ще як вислухали оцих посполитих, — і він показав на селян-утікачів, — їй-богу, волосся на голові здибилося.

Швачка переказав йому, що почув од утікачів.

— Як бачиш, сидіти нам склавши руки не доводиться, — зітхнув Микита. — Не той час.

— А ми й не сидимо, — образився Марко. — Одну чату вирядив на Брацлавщину, другу — на Поділля, третю я завтра веду на Волинь.

— Яка ж ти славна людина! — вигукнув Швачка. — Ти ніби підслухав нашу розмову з Драним.

— Ну добре. Ти ліпше скажи, куди йдете?

— До Вишеньок. Красковського, економа тамтешнього, провчити.

— От і гаразд. Я теж туди заверну.

Біля землянки почулися чиїсь поспішні кроки, невдоволене бурчання.

— Степанов спішить, — усміхнувся Тягниярмо. — Мабуть, пронюхав про ваш приїзд. От уже невгамовний, так невгамовний.

Степанов ввалився в землянку, як ведмідь у барліг.

— Он воно що! — відсапуючись, викрикнув він. — А я собі голову ламаю, чиї це коні пасуться на лужку. А вони… ще й ховаються. А щоб вас дощ намочив та й не висушив.

— Єгоре! Що з тобою?! — підхопився Швачка. — Коли ж це від тебе хто ховався?

— Крути не крути, Микито, а я більше сидіти тут не буду. Марко відправляє одну ватагу, другу, а мене обминає. Чув таке?

— Рука ж у тебе, Єгоре, — спробував оправдатися Тягниярмо.

— Ти хоч при людях дурниць не говори. Думаєш, не знають, де моя рука поділася? Знають. У панському лігві лишилася. Так я за це дякувати панам повинен? Чекатиму, що хтось їм за мене відплатить? Ти куди прямуєш? — повернувся до Микити.

— На Черкащину, Єгоре. До Вишеньок.

— Кого там колошкати будеш?

— Економа, друже.

— От і добре. Я теж з тобою.

— Єгоре, тобі ще рано.

— І слухати не хочу! Бувайте! — Він повернувся й грюкнув дверима.

До Вишеньок вони добралися в п'ятницю. Вечоріло. З поля якраз поверталася худоба. Перечекавши, поки отара звільнить їм дорогу, гайдамаки підняли над головами списи іззначками(64) білоцерківської надвірної охорони і чвалом(65) підлетіли до панського двору.

— Агей! — зично гукнув Байрацький, — Хто є в цій хаті?

Двір був обнесений високим дубовим частоколом, по обидва боки брами височіли дві квадратні гостроверхі вежі. В одній із них стукнула ляда, і в прорізі появилася пишновуса голова.

— Кому там не терпиться? Теж київ захотілося?

— Здурів ти, чоловіче, чи що? — прикрикнув Байрацький, — Я шляхтич Ян Байрацький і таких нерозумних жартів прощати не звик. Зараз же мені біжи до пана Красковського та скажи йому, що пан Байрацький з хоругвою козаків білоцерківської надвірної охорони стовбичити під воротьми не збирається.

Ляда опустилася. З вежі долинули якісь приглушені голоси, скрип східців. Невдовзі відчинилося невеличке віконце у брамі.

— Документ давай, — долинуло звідтіль.

Байрацький поглянув на Швачку. Той мовчки кивнувголовою. Ян дістав із-за відлогів кунтуша дозвіл на проїзд, подав у віконце. На кілька хвилин запанувала тиша. Та ось заскреготів важкий засув, стулки брами

почали розчинятися. Гайдамаки побачили дві шеренги надвірняків. Зі щілин у вежах, які виднілися за їхніми спинами, темними жерлами цілилися гармати. Байрацький, а за ним і всі гайдамаки, приостроживши коней, влетіли на довге подвір'я, з обох боків якого тягнулися різні господарчі будівлі, а в правім кутку стояв чепурний, критий гонтою просторий будинок з двома ганками. Обіч нього манячіла шибениця. Ліворуч від неї, граючись люлькою, сидів у глибокому кріслі економ. Праворуч, переступаючи з ноги на ногу, стояли похнюплені селяни.

Байрацький зіскочив з коня, манірно вклонився економові:

— Комендант Білої Церкви пан Міхал Карбовський і поручик хоругви білоцерківської надвірної охорони пан Станіслав Копиткевич веліли низько кланятися милостивому панові Юзефу Красковському й просили зичити йому доброго здоров'я й веселого настрою.

— Вельми дякую, ласкавий пане, — підвівся той.

— Ян Байрацький, милостивий пане.

— Ласкавий пане Байрацький, — докінчив економ, — прошу вибачити, що змусив чекати вас. У мене, як бачите, справи, — він повів рукою в бік селян. — Дехто з оцих гевалів не знає, що таке шибениця. Так я оце тлумачу їм…

— Невже так багато невдячних хлопів?

— Дуже багато, — вигукнув економ, — Але я… вмію давати лад такому бидлу. Я не звик їм у зуби заглядати.

— Ми б теж з охотою подивилися на це, коли б не так стомилися, — зауважив Байрацький.

— Ох, — похопився Красковський, — Даруйте, я такий неуважний. А винне у всьому це бидло — біс би його вхопив!

— Чи ж варто, милостивий пане Юзефе, отак псувати настрій перед суботою? Ми веземо з собою кілька кавунів. Може, поласували б? Сподіваюсь, що ви цього року їх ще не пробували. А бидло ваше ніде не дінеться.

— Ай справді, — погодився Красковський. — Гей, Степане, — кивнув десятникові, — тягніть оцих драбів до льоху, знайомтеся з прибулими козаками та йдіть спочивати.

— Вельможний пане, — вклонився десятник. — Ви обіцяли половину козаків у село відпустити.

— Хай ідуть, — махнув рукою економ, потім повернувся до Байрацького. — Ну… пішли в покої.

— Якщо пан Юзеф запрошує, чому ж не піти? — підбадьорився Байрацький, — Ей, Микито! — гукнув до Швачки. — Бери сакви та йди за нами.

Швачка зіскочив з коня, відв'язав сакви і вийняв найспіліші кавуни, якими Байрацького по щирості наділили ніжинські купці.

— Прошу, — економ показав рукою на ґанок і пропустив Байрацького вперед.

— А ви ж, — повернувся Ян до гайдамаків, — глядіть мені! Вечеряйте, але нікуди не відлучайтеся! Пан Копиткевич не любить цього!

— Ви теж мені дивіться, — прикрикнув економ на корсунських надвірняків. — Чули?

— Гаразд, пане Юзефе, — відказав десятник, — Ми своє діло знаємо. Не перший раз. Можете бути спокійними.

У світлиці, куди завів Красковський Байрацького й Швачку, було прохолодно. Попід стінами тягнулися широкі лави, застелені пістрявими килимами, над ними висіли потемнілі парсуни якихось панів у дорогих кунтушах і жупанах. Посередині стояв довгастий стіл, оточений двома рядами м'яких стільців.

— Може, й козак повечеряє з нами? — несподівано для Байрацького запитав економ.

— А чому ж? — згодився Ян, — Це наш десятник. Пан Копиткевич найбільше йому довіряє. Хоче сотником зробити. Якщо пан Юзеф не заперечує, я теж не проти. Нарізай, Микито, кавуни.

Красковський заплескав у долоні. До світлиці зайшла покоївка.

— Принеси, Тетяно, все, що зготувала. Та не гайся тільки.

Дівчина зразу ж зникла, а через хвилину з'явилася в світлиці з великою тацею, на якій смачно парувала дробина(66).

— Признатися мушу, — вибравши найбільшу скибку, сказав економ, — мені й самому остогидли ті хлопи. Затялись кляті — і хоч би що. Вішати їх — теж не діло. Хто ж тоді працюватиме? Всипали їм канчуків по саму зав'язку, а вони — хоч би тобі що: не підемо більше на панщину — і все. У нас, кажуть, ще слободи не скінчилися.

— Хлопи вигадувати вміють, — сказав Байрацький, — Та якось дасте їм раду, а ні — то й ми не проти допомогти. Ми з бидлом панькатись не звикли. Служба така, пане Юзефе.

— Завтра побачимо, панове, — відказав Красковський. — А кавуни Смачні, дуже смачні. А чому ж це козак не сідає?

— Служба, милостивий пане. Коли не велено козакам сідати біля панів, то як же я, десятник, можу?

— Бачу, добрий з тебе сотник буде. Мені б такого на службу.

Економ з'їв ще одну скибку, крякнув і потягнувся до ножа. Швачка простягнув руку, щоб допомогти йому, зачепив ножа й ненароком скинув на підлогу.

— Який же ти, Микито, незугарний, — докірливо мовив Байрацький, — дістань же. Чого чекаеш?

Швачка нагнувся, побачив довжелезні ноги Красковського. "Ось тобі й перша нагода! Чи трапиться краща?" Вхопив економа за чоботи, сіпнув до себе. Красковський ойкнув і повалився на підлогу. Швачка дістав ножа:

— Ні слова!

Потім кинув Байрацькому:

— Яне, шукай мерщій мотузку!

Байрацький метнувся до виходу і за дверима зустрівся з Андрієм Журбою.

— У нас усе готово. Корсунських надвірняків обеззброїли й зачинили в коморі, а сторожів пов'язали. Що далі?

— Випускайте людей з буцегарні! — гукнув Микита. — Будемо економа карати. Йди, Яне, швидше за мотузкою.

— Я тороки(67) маю, — вскочив у хату Журба, — Надійні. Зроду-віку не перерве. А мотузка на шибениці є. Пан економ — завбачлива людина. Знав, що пригодиться.

Почувши Андрієві слова, економ рвонувся. Микита притиснув його до підлоги, перевернув долілиць, заломив руки.

— В'яжіть його! — гукнув.

Андрій скрутив руки економові тороками, а Ян, схопивши зі столу серветку, запхнув йому'рота.

— А тепер, пане Красковський, показуй, де гроші заховав, — підвівся Швачка й почав оглядати простору світлицю.

Економ заперечливо крутнув головою.

— Не знаєш? — здивувався Микита.

— Підведіть його. Зараз він покаже схованку, — розпорядився Ян Байрацький, — А ні, то...

Економ кивнув на портрет, що висів над головою. Ян. відсунув раму й побачив на стіні темнуватий прямокутник.

— 0-о, пан має добрий тайник! — вигукнув. — Але ж бракує ключа від нього. Прошу, пане Юзефе, — простягнув до Красковського руку.

— У-у-у, — закрутив головою економ і мимоволі притиснув до грудей масивне підборіддя.

— Розумію пана. Я допоможу, — підійшов до нього Байрацький.

Красковський метнувся до виходу.

— Не жартуй, пане! Я цього не люблю, — заступив дорогу Журба. Байрацький лівою рукою підняв економові голову, правою намацав на шиї ланцюжок і з силою потягнув до себе. Тоненькі кільця розірвалися, й на підлогу брязнув ключ.

— Ось, пане Красковський, ми й порозумілися, — усміхнувся Ян, відчиняючи тайник. У ньому стояла інкрустована сріблом скринька, доверху наповнена грошима та коштовностями.

— Ну, а решту хлопці й самі знайдуть, — сказав Швачка. — Пішли, поговоримо з людьми.

На панському подвір'ї горіли смолоскипи, юрмилася люди з усього села. За шибеницею, де кілька годин тому стояли пов'язані селяни, переступали з ноги на ногу надвірні козаки й сторожі, оточені гайдамаками. Зиркаючи спідлоба на юрбу, осібно стояв кремезний бородань.

— А то хто? — поцікавився Швачка.

— Це душогуб, батьку, — відповів сивовусий селянин, — Усі забаганки пана виконує. Б'є до крові, душить отими ручищами, аж поки жертва не посиніє. Давилом його зовуть. Глухонімий він од роду. Ховався гаспид, але знайшли. Думаєм: знадобиться.

— Вирішуйте самі. Самі судіть пана, самі й присуд виконуйте, — відповів Микита й скинув шапку.

— Люди добрі! — гукнув, — Кілька днів тому дізналися ми, що діється у вашому селі, як люто знущається над вами оцей антихрист, —

кивнув на Красковського, — І хоч далеко ми були і небезпечно було добиратися до вас, а прилетіли на поміч.

— Спасибі вам, братці, — вийшов із гурту селянин у пошматованій сорочці з плямами крові на грудях і плечах, — що врятували нас. Коли б не ви, більше не бачити нам білого світу.

— Хай буде у вас довге життя і щаслива доля, — промовила жінка, яка стояла за спиною скатованого чоловіка.

— Ми, люди добрі, — продовжував Швачка, — віддаємо вам у руки економа, його слуг і корсунських надвірняків. Хочете — карайте їх, хочете — милуйте. Це ваша справа.

— Як же це милувати? — з острахом мовив той же селянин. — Таж він тоді всіх доконає. А з нас... і канчуків досить.

— Нехай Давило йому всипле!

— Канчуків економові!

— Нехай і він скуштує! — загув натовп.

— Лягай, пане, лягай! Нічого маніжитись!

Селяни-втікачі звалили Красковського на ослін.

Побачивши пана розпластаним, Давило зареготав й закрутився на місці, мов божевільний. Сивовусий зупинив його:

— Починай!

Коли засвистів канчук, Швачка озвався знову:

— Люди добрі! А як же з надвірняками?

Закривавлений селянин промовив:

— Люди вони чужі, що з них візьмеш? Наказано їм іти в наше село, вони прийшли. А зла не чинили. Страх тільки й нагонили. Та економа стерегли. От наші сторожі — ті канчуків заслужили.

— Гаразд, — згодився Швачка. — Відпускайте їх. Тільки ж, — він повернувся до надвірняків, — глядіть мені! Попадетеся в руки нам ще раз — не помилуєм.

Давило продовжував немилосердно шмагати економа.

— Відтягніть його, — сказав Микита. — Досить уже...

— А тепер на шибеницю економа! — роздалося в натовпі.

— Хай сам того звідає, що комусь готував!

Давило схопив свого пана й потягнув до стовпа.

— Люди добрі, — ще раз озвався до натовпу Швачка. — Ми щойно були в гостях у пана економа. У його хаті чималенько всякого добра. Трохи ми взяли, решту — вам залишили. Все розділіть між собою і приховайте, аби каратели не знайшли. А коли до вас діло матимуть, то кажіть: було це вночі, ми нічого не бачили, бо ніхто нас до двору не кликав. Налетіли гайдамаки, все, що змогли, забрали, а решту спалили. Хто з нами захоче піти, ласкаво просимо. На цьому бувайте здорові.

Всю ніч господарювали вишеньківці в садибі економа, а вранці, коли оселя й подвір'я Красковського спустіли, над ними в порожевіле небо

шугнув велетенський вогняний сніп, освітлюючи довколишню місцевість.

Під'їхавши до лісу, який широкою смугою тягнувся понад Россю, Швачка зупинив коня.

— Тепер нас удвічі більше, — промовив. — Аби пани не думали, що нас небагато, що ми помстилися тільки одному та й заспокоїлися, розділимося на три чати. Я поведу свою на Поірпіння, до Гайдамацького яру, Андрій Журба — на північ Поділля, Єгор Степанов — трохи далі, на південь Волині.

— Згода, Микито, — відповіли Журба й Степанов. — А де збираємось?

— Так, як і домовлялися: біля Мотронинського монастиря.

На одиноку бліду хмаринку, що непорушно застигла над їхніми головами, впали перші сонячні промені, сяйнули у високості.

Наставав новий день.

Розділ XVII

У КУДЕЛІ

Фастів лишився позаду. Опівночі перебралися через Унаву, поминули Кощіївку і лісом під'їхали до Чорногородки. На слободі було тихо. Похмуро бовванів над Ірпенем замок. Здолали піщаний путівець, вибралися на греблю.

— Плиханенко просив не чіпати ні Кощіївки, ні Чорногородки. Хай Тиша-Биковський і Петро Зубрицький похазяйнують трохи: зберуть

урожай, підгодують худобу, накопичать грошей. Тоді й настане їхня черга, — промовив Швачка, повернувшись до супутників, що не зводили очей із замку. — Поїдемо даді. Зупинимося в Куделі. Цей ліс великий, дрімучий. Лежить він між Чорногородкою, Би— шевом, Ліснею, Добковщиною й Мостищем, перелісками з'єднується з Богушівським, звідтіля до Гайдамацького яру рукою подати — лише перескочити річку Трубище. Пошлемо з Куделі у всі навколишні села вивідачів, розізнаємо, як поживають пани й орендарі, та й почнемо знайомитися з ними.

В селі заспівали треті півні. Невдовзі обізвалися й слобідські. То тут, то там заблимали вогники.

— Треба нам поспішати, — сказав Микита.

Коні рвонули з копита. Знявши хмару куряви, гайдамаки чвалом пролетіли принишклу вуличку, вискочили за село. Микита повернув на путівець, що слався чорногород— ськими полями до Куделі. Той путівець спустився в розложисту долину, поросту густим підліском, і став звиватися поміж старезними крислатими дубами, зрідка лисніючи на невеликих галявинах. Місячне сяйво, пробиваючись крізь густолисте верховіття, мерехтіло під кінськими копитами, стрибало зайчиками на спинах верхівців. Коні вистукували копитами об пересохле коріння, зрідка пофоркували.

Місяць поволі згасав. Сходило сонце, а під сплетінням дубових крон було напівтемно, сиро й прохолодно. Все говорило про те, що вони під'їжджають до води. Невдовзі почулося жеботіння струмка, який вливався у нешироку тихоплинну річечку Лісню, що несла води свої до Ірпеня. Річечку обступили верби, вільхи, а поміж ними великими пелехатими шапками тулилися верболози.

Біля галявини гайдамаки спішилися. Поки розклали багаття й варили куліш, Письменний і Недозорець впечерували раків і наловили пічкурів. Сніданок вийшов на славу, їли мовчки. А коли спорожнили

казан і відпочили з дороги, Швачка зібрав коло себе вивідачів і кожному визначив село, в яке той має піти. Наприкінці сказав:

— Вирушайте, хлопці, як тільки зайде сонце. Довго не баріться. День-два, не більше. До всього придивляйтеся, про все дізнавайтеся, але не попадайтеся в руки панським лакузам.

— Постараємось, батьку, — за всіх відповів Недозорець. — Моя матуся, коли я тікав купатися до Ірпеня, казала: "Гляди ж мені, шибенику: втопишся — додому не приходь!"

— А ви навпаки, — засміявся Швачка, — якщо й потрапите, не дай бо', до буцегарні — усе-таки назад повертайтеся.

У той же вечір вивідачі вирушили в дорогу, а троє гайдамаків, що залишилися в таборі, взялися копати землянку в глодових заростях.

Минув день. Минув і другий. Один по одному поверталися хлопці. Дехто прибував із запізненням. Швачка журив таких, але терпеливо чекав наступного. Розпитував, хто що бачив, про що дізнався.

Письменний і Недозорець розповіли, що в Чорногородці по смерті Стефана Зубрицького господарює Петро, Він присмирнів, знайшов поміркованішого, ніж Мандрика, осавулу й старається уникати сутичок із селянами. А Тоник, як і перше, вередує. Ще нахабнішим став. Похваляється відомстити за діда.

— Гаразд, — сказйв Швачка. — А в тебе що, Глечику?

Невисокий опецькуватий Тиміш мав невелику голову, занадто довгу шию, похилі плечі й товсті короткі ноги. На Мигійському острові його прозвали Глечиком — так він скидався на ту посудину. Яке було його прізвище насправді — ніхто не знав.

— Ходив я, батьку, в Ясногородку, — почав розповідати він. — Містечко як містечко. Якщо йти звідси, то за Трубищем лежить. По ліву руку від нього село Довгий Брід, по праву — хутір Богушівка. Усі належать Францу Шуйському. Живе князь Шуйський у гарному просторому будинку. А будинок посеред саду стоїть. Довкола саду — рів, заповнений водою, вал, а на валу — височенний дубовий частокіл. При в'їзді — брама, кута залізом. Усім Ясногородськимключем(68) як і всюди, править губернатор, а селами — економи. Ясногородський економ — ненажера. Ні з чим не розминеться. Помре хто-небудь — він сам іде відумерщину(69) забирати. Гребе — що під руки попаде. А потім змушує посполитих купувати увесь той непотріб. Як випаде в селян вільна днина, гонить усіх — і старих і малих — по гриби. І горе тому, після кого хоч поганенького гриба знайде. Так відлупцює ціпком, що наледве додому приплететься.

— Гаразд. У лісі його й присочимо, — сказав Микита. — А в Лісні як?

— Страшно бідують ліснянці, — важко зітхнув Кожушко. — Земля в них бідна, один пісок. Уродить яка-небудь злибеда — економ тут як тут. До зернини обчистить. Кожної весни без хліба люди. Щавлем та кропивою перебиваються. А тут ще кожного тижня Хомі Клюковському, пріору Бишівського кляштору(70), людей подавай. Усе набіги чинить. То на одного шляхтича нападе, то на другого. А це від самої весни по селах Бишівського і Ясногородського ключів ганяє, церкви закриває, православні обряди відправляти заказує.

— І це запам'ятаємо, — кивнув головою Швачка — Потрапить нам у руки — все згадаємо. Ну, а я… діда Грицька Кошового провідав, у Новосілках побував. Тамтешні поміщики, брати Ленкевичі, теж збиткуються над людьми. Як доберемося до них — до нових віників пам'ятатимуть… А тепер пора і в Гайдамацький яр перебиратися.

Розділ XVIII

РАДА

Швачка дотримав слова, яке він дав у Куделі. Ватажани вислідили-таки ясногородського економа в князівському лісі і там же покарали. Вдень. Привселюдно. Налетіли на маєток, зненацька застукавши сторожу. Як і раніше, все, що могли, роздали людям, а собі взяли найнеобхідніше — їжу та одяг. Шуйські підготували надвірним козакам новенькі строї, і вони пригодилися Микиті Швачці, бо хлопці за кілька місяців геть обносилися. Пригодилися також і кілька сотень злотих, забраних в економа.

Увечері, сидячи коло багаття, отаман спитав:

— Що будемо з грішми робити, шановне товариство?

— По-моєму, — вихопився Гараська Варикаша, — чесно між ватажанами поділити. Отаману — дві пайки, а решті — порівно.

— Правильно, Гараську, — підтримав товариша Глечик. — У кожній порядній ватазі повинно так бути. Всі заслужили, а наш ватаг — найбільше. Що ми без нього? Ми…

Решта мовчала. Мовчали й переглядалися два наймолодші — Письменний і Недозорець. Микита обвів поглядом коло.

— Хто ще так дума?

— Всі, отамане, — мовило кілька ватажан.

— А я думаю, — сказав Микита, — ділити гроші не варто. Чому? Бо не вийшли ми промишляти на людний шлях, а стали громадою, щоб не було в нас ні хлопа, ні пана. За таке діло грішми не платять. Кров'ю платять. Своєю власною.

— Правильно, отамане! — підвівся Мартин Коваленко. Високий, плечистий, з дужими руками, що змалку привикли виконувати важку роботу, він заступав собою весь окоренок столітньої сосни. Прізвище своє цей богатир носив по праву: і дід, і батько його були відомими ясногородськими ковалями. Горіло вогнище, кидало полиски на його широке засмагле обличчя, і присутнім здавалося, що воно корчиться в гримасах, вуса ворушаться — отже, Мартин розгнівався. І вони не помилилися. — На хліб і сіль заробляють ось цими руками, — Коваленко простягнув свої долоні, — Почнемо добуте ділити — заздрість поточить наші душі. Мандриками станемо. Роби, отамане, як ти надумав. Вірю, на добре діло їх повернути хочеш.

— Спасибі, Мартине. Не це золото й срібло, що тут ось, — і він поплескав по торбині з грішми, — а твої слова, твоя душа, пане-брате. Вони — то найщиріше золото. Буде в нас отаких душ багато — будемо ми найбагатші. Дозволь перед тобою шапку зняти, пане-товаришу, і до сирої землі вклонитися.

— Що ти, отамане! — простягнув заперечливо руку Мартин, але Микита Швачка вже встиг підвестися й схилитися в низькому поклоні.

Услід за ним підхопився й Гарасько:

— Прости, пане отамане, за мої слова. І ви, товариство чесне. Бовкнув я здуру, як той козел у воду. — І він подивився на Глечика, а той лише потилицю пошкріб.

— Я думаю, товариство, гроші на добре діло потратимо. У зброярів пістолів купимо, пороху придбаємо, а ковалям ножі та шаблі замовимо.

— Діло говориш, пане отамане, — загула громада, — На таку справу нічого не жаль.

Тоді обізвався Коваленко:

— Пістолі, Микито, і порох — це так. За них, звісно, гроші платити потрібно. Але ножі та шаблі… Я сам їх замовлю ковалям. І не тільки ясногородським. Є серед них знайомі в мене і в Лісні, і в Новосілках, і в Самому Вишеві. Задарма зроблять. Ще й раді будуть…

— Не сумніваюся, Мартине, — погодився Швачка, — але ж для того залізо потрібне, а за так його ніхто не дасть. І дітям треба на кусень хліба заробити.

— Згода, отамане, — почулися голоси.

— От і добре, — сказав Микита. Він був задоволений підтримкою ватажан і говорив тепер якось піднесено і заразом по-діловому, як добрий господар: — А щоб не було недовіри в кого, де що ми діли і як розпорядилися грішми, раджу зробити нам так, як у січовому коші. Писаря оберімо і скарбника. Чи правильно я міркую, панове товариство? її: — Правильно, батьку отамане! — роздалися голоси.

— Ось щодо писаря, то в нас, окрім Івана Письменного, нікому бути. А скарбника… самі обирайте.

— А тут і вибирати нічого, — вийшов у коло Гарасько Варикаша, — Кращого за Мартина й не придумаєш.

— Отут, Варикашо, ти — їй же бо! — промаху не дав. Хоч раз, та гаразд! Хе-хе-е! — засміявся завжди похмурий і, як здавалося, завжди відлюдкуватий Самсон Копистка

— На тому й порішили, — Микита взяв торбу з грішми і передав Коваленку: — Підрахуй, Мартине, при всіх а ти, Іване, запиши.

Рада скінчилася, а ватажани все ще сиділи, спостерігали за писарем та скарбником, довго палили люльки і гомоніли поміж собою. Швачка тим часом обійшов дозорних, навідався й до тих, що пасли на лузі коней.

Хлопці були на своїх місцях. Отаман повідав їм, що порішила рада. Всі його дружно підтримали. Тільки Сергій Нетреба, маленький чоловічок з тоненьким жіночим голосом, дрібненьким зморщеним обличчям і смолисто-чорною, давно не голеною борідкою, крякнув і ніби про себе сказав:

— Все правильно, пане отамане. Але ж і таке подумай… Троє дітей залишилося в мене… Жінка на ладан дише… Помочі їм нізвідки, — та й зам'явся: — Прости, отамане, коли що не так сказав.

— Од правди ніде не дінешся, товаришу. І це треба, — відповів, подумавши, Микита, — Завтра на раді поговоримо. У нашій чаті вас кілька таких. І про них подбаємо.

У пообідню пору хлопці, що їздили на звіди(71) принесли вісті: на дорогах, які ведуть із Бишева на Чорногородку, Ясногородку, Мостище і Новосілки, появилися роз'їзди надвірних козаків. Орудував ними бишівський губернатор Микола Підлуцький. Другий загін привів у Добковщину, а потім і в Лісню Хома Клюковський. Він зупинився в Осиковій корчмі. Микита Швачка вирішив підстерегти його і назавжди відбити бажання чинити наїзди, бо, видно, добрячий прочухан у Новосілках, який дали йому проїжджі запорожці літ п'ять тому, не пішов на користь домініканцеві. "Розбійник у сутані", як прозивали його би шівчани, наледве порятувався тоді, але замашок своїх не покинув. Микита Швачка був серед тих, які вигнали насильників із села, і тепер йому ще раз хотілося зустрітися з отим непосидющим лицарем хреста й шаблі. Зустрітися один на один. Тому він тут же звелів сідлати коней.

Осикова корчма стояла посеред лісу, де схрещувалися дороги з Ясногородки на Вишів і від Мостища на Мотижин. І хоч довкола шуміла темна діброва, у довгій присадкуватій будівлі з маленькими підсліпуватими віконцями було завжди людно, бо шлях ніколи не спав. А всім, хто їздив по ньому і вдень, і вночі, потрібні затишок, перепочинок і свіжа страва.

Швачка заздалегідь розділив свою ватагу й перекрив не тільки втоpовані дороги, а й лісові та польові стежки. Проте ні в корчмі, ні в жодній з будівель, що оточували її, ні в лісі — ніде домініканця виявити не вдалось. Микита кинувся до корчмаря.

— Куди заховав бишівського пріора? — насів на нього.

— Та що ви, пане отамане?! — поблід корчмар, — Я чесна людина, невже я став би зв'язуватися з такою негіддю? Був тут Клюковський. Та коли почув, як ви в Ясногородці економа провчили, відразу ж п'ятами накивав.

— Ну… що ж… Повіримо тобі, — після хвилинної мовчанки сказав отаман. — Тоді подай нам чогось поїсти.

Але не встигли ватажани сісти за стіл, як відчинилися двері й до корчми зайшов Коваленко, який стояв на чатах.

— Батьку отамане, — нахилився до Швачки, — Там Варикаша затримав бишівського надвірняка. А він хоче з тобою один на один говорити.

— Добре. Сідай до столу, а я поговорю з ним.

— Будь обережний, отамане. То може бути не тільки вивідця, а й убивця. Я б захистив тебе, адже козак при зброї.

— Спасибі, Мартине. Я теж не ликом шитий, — повільно підвівся і, не звертаючи ні на кого уваги, вийшов.

Обіч дороги, під велетенським гіллястим дубом, оточений п'ятьма гайдамаками, сидів на коні добре виразний при місячному освітленні кремезний вершник. Як тільки наблизився Швачка, надвірний козак заговорив:

— Накажи, пане отамане, відійти всім. Тобі одному говорити буду.

Микита кивнув головою — ватажани відступили. Вершник, тримаючись правою рукою за передню луку сідла, нахилився:

— Мене, пане отамане, сотник_,бишівської залоги прислав. Ленкевичі продають Антону Харлінському свої маєтки в Мостнщі і в Новосілках. Завтра наш пан збирається на оглядини їхати. Скоро, напевне, й гроші повезе. Не випусти, батьку, нашої кривавиці з їхніх рук. Коли Харлінський з грошима їхатиме, пан сотник знак тобі подасть. Шапкою ось так махне, — і він показав умовний сигнал. — Ми будемо боронити пана, але стрілятимемо не по вас.

— Добре, козаче. Тільки ж дивися не підведи. Ми зради нікому не прощаємо. А тепер їдь. Пропустіть його! — наказав гайдамакам.

Як тільки вершник поїхав, Швачка підняв своїх ватажан, і вони рушили в Куделю. До ранку групами залягли над шляхами, які вели з Бишева через Лісню до Мостища і Новосілок. За два дні Швачка переконався, що між Харлінським та власниками Новосілок і Мостища дійсно ведуться якісь переговори. Спочатку між селами й бишівським замком Харлінського в обидва боки промчали вістові, за ними поспішили економи, а вже опісля вирушили в дорогу Антон Харлінський і Ленкевичі.

— Пора, отамане, — кожного разу наполягав Мартин Коваленко, як тільки Микола Недозорець повідомляв, що під'їжджають верхівці. Та бишівський сотник умовного сигналу не подавав. Обидва Ленкевичі теж проїхали верхи і в легкому одязі.

— Навіщо? їдуть же впорожні. Якби назад, то, певне, гроші б везли.

Під вечір Ленкевичі повертались назад — і знову лише в легкому вбранні й без торок позаду сідел.

— Б'юсь об заклад, отамане, що обвели нас шляхтичі навколо пальця, — почухав потилицю Варикаша.

— Брешуть, не обведуть, — промовив Микита і тут же наказав йому: — Клич товариство. У мене цікава задумка є.

Розділ XIX

ЗНОВУ РАЗОМ

Наступного дня під брамою панського двору в селі Новосілках зупинилася легенька бричка в супроводі шести надвірних козаків. Сторожа не відчиняла. Тоді з тієї брички вистрибнув хвацький хорунжий, підкрутив невеличкі вусики, збив набакир новеньку сиву шапку з пером і голосно гукнув:

— Гей, хто там за брамою? Відчиняйте! Я хорунжий Лісковський!

У невеличкій вежі над брамою відчинилися дверцята.

Виглянув сторож:

— Немає панів Ленкевичів.

— Як-то немає? Ти що верзеш?

— Спізнилися, пане хорунжий. Ще позавчора вони продали маєтки й відбули до Бишева, а відтіля — до Варшави.

— А біс би їх узяв, отих Ленкевичів! — вигукнув Швачка, наряджений хорунжим. — Розвертай, Іване, коней. До Бишева, братці!

Але ніде — ні в Бишеві, ні в Брусилові, ні в Коростишеві — нагнати Ленкевичів не вдалося. Карету з двома схрещеними шаблями й латинською літерою "Л" на дверцятах бачили то в одному місці, то в другому, а натрапити на неї гайдамаки, що й далі видавали себе за надвірних козаків, які нібито супроводять хорунжого Лісковського, не могли.

— Чи не час нам повертати назад, батьку? — починав турбуватися Іван Письменний. — Заїхали аж на Волинь.

Проте Микита продовжував пошуки, хоч небезпека потрапити в руки карателям, які ганялися за гайдамаками, що вже спалили не один панський двір на Волині, дедалі зростала.

Проїхали ще з півмилі, як оточили їх вершники з оголеними шаблями.

— Вилазьте, пане! — гукнув один з них, підскакуючи до карети. Швачка підхопився з сидіння, глянув на бородатого верхівця й зареготав:

— Ну й дива!

— Микита! — зіскочив той з коня, ухопив Швачку лівою рукою заднию, притягнув до себе, міцно поцілував. — А ми думали, що ще одного пана злапали,

— Єгор! — пізнав бороданя й Недозорець.

— Мо' й Журба тут? — оглянувся Швачка.

— Має от-от прибути.

— Як? То ви таки разом? А їхали ж…

— Разом, брате, разом, — радів Єгор. — Все літо разом… Бач… пощастило нам. Грошиків у панів чимало добули. От ми… й махнули до Львова, зброю замовили. Частину вже переправили до Холодного яру… А це решту веземо… Знадобиться нам твоя бричка. Сюди пістолів сот зо три заховаємо. А ти, Микито, чого тут об'явився?

Швачка в кількох словах розповів про Ленкевичів.

— З двома шаблями, кажеш? — перепитав Єгор. — Ми щойно бачили таку біля корчми. Не більше милі відсіль. Козаки обідають на хлопській половині, а два шляхтичі — на панській. Ми не схотіли їх чіпати. Подумали: що з них візьмеш?.. Голопузі якісь…

— Вони! — запевнив Варикаша. — Батьку отамане! Не гайся!

— Вперед, братці! — вигукнув Швачка.

Гайдамаки підлетіли до корчми тоді, коли надвірні козаки, що супроводжували Ленкевичів, добре Йідвипивши, затягнули пісню. Біля повітки стояла карета, а під навісом дружно мотали головами кілька пар коней. Степанов з ватажанами кинувся до хлопської половини, підпер кілками двері і взяв під приціл вікна. Швачка з Варикашею метнулися до панської карети, витягли звідти машталіра й лакея.

— Запрягайте коней! — наказав Швачка. — Швидше!

Ті мовчки виконали наказ.

— Сідай на козли — і ні слова! — сказав Микита машталіру. — А ти, — повернувся до лакея, — біжи в корчму й скажи панам, що на хлопській половині пораються гайдамаки; поки вони не спохватилися, де поділися пани, треба тікати. І ні слова більше! Зрозумів?

Лакей, злякано озираючись, побіг до корчми.

— Під'їжджай до ганку! — звелів Микита машталіру.

Не встигли вони порівнятися з ґанком, як із корчми вискочили шляхтичі Ленкевичі, підбігли до карети й прожогом кинулися всередину. Зачиняючи дверці, молодший вигукнув щосили:

— Паняй! Швидше!

Лише тоді, коли карета рушила з місця й шляхтичі почали зручніше всідатися, вони помітили, що супроти них сидять не козаки-охоронці, а двоє невідомих з пістолями в руках.

— Одне тільки слово — і ми стріляємо, — сказав Микита.

Від'їхавши з милю, Швачка велів машталіру зупинитися.

— Вилазьте, панове!

Старший з братів Ленкевичів зняв сидіння. Під ним стояв довгастий, покритий чорним лаком сундук.

— Сподіваюся, кошулі(72) ми можемо взяти? — запитально поглянув на Микиту.

— Кошулі можете, а гроші віддасте нам, — відповів Микита. — Відчиняйте своє сховище.

Старший Ленкевич крутнув ключем — віко піднялося.

Молодший торкнувся пальцями білосніжного полотна:

— Бачите: самі кошулі. І більше нічого.

— Кошулі — ваші, а гроші — наші, — спокійно мовив ЦІвачка й почав викидати сорочки. їх було десятків зо три. Під ними зажовтіло чисте, старанно вимите дно.

— І все, панове. Ніяких грошей ми не взяли з собою, — злорадно посміхнувся Ленкевич-старший. — Хіба що… ось двадцять злотих, які залишилися в пуляресі(73). Стільки ж і в брата.

Швачка спробував підняти сундук.

— Ого! Та його й з місця не рушиш, — сказав по хвилі.

— Ану, батьку, дозволь, — просунувся всередину карети Мартин Коваленко, узяв обома руками за ручки, прикріплені з обох боків сундука, потягнув його до себе.

— І справді нелегкий. Дивина та й годі: порожній, а такий важенний.

— З мореного дуба зроблений, — пояснив Ленкевич-старший, вилазячи з карети. — Залізом окутий.

Вилізли й Швачка з Варикашею.

— Та не тримай його так довго, — обізвався Варикаша. — Ще підвередишся. Кидай на землю.

— Зачекай, Гараську. Навіщо бити? Здається мені, що сундучок із секретом. Дай-но мені ножа, — відповів Мартин і став уважно оглядати дно. — Так і є.

Засунувши лезо у ледь помітну щілину, Коваленко злегка натиснув. Дно відсунулося. На землю посипалися злоті.

— Ого! — вигукнув Письменний. — Оце так кошулі!

— Тепер уже не тільки шаблі, списи й пістолети матимем, а гаківниці й гармати, — засяяв Степанов.

Десь далеко-далеко тричі закричав крук. Приклавши руку ковшиком до вуст, Єгор відповів йому тим же.

— Що це? — запитав Микита.

— Журба розшукує нас.

Незабаром вони всі були разом. Гайдамаки обнімали один одного, жартували, сміялися.

— Аз панами ж як? — згадав про Ленкевичів Варикаша.

— На суху гілляку їх!

Невдовзі гайдамаки почали збиратися в дорогу.

— На Київщину? — усміхнувся Письменний. — На побачення із Зубрицьким і Тишею-Биковським?

— Ні, друже, — відповів Журба. — До них завітає Савка Плиханенко, а ми — до Холодного яру. Треба всю зброю та гроші цілими привезти. Нас там чекають уже.

— А ти, Єгоре? — Письменний повернувся до Степанова.

— На Січ Запорізьку. Семена Драного треба розшукати.

— А навіщо він тобі? — здивувався Швачка.

— Один шляхтич гроші йому передав…

— Жартуєш, Єгоре, чи що? — засміявся Микита.

— Які там жарти? Того шляхтича й ти добре знаєш. А згадай-но, як бишівський пріор на Новосілки напад учинив, а ти з Семеном Драним та чумаками, що саме там зупинились, дали йому одкоша. Сам пріор мало у ваші руки не попав, та врятував його…

— Генріх Рожнятовський! — вигукнув Швачка.

— Правда, пріор тоді так віддячив Рожнятовському, що коли б не ви, то вже й світу білого не бачити б йому.

— Так де ж ти зустрів Рожнятовського?

— На Волині. Прикинулись ми чумаками, забрели в одну корчму, почали обідати. Коли це шляхтич, що сидів за сусіднім столом, — високий такий, кістлявий, — підходить до нас та й каже: "Даруйте, люди добрі. Почулося мені чи, може, й справді ви щойно згадали Бишів". Ну, думаю, влипли. А шляхтич той: "Не дивіться на мене так підозріло. Я без будь-яких лихих намірів. Бачте… жив я довго під Бишевом… У Підгаї…" — "Пан, очевидно, родич Харлінського?" — запитав я його. "Хай йому диявол родичем буде, а не я! — спалахнув шляхтич. — Він мене ледве на той світ не відправив… А потім… спалив мій хутір і вигнав з Бишівщини…" — "Так ви Генріх Рожнятовський?" — догадався я, згадавши розповідь Копиткевича в Чорногородці. Він підсів до нас, розповів про службу в пріора, про той напад на Новосілки, про Драного й про тебе, Микито. Довго ми говорили. Він цікавився, як ти живеш, що робиш… Ну… я про все розповів. А він: "Тоді в Новосілках я сказав

Драному: "Я ваш вічний боржник, пане". Недавно померла моя тітка, і я став спадкоємцем її маєтку. Думаю, що настав час розрахуватися з Драним. З вашої розповіді зрозумів, що йому якраз потрібні гроші. Багато дати не можу, а тисяч зо дві злотих таки знайду..." Я почав відмовлятися, та куди там! І слухати не став.

— Ну, що ж... Як на Січ — то й на Січ, — обізвався Письменний.

Розділ І

НАЗУСТРІЧ ВОЛІ

1768 рік починався віхолами й морозами. Заносило дороги й стежки, вулиці й провулки. Долаючи замети, збиралися сусіди, гомоніли:

— Ну й снігу накидало! Ще ніколи такого не було.

— Що не було, то не було. Ніхто такого не пам'ятає.

— Не перед добром це, людоньки.

— Чому ж? Снігу багато — урожай гарний буде.

— Та ж так. Сніг — на урожай. Але ж... хоч і вродить, то... поки панське впораєш, своє осиплеться.

— А це ще побачимо. Поки зерно достигне, то ні одного пана у нас не лишиться.

— Це тобі сорока таку звістку принесла?

— Сорока не сорока, а люди говорять. Позавчора був у млині. Там ясногородці розповідали, що до них запорожець один заїжджав. Так він

прямо казав: готуйтеся, люди добрі. Списи робіть, ціпи оковуйте, коси розрівнюйте.

— Ти ба!

— Ось тобі й ба! Каже: весною панів, риндарів і лихварів колошкати будемо.

Та ось відшуміли віхоли, відлютували морози — й пругкокрилі вітри з Причорномор'я принесли відлигу, а там і; тепло. Зійшли сніги, скресли ріки, ожили степи, ліси й переліски, стали покриватися буйним зелом і розмаїтим цвітом, виповнюватися щебетом велемовного птаства.

І знову захвилювалися, зашуміли, загомоніли селяни, міщани й козаки:

— Чули? У Варшаві сейм відбувся.

— Ну й що? Нам він ні до чого.

— Чому ж? Православних у правах з католиками зрівняли!

— То й що? Пани в Барі вже федерацію створили.

— Яку? Проти кого?

— Проти хлопів. Не хочуть, щоб ми були рівними з католиками. Сеймове рішення потоптали.

— Військо зібрали. Села палять, людей катують, церкви руйнують.

__ А король де? Хіба він приборкати їх не може?

— Він теж такий, як вони. Ворон ворону ока не виклює.

— Старих і малих не минають. Усіх карають. Вуха відрізують, ноги відрубують, убивають.

— Треба нам підійматися! Маємо чим боронитися. А списів не хватить, то коси, вила й сокири візьмемо.

— Ми з рогачами підемо, — обзивалися жінки.

Десь весною, коли вже люди почали орати, на курних шляхах, глухих путівцях і ледь помітних стежках заманячіли старці, заголосили, загугнявили:

— Подайте хлібця шматочок. Згляньтеся на калік нещасних.

І, ховаючи кусні в торби й щиро дякуючи, додавали:

— Час настав! Відкривайте тайники, беріть зброю до рук, бийте панів і їхніх посіпак.

На сільських майданах задзвеніли кобзи, заспівали кобзарі:

Ой у лісі темному, у степу широкому

То не сизий орел пролітає,

То наш батько Максим, славний запорожець,

Усіх людей до себе скликає…

Кинулися посполиті травити посіви, рубати панські ліси, палити садиби своїх визискувачів. Сотні знедолених потягнулися на південь, на

Черкащину, до Холодного яру, де Максим Залізняк збирав гайдамацькі ватаги для загального виступу проти панів та їхніх спільників.

Розділ II

ДО ЗБРОЇ!

Правічний ліс, що покривав Холодний яр і оточував звідусюди Мотронинський монастир, неспокійно шумів. Той шум зринав у темно-зелених кронах столітніх дубів, що, плавно погойдуючись на вітрі, торкалися один одного тисячами гілок. Він уже давно зливався з гамором, породженим метушливим велелюддям. Сотні селян, козаків і міщан з усіх кінців України зібралися сюди. Вони розповідали один одному, що привело їх до яру, питали запорожців, коли розпочнеться похід проти панів, хто такий Максим Залізняк, чи правда, що цариця прислалаЗолоту грамоту(74) в якій велить бити всіх панів підряд.

То тут, то там у наспіх зрихтованих майстернях ковалі кували зброю, кравці лагодили одяг, шевці — взуття, стельмахи — вози. Тут же у великих казанах готували страву, пекли хліб, сушили рибу й сухарі.

Ті, хто не тримав ще зброї в руках, училися нею володіти. Бувалі запорізькі козаки знайомили повстанців із таємницями військового ремества: вчили долати рови, наповнені водою, видиратися на стрімкі мури, розбивати куті брами.

Коли зібралися всі ватажки гайдамацьких чат, відбулася рада, на якій полковником повстанського війська було обрано Максима Залізняка. Отаманами повсталого народу стали Микита Швачка, Семен Неживий, Андрій Журба, Іван Бондаренко, Павло Таран, Савка Плиханенко, Семен Шило, Максим Максимов, Сава Позіхайло, Остап Лепеха.

26 травня гайдамацькі загони рушили в похід. Максим Залізняк попрямував на Медведівку. Як тільки повстанці наблизилися до містечка, на дзвіниці плавно, протяжно й велично загули дзвони, а з-над Тясмину жухнув у небо величезний сніп ненаситного полум'я — медведівці запалили будівлі поміщицького маєтку.

— Глянь, Микито, — засяяло радісною усмішкою суворе довгасте обличчя Максима, — як нас мої земляки вітають.

— Сьогодні, друже, по всій Україні такі вогнища запалали. Повсюди селяни вітають наш виступ. Кобзарі й старці вже встигли дістатися у всі кінці Правобережжя і підняли знедолений люд на ноги.

Ледве Швачка встиг договорити, як до Залізняка підлетів на змиленому коні дозорець.

— Біда, батьку. Трьох наших дозорців у Жаботині страчено.

— Що? — спаленів Залізняк, — Хто скарав?

— Конфедерати, батьку. Три дні тому вони в Жаботин увірвалися. Хапали всіх, хто не встиг до лісу втекти. Одних — на палю, других — на плаху, третіх — на шибеницю. Катували і вдень і вночі. Дітей навіть не жаліли. Ну й… наші хлопці до їхніх рук потрапили…

Максим зняв шапку:

— Вічна їм пам'ять!

Гайдамаки стримали коней, мовчки схилили голови.

— Братці! — здибив вороного коня Максим Залізняк. — За сльози, за кров, за тих, хто загинув, — смерть катам!

— Смерть! — озвалися сотні голосів.

— За мною! — рвонув із піхов шаблю полковник.

Загуло доокілля. Розгорнувшись півколом, гайдамаки

помчали на Жаботин. Були вже за півмилі від містечка, як відчинилася брама і їм назустріч виїхали надвірні козаки на чолі з сотником Мартином Білугою. Максим Залізняк перший стримав коня, приклав праву руку дашком до лоба.

— Вони схилили до землі свої значки! Друзі! Козаки жаботинської надвірної хоругви переходять на наш бік! Слава їм!

— Слава! Слава! Слава!

Зупинили коней і жаботинці. Кремезний Білуга зіскочив на землю, торкнувся запорошеного споришу смушевою шапкою:

— Просимо, славне лицарство!

— Просимо! — хором озвалися надвірні козаки.

За хвилину гайдамаки й жаботинські козаки дружньо обнімали одні одних. Залізняк, міцно пригорнувши Білугу, мовив:.

— Тепер конфедерати хай начуваються. Ми покажемо їм, де раки зимують. Знатимуть, як знущатися над беззахисним людом!

Отамани, що зупинилися за кілька кроків від Залізняка й чекали, коли він випустить з обіймів сотника, враз обернулися. Швачка кинувся до Залізняка:

— Батьку полковнику! Конфедерати!

— До зброї, друзі! — крикнув Залізняк, вискакуючи на коня.

— До зброї, козаки! — гукнув Білуга.

Конфедерати хотіли непоміченими проскочити з жаботинського замку до лісу, але не встигли здолати й половини шляху, як їх настигла нестримна лавина гайдамаків. Лише десятьом із п'ятдесяти карателів, що мали найпрудкіших коней, вдалося врятуватися, всі інші лишилися на жаботинському полі.

Зайнявши Жаботин, повстанці розправилися з жаботинським губернатором Стемпковським, всіма панами й орендарями, які не встигли втекти, зруйнували будинки багатіїв. Наступного дня вони забрали замкові гармати й рушили на Черкаси.

Ряди гайдамаків швидко зростали. Як писав сучасник, до козаків зразу ж "багато українських людей, як холостих, так і одружених, залишивши дружин, дітей і домівки свої, почали присовокуплятися". Серед них були "винокури, броварники, майданники... бурлаки й бродяги". Сюди поспішали селяни і міщани з Лівобережжя. До повстанців приєднувалися козаки надвірних магнатських хоругв. Разом з українськими посполитими селяни-втікачі з Росії, Білорусії, Молдавії, Польщі громили панські садиби. В гайдамацькі чати вливалися росіяни, білоруси, поляки, волохи, що жили на Правобережжі. Траплялися навіть татари.

Звістка про вихід гайдамаків з Холодного яру швидко поширилася по всій Україні. її несли посланці Максима Залізняка. Вони повсюди читали листи, складені повстанцями, а коли добиралися до Польщі, діставали відозву до селян-поляків й оголошували її всім, хто паленів ненавистю до хижого панства.

Нові й нові чати поспішали на допомогу Залізнякові. Поступово повстання охопило всю Правобережну Україну. Поміщики та орендарі, рятуючи своє життя, ховалися за стінами добре укріплених замків або тікали на землі Корони: Містечко за містечком, село за селом переходило до рук повстанців. Колії здобули Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав.

Розділ III

ЧАС НАСТАВ

На другий день після того як гайдамаки взяли Богуслав, Максим Залізняк покликав до себе Микиту Швачку й Семена Неживого.

— Сідайте, друзі. Поговорити треба, — почав полковник повстанського війська. — Здається, все йде гаразд. Принаймні так, як задумали. Кожного дня до нас плавом пливуть козаки, селяни, міщани. З Гетьманщини цілими ватагами прибувають. Настав час розпалювати вогнище по всіх кінцях багатостраждальної України. Іван Бондаренко на Поліссі діятиме, Павло Таран піде на Ставище й Тетіїв. Пора й вам у дорогу. Поки що вирушайте разом. Ще раз пройдетесь по Чигиринщині. У подніпровські містечка й села заглянете. А там, у Каневі чи десь в іншому місці, самі дивіться, де зручніше, розділитеся. Микита на Фастівщину піде, а ти, Семене, зостанешся на Подніпров'ї. Всі шляхетські кубла перевірте. Громіть панів, де здибаєте. Коли візьмете, Микито, Фастів, до Бондаренка гінців відрядиш. Дізнаєшся, як він діє. Мене повідомиш. Поблизу Білої Церкви Журба й Савка Плиханенко повстанців збирають. З ними зв'язок тримай, а також із Павлом Тараном. А Семен з Максимовим, Лепехою, Позіхайлом нехай спілкується. От ніби й усе, що мав сказати вам.

— А тебе, батьку, де шукати? — поцікавився Неживий.

— На Умань піду. Туди чималенько шляхти збіглося. Думаю вдарити на неї, поки з силами не зібралася. Нехай повсюди горить земля під ногами шляхти. Нехай осоружне панство ніде не знає спокою, аж поки не сконає все.

— По скільки чоловік нам узяти, батьку? — запитав Микита.

— По десятку, не більше, друзі. Бачите, хоч нас і чимало, одначе розпорошуватися необачно. Умань брати — не насіння лузати. Кожна людина дорога буде. А до вас ще стільки селян пристане, що ціле військо матимете. Аби тільки лад зуміли дати.

— Та якось уже зуміємо, батьку, — запевнив Швачка.

— На це найбільше зважайте. Не забувайте, що сніп без перевесла — солома, що дружній череді і вовк не страшний.

— Твоя правда, Максиме, — підтримав Залізняка Неживий.

— І я з тобою згоден, — промовив Швачка, — Вояків у кожному селі знайдемо. А запорожців десятниками поставимо.

— Добре міркуєш, — мовив Максим. — Не тільки десятниками, а й сотниками доведеться ставити. Багато, вельми багато посполитих у наші лави проситься. Панів до мене не посилайте. Самі давайте раду. Судіть усім миром. Хай знають, як дерти шкуру з нашого брата. В дорогу, друзі! Хай доля вас не цурається і добрі люди помагають.

За день Микита Швачка й Семен Неживий покинули Богуслав. З Микитою поїхав Єгор Степанов, Микола Недозорець, Іван Письменний та Ян Байрацький.

Була погідна, сонячна днина. Відцвітали запізнілі яблуні, тихо ронили на землю рожеві пелюстки. Люди, що поралися на городах,

перехилялися через тини, кланялися вершникам, зичили щасливої дороги. На полях не було ні душі. В залитім сонячним сяйвом безмов'ї весело гралися з вітерцем, геть захмелілим од весняного буйноцвіття, поодинокі придорожні верби. Поля переходили в балки, увінчані чагарниками. Ген-ген, за дальніми горбами, у сивому серпанку губилися ліси. Минаючи степові озера і крутолобі лисі пагорби, злегка в'юнилася аж до крайнеба широка дорога. По ній сновигали граки, ліниво злітали й важко мостилися на деревах.

— Заспівати б, чи що? — озвався Швачка до Неживого.

— А чому б і ні? — згодився той. — Заспівуй, пане-брате.

Микита збив на потилицю шапку, поправив шаблю, кашлянув і весело підморгнув повстанцям, що їхали позаду:

— Ударимо, хлопці, лихом об землю?

— Ударимо, батьку! — відповіли ті.

Розлилися круті бережки, гей, гей, по роздоллі,

пожурились славні козаченьки, гей, гей, у неволі, —

почав хвацько Микита.

Гайдамаки підхопили:

Гей ви, хлопці, ви, добрі молодці, гей, гей, не журіться,

посідлайте коні воронії, гей, гей, садовіться!

Пісня линула над принишклими полями весняною повінню:

Та поїдем у чистеє поле, гей, гей, у Варшаву,

та наберем червоной китайки, гей, гей, та на славу!

Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, не злиняла

та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не пропала!

Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла,

а щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змарніла!

Під'їжджаючи до Тептіївки, побачили, як хтось поспішає назустріч. Стихли. Невідомий наблизився. Зняв шапку, притулив до грудей руку:

— День добрий, лицарі славні! — і низько-низько вклонився.

Неживий виїхав наперед.

— Батьку отамане! Біда. Новицький канівських козаків до в'язниці кинув. Нахваляється всіх перерізати. Одного з них, кажуть, уже й доконав.

— Чекай, чекай, чоловіче добрий, — зупинив його Неживий. — Не поспішай. По порядку розповідай. Хто ти? Звідки?

— З Канева, батьку отамане. Данилом Верхогляденком зовусь. Уся громада канівська просить…

— Не спіши, голубе. Товком кажи, що там у вас трапилося. Тоді вже про громаду будеш.

— Гаразд, батьку. Як по порядку, то й по порядку. Ото як стало відомо, що ви Жаботин здобули, Новицький так перелякався, що три дні з дому не виходив. А потім оговтався. Облічив свої сили та й побачив: жовнірів малувато. Не втримають вони замок. А козаки? їх чималенько, та хіба ж стануть вони проти своїх одновірців? От і рішив він уніатами їх поробити. Покликав до себе Леська Сала, Олексу Галушку, Івана Пійка та Івана Сікана. "Приймайте унію", — каже їм. А вони: "Звиняйте, пане, але ми батьківської віри цуратися не будемо". Розлютився Новицький. Наказав їх у темницю кинути. "Не одумаєтесь, — кричав, — на палі посаджу!" Переночували вони там. Кличе їх уранці губернатор до себе знову. "Тепер перейдете в уніатство?" — питає. "Ні, — кажуть отамани. — В якій вірі родилися, в тій і помремо. Перевертнями не будемо". Ще більше розпалився Новицький. Знову їх у в'язницю запер, наказав їсти не давати. Сидять вони день, сидять другий, а на третій самі губернатора кличуть. "Муч нас, не муч, пане, — кажуть, — однак по-твоєму Не буде. Чув? Гайдамаки вже до Корсуня дійшли. Скоро і в нас будуть". Мов опечений, вискочив губернатор од них. Козаків зібрав. "Даю вам день на роздуми, — сказав. — Не приймете унію, всіх порішу". А вони мовби води в роти понабирали. Сьогодні вранці він знову до них. А козаки — ні пари з уст. Тицьнув Новицький пальцем у груди першого козака і тут же велів повісити.

— Ах, душогуб же клятий! — вигукнув Швачка.

— Веди, батьку! — оточили козаки Неживого.

— Спіши, батьку отамане, — протягнув до нього руки Верхогляденко, — Не дай людям погибати. Захисти.

— Веди, батьку, на Канів!

— Стійте, хлопці! Старі люди кажуть: поспішиш — людей насмішиш. Усе це так. А от… бумага у тебе є, голубе?

— Яка бумага? — здивувався Верхогляденко.

— Як це — яка? Бумага від громади. Звідки ж ми знаємо, хто тебе сюди направив? Чи громада, а чи Новицький підіслав, щоб нас у пастку заманити?

— Ай справді, — озвався якийсь козак.

— Бачте, хлопці, — Семен повернувся до гайдамаків, — всіляко теперечки може бути. Коли той Новицький такий головоріз, то хіба не може він удатися ще до більшої підлості?

— Та як же це, людоньки добрі, — закліпав рудуватими повіками Верхогляденко. — Ви не вірите?

— Вірити ми віримо, — вів своє Неживий. — Але, чоловіче, подумай, що з того вийде, коли кожен стрічний почне зазивати нас до себе?

— Семене, хіба ж такі в оману вводять? Видно, що цей чоловік від душі говорить, — обізвався Швачка.

— Видно то видно, Микито, однак ми не знаємо ні його, ні тих, що послали його.

Усі замовкли. Данило дивився то на Неживого, то на Швачку, безпорадно розводив руками.

— Клянуся вам, добродії ласкаві, що від громади канівської мене послано.

— Клятва клятвою, а діло ділом, — стояв на своєму Неживий. — До Мошнів ми прямуємо. Приїдемо туди, розпитаємо в людей. А там… побачимо…

Ще раз обернувся до повстанців:

— Верхогляденку — коня! Поїхали, братове!

Данило важко зітхнув, безнадійно махнув рукою, скочив на коня, помчав попереду не оглядаючись.

Гайдамаки їхали мовчки. Швачка теж опустив голову. Його розбирало зло. Не міг зрозуміти, чому Семен такий недовірливий? Хай би під'їхав шляхтич чи надвірняк. А то ж посполитий. По руках видно. По мові. А він… бумагу… Та хто про неї думав, коли таке лихо нежданo-негадано на голову звалилося? "Приїдемо до Мошнів, побачимо…" А в Каневі, може, людям голови вже стинають. На палях мучать. Ех…

— Та не зітхай, Микито, — ніби вгадавши його думки, промовив Неживий. — До Мошнів рукою подати. А там — на Канів пряма дорога. Не забувай, що й від батька Максима наказа маемо.

Микита не відповів, проте від серця трохи відлягло. Зрозумів, що й Неживому не байдужа доля канівських козаків,

У Мошнах, на вигоні, побачили цілий гурт людей. Неживий перший під'їхав до них, зупинився. До нього наблизилась решта гайдамаків.

— Співай, батьку, далі, — озвався селянин, що затулив було старезного кобзаря, — це свої.

Кобзар вдарив по струнах, глухим голосом заспівав:

Ох, і взяли, взяли пана Лебеденка

На три списи вгору

Та вдарили пана Лебеденка

Об сухий пень головою.

Ох, і оце тобі, пане Лебеденку,

За твою хорошу вроду.

Щоб не топив нас, гайдамаків,

У холодну воду.

Гайдамаки Неживого дослухали пісню до кінця, загомоніли:

— Так буде всім панам!

— Жодного не помилуєм!

— Хто це? — насторожився кобзар.

— Гайдамаки, батьку.

— Гайдамаки? — перепитав старий. — Добре. Дуже добре. А хто ж, — повернувся до гайдамаків, — межи вами, люди добрі, старший?

— Я, батьку, Семен Неживий.

— Неживий кажеш? Що ж… хай щастить тобі, сину, панів, яких зустрінеш, неживими поробити… А зараз не гайся, спіши до Канева. Козаків канівських, що не захотіли панам служити, визволити треба. Хіба тобі ніхто ще не розповів, що там діється?

— Розповідав нам канівський житель Верхогляденко, батьку. А ми вірили й не вірили… Перевірити хотіли… Час же такий…

— Данило, отамане, — чесна й шанована всією канівською громадою людина. Він завжди правду в очі ріже… А тут… Лихо таке… Спішіть до Канева. Не гайтеся. Де про життя людське йдеться, там кожна хвилина дорога. Де ти, Даниле?

Верхогляденко виринув з-за спин гайдамаків, спітнілий, розчервонілий, сяючий.

— Тут я, батьку.

— Веди, сину, лицарів оцих пошвидше до Канева. Захистіть братів і дітей своїх од негідника. Не дайте безневинно загинути.

— На коней, братове! — гукнув Неживий. — На Канів! Коні рвонули з копита. Малинові значки тріпнулись і високо попливли над синьоверхими шапками.

Розділ IV

У КАНЕВІ

Звістка про те, що до Канева вступили гайдамаки, швидко облетіла все містечко. На майдані жителі піднесли їм хліб-сіль, засипали запитаннями:

— Чи далеко Максим Залізняк?

— Коли прибуде він до Канева?

— Чи правда, що панщини й чиншу довіку не буде?

— Коли в козаки почнуть записувати?

— Та цитьте, — зупинив їх міський отаман Василь Кусенко. — Тут за діло треба братися, а вони…

— Давно пора, — підтримав його Семен Неживий. — Відійдемо трохи та порадимось. Чи не так, Микито?

Вони присіли на траву під крислатою липою, недалеко від Георгіївського собору.

— Що з козаками? — запитав Неживий.

— Відклав Новицький страту на день. Видно, підмоги чекає.

— Значить, гаятися не слід, — обізвався Швачка. — Пропоную сьогодні ж штурмувати замок.

— Зразу під кулі? — повернувся до нього Неживий.

— Коли куль боятися, то не треба було й у дорогу збиратися, — відрізав Микита.

— Але й на рожен не слід пертися, — в тон йому відповів Семен. — Я думаю, що ліпше буде, коли ми напишемо Новицькому, щоб випустив козаків, а сам забирався геть.

— Шляхту живою з рук випускати? Та що це з тобою, Семене? — насупився Швачка.

— Шляхту, як тобі відомо, ми не милуємо. Не всю, звісно. Але ж тут, Микито, королівське військо. А батько Максим наказував: панів знищуйте. Про військо мови не було.

— Який же ти, — не вгавав Микита, — військо… А у війську тому хто? Хлопи, може, чи міщани? Шляхтичі ж. Випустиш їх сьогодні — завтра докупи зберуться й тебе першого на той світ відправлять.

— А ми їх обеззброїмо. Змусимо клятву дати, що проти нас зброю піднімати не будуть.

— Не вір шляхті, Семене! Шляхтич поклянеться, а як лихо минеться, знову починає робити, що й робив. Скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться. Лише окремі серед них…

— Ото ж бо… Сам розповідав, — перебив його Неживий.

— Не сперечайтеся, пани отамани, — втрутився Кусенко. — Я так мислю: варто з ними перетрактації розпочати. І якнайшвидше, поки з козаками нічого не вчинили. Бо ж як почнемо штурм, козаки безпремінно збунтуються, а шляхті цього й треба. Драгунів у замку більше, ніж козаків. Накинуться на них і переб'ють усіх.

— Не так-то легко перебити… Але… Ну, що ж… спробуймо, — згодився Швачка. — Тільки не вірю я цьому… Нічого з тих перемов не вийде.

Кусенко покликав писаря:

— Пиши, Миколо, що пани отамани скажуть.

Неживий устав, заклопотано почухав за вухом, зітхнув:

— Як би його краще почати?

— А що там думати? — кинув Микита. — Напишемо йому: випускай козаків, поганцю. Не випустиш у Дніпрі раків печеруватимеш. От і все!

— Не можна так, Микито! Лагідніше треба. На перетрактаціях, чув я, завжди лагідно говорять, хоча і камінь за пазухою тримають. Давайте напишемо так: "Ми, отамани Війська Запорізького Семен Неживий і Микита Швачка, до Канева прибули. Відомо нам стало, що ви, вельможний пане, зволили козаків канівських до замку забрати, зброю у них відняти й од віри православної відректися примушували. Така ваша поведінка обурила всю громаду канівську і нас, козаків запорізьких(75) бо дієте ви, яко возмутителі конфедератські, яко вороги люду посполитого. Маємо сили вдосталь, щоб замок добути, але не хочемо кровопролиття. Ліпше буде, коли ви сьогодні вже козаків на волю випустите, а самі замок залишите і в Польщу повернетесь. Отамани Війська Запорізького Семен Неживий, Микита Швачка. Канівський міський отаман Василь Кусенко".

— Не дуже воно лагідно і в тебе вийшло.

— Хай і не лагідно, зате ладно, — обізвався й Кусенко. — Хай читає та на вус мотає.

— Кого ж ми до Новицького з листом пошлемо? — запитав Неживий.

— Один ваш піде, а другий — наш. Спільна справа — спільно й діяти будемо, — порадив Кусенко. — Від наших козаків Дем'ян Чернявщенко піде. Справний хлопець. Не дасть у кашу наплювати.

— А від нас я радив би Яна Байрацького, — сказав Швачка. — Він теж поляк. Його не проведуть.

Коли Новицькому доповіли, що прибули посланці від громади й запорізьких козаків, він закричав:

— Ніколи мені сьогодні слухати ребелізантів! До ями їх! Завтра, як будемо канівське бидло карати, послухаємо. Побачимо, що вони заспівають коло шибениці.

Канівські надвірні козаки сиділи попід стіною на кам'яній долівці в напівтемному сирому підвалі. їхні ноги були закуті у важкі залізні кайдани, які з'єднував довжелезний ланцюг, прикріплений до дубової колоди, що лежала посеред підземелля. Коли Чернявщенка й Байрацького турнули в підвал, першим озвався отаман Лесько Сало:

— Хто будете, братці?

— Посли, — гірко промовив Дем'ян. — Прийшли визволяти вас, та от і самі, як бачите...

— Визволяти? — почали підводитися козаки, — Хто прийшов? Звідкіля? Чи ви вдвох думали нас урятувати?

— Гайдамацькі чати Неживого й Швачки до Канева прибули...

Дем'ян і Ян розповіли, як гайдамаки довідалися про знущання Новицького й що вирішили чинити, щоб не дати лиходію здійснити свій намір.

— Ех, козаки, козаки... З шляхтою перемови вести... Мало, мабуть, ви її знаєте, — зітхнув Лесько Сало. — З вовком говорити — все'дно, що мертвого будити. Хлоп, бидло, ребелізант — ото й усе, що почуєте від Новицького. Іншої мови він не знає. Шляхтич.

— Чому ж? — почав оправдуватися Байрацький. — Не вся шляхта однакова. Он мій шуряк теж шляхтич. А з хлопом — як з братом. Сестру мою за дружину взяв, а в неї подушок навіть не було. Одна кошуля та сукня.

— Так ти поляк? — здивувався Сало.

— Поляк.

— Може, тебе підіслано до нас?

— Та що ви, братці? — схопився Байрацький.

— Ех ви, — перебив його Чернявщенко. — Нам із-за вас дісталося, а ви ще й не вірите… Ліпше давайте сукупно міркувати, що далі робити, як звідси вибратися або хоч звістку Неживому й Швачці подати.

— А що ж тут вимізкуєш? — озвався на ту мову Лесько Сало. — Вже два дні гадали та й годі сказали: куди не кинься, довкола камінь. Двері залізом куті, до грат не дотягнешся. Та хоч би й вилізли, то на подвір'ї сторожі повно. З драгунами й жовнірами не розминешся. Хто-хто, а ми всі порядки у замку знаємо… Хіба… відтягнути розправу? Га? На кілька днів, приміром… Двері ж відчиняються всередину. А що як оцим дубом підперти їх? Поки виб'ють, то гайдамаки й замок візьмуть…

— А може, братове, іншим робом?

Ян Байрацький мовчки підвівся, підійшов до дверей, загупав що було сили у віконце. Незабаром брязнули ключі, заслонка відхилилася.

— Цо бидло хце? — гаркнув сторож.

— Пане жовніре! — схвильовано заговорив Ян. — Маю наглу справу до пана ротмістра. Я Байрацький, шляхтич із Любліна, слуга милостивого пана регіментаря Юзефа Стемпковського.

— Ти ба! — вигукнув Лесько Сало. — От тобі й не лакузи!

Він підхопився й, стиснувши кулаки, ступнув до Байрацького.

— Та поки з нами надумаються щось поробити, від тебе й сліду мокрого не залишиться.

— Стуй! Стуй! Драпіжнику! — закричав у відчинене віконце жовнір, — Стрілятиму!

Лесько Сало, піднявши кулаки, зробив ще крок, брязкаючи кайданами. Гримнув постріл. Куля жахнула попід стелею, вдарилася в протилежну стіну. По східцях затупотіли десятки ніг. Відчинилися двері. Тьмяні дула рушниць уперлись у груди Байрацькому. Жовнір, що стріляв, показав на нього рукою.

— Виходь! — скомандував ротмістр.

Байрацький вискочив з підвалу. Важкі залізні двері глухо застогнали й зачинилися.

— Може, й ти така само птиця? — повернувся Сало до Чернявщенка.

— Та що ви, братці! — вигукнув Дем'ян. — Чого ж би я після такої веремії залишався у вас? Тікав би разом з Байрацьким. Нагода ж була. Не думайте погано про мене. Та й з ним не поспішайте. Тут щось не те. Щось Ян замислив.

— Не поспішайте… Добре мені не поспішайте. Розкаже Новицькому про наш намір… Ні, братику. Чекати нічого. Ану, хлопці, беріться гуртом за колоду.

Козаки обіруч ухопилися за дуба.

— Гей, ра-зом! Ще ра-зом! Ще раз! Ще раз! Ра-зом!

Колода здригнулася і ледве помітно рушила з місця.

Нарешті товщий її кінець стукнувся об двері.

— А другий — у куток повертаймо. Ну… ще раз! Ра-зом! Ще раз! Тепер посідаємо на неї — і нехай спробують відчинити.

Козаки стомлено опустилися на колоду. Лесько Сало витер сорочкою піт.

— Слухайте, братці, — промовив. — Що б не говорили нам слуги Новицького, якими б обіцянками не спокушували, як не підманювали, маємо до кінця стояти на своєму. Коли взявся за гуж, не кажи, що не дуж! Сказали, що до унії не пристанемо, і не приставаймо! Чи всі зо мною згодні?

— Усі, батьку отамане!

— А ти? — повернувся отаман до Чернявщенка.

— Я ще в Холодному яру поклявся…

Розділ V

ЩЕ ОДНА ЗУСТРІЧ

Поки Неживий чекав своїх посланців од коменданта, Микита надумав пройтися містом, роздивитися, де що робиться. Найкраще було б про все дізнатися на ярмарку, і він попрямував туди.

Була саме неділя. Людей з'їхалося з усіх навколишніх сіл та містечок повно-повнісінько. Були тут міщани, купці, селяни й козаки. Виділялися переяславські торговці, що гучно розхвалювали свій товар, козаки з Лівобережжя, які статечно походжали поміж возами, бронзовочолі чумаки, що прибули з Криму й Дону. Трохи осторонь, на пагорбі, з'юрмилися посивілі діди. Кобзарі!

Швачка помітив серед них сухорлявого чоловіка з буйною розкуйовдженою чуприною. Бандурка? Приглянувся уважніше. Таки він — знайомий по Києву кобзар Данило Рихліївський. Микита кинувся до нього, та й зупинився, бо зрозумів, що саме приймають у братство молодика. Певне, той був до сьогодні поводирем Бандурки, бо, поклонившись йому, став щиро дякувати. Коли церемонія скінчилася, Микита підійшов до гурту і напівголосно покликав:

— Батьку Даниле!

Рихліївський швидко підвівся на ноги, прислухався.

— Батьку Даниле… Це я.

— Чую, чую, Микито, — обізвався Бандурка і, розпростерши руки, пішов на голос. Микита міцно обняв кобзаря.

— Оде так стріча! Ви ж у Києві залишилися…

— Ха-ха-ха! Коли це було! Від того часу, надісь, більше півроку минуло. А ти ж чого тут?

— Невже не чули, батьку? Таж уся Україна тепер на ногах.

— Чув про це, сину. Коли панів почали чухмарити, як же Бандурка не знатиме? Він уже другий місяць по містах і селах ходить… Відозву гайдамацьку читає… А ти, надісь, у гайдамаках?

— Атож! Не до шевцювання тепер.

— Який же істинний запорожець та всидить у таку годину?

— Правда ваша. Всі найвідважніші та найсміливіші пристали до Максима Залізняка.

— Я оце все чую: Залізняк, Залізняк. І ніяк не вшолопаю — хто це. Чи не Максим з Пластунівського куреня?

— Він, батьку, він! Уже здобув Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав.

— Чули, чули.

— А я до Фастова пробиватися буду. Там осяду на якийсь час, а потім разом з Андрієм Журбою спробую до Білої Церкви дістатися.

— Міцненький то горішок! Міцненький…

— Знаю, — відповів Микита, подумав трохи й додав: — Ось вам розказ гайдамацький: спішіть до Білої Церкви. Знайдіть поручика Копиткевича. Скажіть, що його чекають вірні друзі. Схрещувати з ним шаблю… не з руки. Поговорити треба, розповісти, за що ми боремося, проти кого йдемо. Може, Копиткевич і не допоможе, але й проти не піде.

— Гаразд, сину. От тільки де ми з тобою зустрінемося? Ти тут затримаєшся, надіюсь, днів зо три. А тоді, кажеш, на Фастів рушатимеш?

— Ржищів іще. А тоді й на Фастів. Але перед тим я вирядж на розглядини Івана Письменного.

— Хто це? Чи не той, що в Києві вчився? Я в губернатора Леонтьева грав на кобзі, а спудей Письменний у хорі співав.

— Він, батьку. Думав у Січі його залишити. Але не захотів Іван. Коли люд на пана піднявся, каже, чому ж я повинен осторонь бути? Так-от у середу він у Гребінки прибуде. Думаю, ви встигнете дещо розізнати. Там у корчмі в обідню пору й зустрінемось. А може, разом підете? Якщо Копиткевич до нас пристане, то ми спочатку до Білої Церкви завернемо, а потім — на Фастів. Тоді в Гребінках мене дожидайте в четвер.

Того ж таки дня Бандурка разом із Письменним та поводирем вирушили в дорогу. Степанко, діставши визволок(76) сам не відважився кобзарювати в таку неспокійну пору. Данило правим оком трохи бачив і тому вільно крокував серединою шляху, раз у раз викидаючи попереду себе дубову патерицю. Іван, зв'язавши чоботи і перекинувши їх через плече, весело розмахував свіжовиплетеним крислатим брилем.

Невдовзі перед ними, різко натягнувши поводи, зупинилося двоє. Були то сотник і рядовий козак надвірної хоругви. Першому перевалило, певне, років за п'ятдесят, бо вуса вже починали сивіти, чоло і шия — морщитися. Але щоки горіли ще здоровим рум'янцем. Очі — великі, сірі, ледь-ледь каламутні — чи то від неспання, чи від недавнього перепою. Козакові було не більше тридцяти. Смаглявий і чорноокий, він був дуже гарний у новеньких козацьких строях.

— Хто будете? — гаркнув сотник.

— Подорожні ми, ласкавий пане, — сказав кобзар. — Божі люди. Від села до села йдемо. На прожиток заробляємо. А це, — показав на Івана, — дяк мандрований.

— Знаємо вас… мандрованих та божих, — крутнувся конем сотник. — Лазите, де треба й не треба. Люд баламутите. У гайдамаків вивідачами служите. Ану, підведи голову, діду. Еге! Так це ж мій давній знайомий! Я тебе, Старий пройдисвіте, ще в шістдесятому році в Плетеному Ташлику бачив. У ватазі Лисого.

— Ми гайдамаками не були. Нікого з них не знаємо та й знати не хочемо. На Поділля йдемо. Там, кажуть, народ заможніший. Пісня і дума там у великій шані.

— Ось приведемо до поручика, то він тебе так пошанує, що й світу білому не радий будеш… Гайда попереду!

їх завели до корчми, яка бовваніла на розпутті, обдерта й розхристана, відкрита всім вітрам і всім подорожнім. У великій незатишній кімнаті за довгим, давно почорнілим столом, схилившись на руку, сидів посивілий поручик.

Перед ним лежали шинка й хліб. Обіч сиділи сотник і два десятники.

— Пане поручику, вивідачів піймали, — доповів сотник, що супроводив Бандурку і його попутників.

— Вивідачів? — підняв голову поручик.

Письменний відразу пізнав його. То був Станіслав

Копиткевич.

— Ми божі люди, пане Станіславе, — промовив Письменний.

Поручик пильно глянув на нього.

— А вам, чоловіче, звідки відоме моє ім'я?

— У Чорногородці стрічалися, ласкавий пане…

Копиткевич окинув проникливим поглядом затриманих.

— Та де ж Іван! — зрештою викрикнув здивовано. — А це…

— Кобзар Данило Бандурка, пане Станіславе, — усміхнувся Письменний.

Копиткевич підвівся з-за столу.

— А де ж Микита? Отаманує на Січі?

— Ні, пане Станіславе, — підбадьорився Письменний. — Покинув Січ, як і ми. В іншому війську він отаманує.

— В якому ж то?

— У Залізняка Максима.

— У Залізняка? — відсахнувся Копиткевич. — У гайдамаки того, що шляхті спокою не дає?

— Ех, пане Станіславе… — зітхнув Бандурка. — Добра ви людина, а нас розуміти не хочете… Всі ми тепер гайдамаки.

— Ви гайдамаки? — не вірив Копиткевич.

Сотник торкнувся руків'я шаблі.

— А я що казав? Я цього розбійника добре знаю! Це один із найбільших гайдамаків!

— Усі ми гайдамаки, — повторив кобзар. — Усі… від старого до малого. І будемо ними, доки не матимемо волі.

Копиткевич задумався. Запанувала напружена тиша.

— А де ж тепер Микита? — по хвилі обізвався поручик.

— У Каневі зі своєю чатою.

— У Каневі? — скинувся Копиткевич. — Чекайте… Але ж, там… розбійницька ватага Неживого… зачинила губернатора в замку. Той лотр негідний Неживий козаків надвірних перерізав. Ми ж поспішаємо на виручку канівській залозі.

— Не знаю, пане Станіславе, куди й чого ви поспішаєте, хто вас послав, — перебив його Письменний. — Семен Неживий, отаман гайдамацький, нікого не різав, нікого не зачиняв. Набрехали вам, пане поручику. Сам Новицький ту веремію затіяв.

— Який Новицький? — сіпнувся Копиткевич.

— Ігнацій Новицький. Канівський губернатор.

— Той здрайця — губернатор Канева? — не вірив Копиткевич. — Не може бути!

— А хіба ви знаєте його?

— Це перший драпіжник у Речі Посполитій. Це він розорив мене. Це він загнав у могилу мою Банду. Але ж… як він потрапив сюди? Він же банітований? Сімнадцять літ тому…

— Ов ва, пане! Чого тільки не станеться за такий час… Так отой Новицький зачинив у підземеллі не тільки своїх надвірних козаків, а й обох послів гайдамацьких — Байрацького і Чернявщенка.

— Байрацького?! — вигукнув поручик. — І Ян з вами?

— З нами, пане Станіславе! Так ото… обох їх до підземелля кинуто… Новицький з ними й говорити не став…

— Он воно що!

— Пане поручику! Але ж це рабусі говорять, — кинувся до Копиткевича сотник, який привів затриманих. — Хіба їм можна вірити?

— Я знаю цих людей, пане сотнику.

— Вони ж — гайдамаки…

Копиткевич пройшовся по кімнаті в один бік, у другий. Зупинився. Потім повернувся до сотників:

— Підіймайте козаків!

Обидві сотні спішно вишикувалися перед корчмою.

— Панове козаки! — звернувся до них Копиткевич схвильованим голосом. — Я дістав наказ від коменданта Карбовського допомогти канівському губернатору визволитися від розбійницької ватаги, яка заперла його в замку і нібито перерізала надвірних козаків. Насправді ж… Та нехай вам ліпше розкажуть ось оці люди. Я добре знаю одного з них.

Коли Письменний скінчив свою розповідь, білоцерківські козаки збуджено загомоніли.

— Нам, панове, ніяк не можна гаятися. Треба вирвати з темниці канівських козаків і покарати лиходія Новицького! — сказав Копиткевич.

Козацькі шеренги грізно зашуміли:

— Веди нас, пане поручику!

— Веди на Канів!

— Але ж у Каневі гайдамаки! — вигукнув сотник. — То вороги нашої вітчизни!

— Коли вони теж прибули рятувати козаків, то, значить, не вороги! — голосно, щоб усі чули, відповів Копиткевич. — А коли вам, пане сотнику, страшно, то повертайтеся до Білої Церкви.

Окинувши лячно тривожним поглядом обидві шеренги, сотник позадкував, ухопив свого коня і стрімголов помчав на захід.

— Панове! — Копиткевич підняв над головою шаблю. — На коней!

Разом із козаками білоцерківської залоги до Канева повертався й Письменний, а Бандурка та Степанко помандрували далі.

Розділ VI

ПІДГОТОВКА ДО ШТУРМУ

Попихкуючи люлькою, губернатор Новицький сидів на оксамитовій отоманці обіч масивного дубового столу, злегка тарабанячи пальцями по ньому. Невеличкі, присмалені тютюновим димом вусики настобурчилися, волохаті брови обвисли, випестуване обличчя побагровіло.

— Що скажеш? — глипнув він спідлоба на Байрацького.

— Я шляхтич, мостивий пане. Ян Байрацький із Любліна.

— Бидло ти, а не шляхтич! Шляхтич із грабіжниками знатися не стане. На вітчизну руку не підійме.

— Ласкавий пане, — спокійно вів далі Ян. — Така воля нашого пана регіментаря Йозефа Стемпковського. Йди, сказав мені, між хлопів. Дивись, вислуховуй, запам'ятовуй і все те мені передавай. Кажуть, цариця їм грамоту якусь дала. Розвідай.

— І ти розвідав? — аж нахилився до нього Новицький.

— Розвідав, мостивий пане. Золотими літерами зверху написано: "Божою милістю ми, Єкатерина Вторая, імператриця всеросійськая і прочая і прочая і прочая..." — вигадував Байрацький.

— Гаразд, гаразд, а далі що?

— Далі так: "Ознаймуємо цим, що на землі нашій українській багато розвелося нечисті всякої: шляхти, риндарів, корчмарів, губернаторів..."

— Гараз, гаразд, а далі?

— "А тому з матірного нашого благовоління і милості до вірного нашого Низового Запорізького Війська повеліваєм ми йому для його користі і благоденства всіх тих шляхтичів, риндарів, корчмарів, губернаторів знищувать і нам про це повідомлять".

— Ти напам'ять усе вивчив?

— А як же, мостивий пане? Вивчив і панові йозефу Стемпковському передав.

Новицький трохи полагіднів, однак усе ще з недовірою дивився на Байрацького.

— А мені що хочеш передати?

— Скільки до Канева тих рабусів прибуло.

— Хах-ха-ха! — аж затіпався губернатор. — Оце так утнув! Та я ж і сам знаю: тридцять чоловік.

— То ще не все, мостивий пане.

— Про Залізняка скажеш? Він уже під Уманню.

— Ні, мостивий пане. Залізняк далеко. А от смілянський сотник Семен Шило з п'ятьма гарматами і дев'ятьма гаківницями(77) завтра прибуде. А в нього півтори сотні козаків і хлопів. Та ще отаман Павло Таран сюди рушив. Теж не пізніше як узавтра буде.

— Вигадки все те!

— Я, проше пана, що знав, те й сказав. Вигадувати шляхтичеві не личить.

Новицький задумався. Ще енергійніше затарабанив пальцями. Потім підвів на Байрацького вицвілі очі.

— От що. Не відаю, хто ти і що ти. Однак відпущу. Іди до того здрайці Неживого, скажи: і сотні гармат мені не страшно. Бидло те, що з ним зібралося, я й десятком драгунів розжену. Коли ще сьогодні не підуть геть, я другого посланця на кіл посаджу. А завтра рівно опівдні — і всіх тих, що в льоху сидять.

Байрацький низько вклонився і позадкував до виходу.

— Передам, мостивий пане. Все передам.

Залишившися наодинці, Новицький зразу ж покликав ротмістра:

— Негайно посильте охорону! Стежте за всіма підходами. Вирядіть до міста вивідачів.

* * *

Неживий і Швачка уважно вислухали Байрацького.

— От і добре, — мовив Неживий.

— Не бачу нічого доброго, — зауважив Швачка. — Шляхтич умови диктує, а ми кажемо: добре. Ще, може, й третього посланця вирядимо?

— А чому б і ні? Тільки листа спочатку слід нового скласти. Тепер це вже буде і вимога, і застереження.

— А чи варто? — засумнівався й міський отаман. — Поки ми будемо писати, він з Дем'яном і козаками розправиться.

— Не встигне. Увечері ми в дооколишні села кількох козаків пошлемо. Уранці вони приведуть десятки охочих шляхту бити. Цим само й підтвердяться слова Байрацького. Потім з гармат ударимо. А через годину й на штурм підемо.

— А може, мене послухаєте? — промовив міський отаман. — Чи не ліпше нам до такого вдатися… Під замковою стіною стоїть хатина. То колишня оселя ротмістра. Нині вона пустує: господар до замку перебрався. Ніхто нічого не матиме проти, якщо ми її запалимо. На людські хати вогонь не перекинеться, а на замок — достеменно. Як запалає стіна, а за нею ожереди соломи й сіна — гармат не потрібно буде. Побачите, як дременуть тоді шляхтичі…

— Думка непогана, — згодився Швачка.

— Я теж не заперечую, — обізвався Неживий. — А листа все-таки слід написати. Не завадить...

— Давайте напишемо так, — запропонував Швачка. — "Задрипаний пане! Якщо не покинеш замку через годину після прибуття нашого посланця, то пеняй сам на себе. Здобудемо замок, піймаємо тебе і засмажимо, як вепра лісового". Оце й усе.

— Та він, як прочитає таке, то нашого посланця живим проковтне.

— Не проковтне, Семене. Дрижаки такі нападуть, що й місця не знайде. А побачить, яка нам підмога прибуває, перший кинеться навтікача.

* * *

Всю ніч гайдамаки не спали: разом із канівцями возили з панського току торішню солому й обкладали нею оселю ротмістра. Дві хури звалили під стіною замку. Соломою вимостили дорогу від хатини до стіни. Підвезли й сухого шиголля(78) щоб краще іскрило.

Кілька гайдамаків попрямували до сусідніх сіл за підмогою.

Але на світанні несподівано прийшло інше поповнення. То були білоцерківські надвірні козаки на чолі з Копиткевичем. Першим зустрів їх Микита Швачка. Він повертався від хати ротмістра, коли його наздогнав один із дозорців.

— Батьку отамане! У Каневі якісь надвірні козаки!

— Де? — стрепенувся Микита.

— Біля собору вже.

Швачка круто повернув коня, кинувся туди, де відпочивали гайдамаки. Ще здалеку гукнув:

— Пу-г-г-г-у-у-у-у!

Повстанці за мить були на ногах.

— На коней, братове! — крикнув Микита і вихопив шаблю. — В Каневі надвірняки! Не дамо їм у спину вдарити. Не дамо з залогою з'єднатися! За мною!

— Стій, пане-брате! Зупинись! — перетнув йому дорогу високий чоловік у довгополому кунтуші.

Швачка підняв на диби коня й зупинився:

— Іване! Це ти?

— Я, отамане! Але не сам. Зо мною до Канева прибув Станіслав Копиткевич. Він привів дві сотні білоцерківських надвірних козаків на підмогу гайдамакам!

— Друзі! — підвівся на стременах Швачка. — До нас… На поміч нам… прибули козаки білоцерківської залоги! Коня моєму побратиму!

Гайдамаки помчали до майдану.

Недалеко від Георгіївського собору дружно потріскувало кілька вогнищ. Білоцерківці, спішившись, півколом обступили багаття, запалили люльки. Довкола сипалися жарти, розкотисто гримів сміх.

— Пу-г-г-г-г-у-у-у-у-у!

Усі повернулися на поклик.

З туманної каламуті виринула креземна постать отамана гайдамаків на вороному коні. Поруч летів Іван Письменний. За ними розгорнутою лавою — гайдамаки. За кілька кроків од вогнища вони зупинилися. Гомін затих.

Струнький, ошатно зодягнений поручик вийшов із гурту.

— Станіславе! — зіскочив з коня Швачка.

— Микито! — кинувся йому назустріч Копиткевич.

— Разом? — запитав Микита.

— Разом! — запевнив Копиткевич.

До самого світанку вирував майдан. Гайдамаки братались з надвірними козаками, розпитували одні одних про життя-буття, клялися у вічній дружбі.

Ранок видався похмурий. У небі пливли кошлаті хмари. Злякано лопотіли срібнолисті осики. Поривчастий вітер гасав по садах, підіймав куряву на вулицях. Протяжно гули дзвони Георгіївського собору.

Новицькому було не по собі. Він уже не міг спокійно сидіти. Неначе поранений звір, метався по кімнаті, раз у раз підбігав до вікон, подовгу приглядався і прислухався, а потім падав на отоманку, намагаючись угамувати себе, та за хвилину знову підхоплювався і знову припадав до вікна.

Там, на майдані, біля схизматського собору, снують десятки хлопів. А поміж ними скільки манячить рабусів у козацьких строях... Невже надійшла підмога? Он із провулка виринула ще одна ватага. В одних кошулях. Навіть без шапок. Авжеж! Навіщо ж з дому тягнути одяг? Тут сподіваються і кунтушів, і жупанів набрати...

Та й до біса їх! Можливо, й має рацію той перекинчик Байрацький? Казав же: ідуть гайдамаки від самої Сміли, з Тетієва поспішають...

Щойно він знову приходив. Нового листа приносив. Аж бридко стає. Хлопи, а ще нахваляються! Сказав, що відповіді не буде. Хай забираються звідси, поки голови цілі. Бо таки терпець увірветься. Ще й нагримав на Байрацького: "Не вітчизну ви рятуєте, а з хлопами спілкуєтесь! Вивідачем гайдамацьким стали!"

Але що це? Він, Ігнацій Новицький, думає про порятунок? До чого дійти! Ні, треба діяти! Діяти! Вчора наказав підтягти на підвищене місце шибениці. Хай бачать хлопи, що він і зараз не боїться їх, що він таки слова дотримає. Нехай тремтять і вони, і їхні канівські спільники!

А ті ребелізанти кляті, кажуть, зсередини двері підперли й нікого не пускають. Ротмістр наполягає вибити двері...

Ну, добре... Поставить він усіх драгунів, ті виб'ють двері, почнуть по одному вішати... А чи не прискорить він тим само... кінець? Ті ж хлопи з майдану як ринуть на замок... Чим їх зупиниш? їх же — як комашні...

А десь іде підмога... Може, всього за якусь милю?.. Може, вона вже під Каневом?.. Ні, таки треба ще почекати. Ніде вони не дінуться, з підземелля тайком не виберуться...

Чи ж то добрався пан Ян Малчевський з моїми дітьми до Переяслава? Хай хоч вони врятуються...

Покликав ротмістра. Той був не з лякливих. Та що з ним зараз? Блідий, розгублений…

— Як там хлопи?

— До штурму готуються. Гармати підтягують.

— У них є гармати?

— Наші вивідачі три помітили. І гаківниці мають. Знову приволочився проклятий Байрацький. Третю цидулу приніс.

— Що ж вони пишуть?

— Якщо не здамо за годину замок, то штурмувати почнуть. Пишуть: пощади нікому не буде. Вас, пане, похваляються на найвищому місці повісити… Що відповісти, мостивий пане?

— Покличте…

— Байрацького?

— Його. Нехай зараз зайде.

Ян Байрацький переступив поріг покою:

— Чолом, вельможний пане.

— От що, добродію… Ідіть до льоху та скажіть тим драпіжникам… Нехай беруть зброю… Нехай ідуть під гри чорти…

— Але, вельможний пане, той Неживий уже й слухати не хоче.

— Я теж не хочу, — підвищив голос Новицький. — Ніби у мене тільки й справ, що з хлопами в перетрактації бавитись! Погралися — і досить. Отак і Неживому скажеш. Хай залишає пошвидше Канів. Може, хоч цим помилування заслужить. А ви, пане ротмістре, зніміть охорону від льоху. Віддайте ключі пану Байрацькому. Хай сам домовляється з ними.

Затим підійшов до Байрацького.

— От що, пане Яне. Якщо ви й справді вірний син вітчизни і дбаєте про спокій на полудневих кресах, постарайтеся, аби ті козаки спокійно вийшли. Ми дамо їм драбину, якою вони піднімуться на стіну й спустяться з неї. А Неживому скажіть, що до нас поспішають надвірні козаки з Білої Церкви. Маю вісті, що вони підходять до Канева.

— Але, вельможний пане, білоцерківські козаки в Каневі.

— В Каневі? Як-то? Чому ж я не знаю про це? Чому ж вони не громлять отих розбійників?

— Вельможний пане… їх привів поручик Копиткевич, давній приятель Микити Швачки. Коли він дізнався, чого домагаються гайдамаки, то зразу перейшов на їхній бік.

Почувши прізвище поручика, Новицький затремтів:

— На їхній бік? Та ти при своєму розумі, хлопе?

. — Я не хлоп, вельможний пане. Я шляхтич!

— Та якщо й ти такий шляхтич, як той Копиткевич…

— Прошу пана, але Ян Байрацький має гонор.

— Геть! — тупнув ногою Новицький. — Геть! Усі геть!

Ротмістр безпорадно затупцював на місці:

— Мостивий пане, вже десята година.

— Виконуйте наказ! І то — негайно! Усім драгунам — на стіни! Хай помагають жовнірам. Коли ж ті здрайці… таки запалять вашу хату і вогонь перекинеться на замок… усім збиратися біля запасної брами. Відчинимо — і до Дніпра. На московській стороні будемо рятуватися.

Ротмістр вискочив з кімнати. За ним поспішив і Байрацький.

Розділ VII

ШТУРМ

Як тільки зійшло сонце, Швачка, Неживий, Кусенко й Копиткевич зібралися під височенним розлогим дубом, що стояв на пагорбі неподалік замку. Отаманам добре було видно замок, Дніпро, широченну заплаву, покриту густою шелюгою. В далеких потойбічних заводях мирно крякали селезні, весело ґелґотали дикі гуси, а високо в небі плавно кружляли яструби. Все довкілля дихало спокоєм.

— Я думаю, браття, — почав Неживий, — не відкладати штурму. Нічого більше ми від Новицького не дочекаємось. Громада зустріла нас як визволителів, а ми, таки правда, в перетрактації бавимось…

— Я вам казав і казатиму: перетрактації користі не дадуть, — промовив Швачка.

— Ні, Микито, і вони безцільними не були. Думаєш, спокійний зараз Новицький? Та він усю ніч не спав. А як почує від Байрацького, що до нас прилучилися білоцерківські козаки, живим у яму полізе.

— Новицький не з лякливих, Семене. Втретє лякаємо його, а він затявся — і ні з місця.

— Шляхетський гонор губить його.

— А так, — втрутився в розмову й Копиткевич. — Якщо розуму забракло, то гонор тільки на шкоду йде.

— Я думаю, почнемо так, як і домовлялися, — сказав Неживий. — Запалимо хату. Коли ж вогонь перекинеться на стіни, зробимо кілька пострілів з гармат. А там — і на штурм.

— Гаразд, — погодився Швачка. — Та все ж не завадить кілька разів пальнути й до пожежі.

— Страху більше наженемо, — доповнив Кусенко.

— А головне, — зауважив Копиткевич, — треба найкращі наші сили поставити проти воріт як основних, так і запасних. Та й шанці(79) не завадить вирити. Хоч кілька, аби драгуни не змогли прорватися. Мислю собі, що Новицький не стане пробиватися на Правобережжя. Він добре знає, що воно кишить гайдамаками, що кожен хлоп — його лютий ворог, тому старатиметься прорватися до Дніпра, до переправи. Спробує вплав його перетяти, до Переяслава дістатися. Тож слід і на березі охорону поставити.

— Таж у Переяславі царицине військо стоїть, — перебив його Швачка.

— То й що? Новицькому того тільки й треба.

— Але ж царицине військо по всій Україні конфедератів б'є.

— То конфедерати, а то королівська замкова залога — це не все одно. А хоч би й конфедерати? По правді вам скажу, братці, аби цариця думала їхній бунт ліквідувати, вже ні одного загону конфедератського на Україні ніхто не побачив би. Могла б навіть і вас на допомогу покликати.

— А може, ще й покличе?

— Подейкують у Білій Церкві, що командуючий царициними військами Кречетников не так про конфедератів дбає, як про те, аби статків у нього побільшало, аби ліпше нажитися на цій війні домовій. Йому що? Він згоден, щоб отой рокош десятки літ тривав.

— Ну гаразд, — перервав палку тираду Копиткевича Неживий, — Я все-таки думаю, що ми з царициним військом порозуміємося. Із селян набране.

— Ні, пане Семене, — спалахнув Копиткевич, — Солдати що? Вони під палкою, волі не мають. Що офіцери велять, те й роблять. А хто не послухається, канчуками на смерть скарають. Хіба забув, Микито, що Єгор Степанов розповідав?

— Гаразд, — перебив його Неживий. — Будучина покаже, а теперечки мусимо таки на свої сили покладатися.

***

Всю ніч не спали канівські надвірні козаки в підземеллі. З хвилини на хвилину чекали, що появляться драгуни з жовнірами.

Виб'ють двері, — говорив Лесько Сало, — живі до рук не даваймося. Ногами, кулаками, головами, а биймося доти, поки не сконаємо.

— Я біля самих дверей стану, — запропонував Дем'ян Чернявщенко, — Нас же не обшукували. Ніхто з жовнірів і гадки не має, що в мене є ніж. От я й почастую ним тих, які перші прорвуться.

— Годиться, козаче, — знову обізвався отаман. — Даруй нам, що спершу погано подумали про тебе. Через дружка твого й на тебе тінь упала.

— За дружка мого ще рано говорити. Не може бути, щоб він своє товариство у біді покинув.

Тієї ж миті на східцях почулися квапливі кроки. Заскреготів ключ. Хтось гарячково затарабанив кулаками у двері.

За хвилину прочинилося віконце. В ньому появилася голова Яна Байрацького.

— Легкий на помині, — кинув Лесько Сало.

— Братці, воля! — закричав Байрацький.

В'язні підхопилися.

— Ні з місця, — загородив усім дорогу отаман. Потім повернувся до Байрацького: — Про яку волю говориш?

— Про вашу. Губернатор кинув мені ключі і закричав: "Нехай ідуть під три чорти!" Біля західної стіни стоятиме драбина. По ній підіймемось на стіну, а там — бувайте здорові, пане Новицький. За стіною — гайдамаки.

— Непогано придумано, пане Байрацький. Ми на стіну, а жовніри — з усіх рушниць по нас.

— Та що ви, братці! Жовніри ока з гайдамаків не зводять. Пантрують, аби стіни приступом не взяли. Скоро-скоро наші з гармат ударять. Тричі пальнуть, а там на приступ кинуться.

— От що, пане Байрацький, — суворо мовив Лесько Сало. — Ми вийдемо звідси тільки тоді, коли матимемо зброю.

— Братці, зброя тут. Принесли всю. Лежить біля виходу — рясніло від поту розчервоніле обличчя Яна Байрацького.

— Давай її сюди, — розпорядився отаман.

За якусь мить у віконце сяйнули вістря кількох шабель.

— Беріте, братці.

— Ще кілька пістолів принеси, — спокійно мовив Сало. — Та й ключі давай. Треба ж кайдани повідмикати.

Через кілька хвилин, звільнившись від кайданів і відсунувши колоду, козаки почали підійматися наверх. Попереду йшов Лесько Сало. Біля виходу він зупинив товариство і виглянув на подвір'я. Дорога була вільна.

— А тепер до брами! — вигукнув Байрацький і перший перетнув подвір'я.

— Не всі разом! — застеріг отаман.

Перебіжками козаки рушили за Байрацьким. На них ніхто не звертав уваги. Та коли п'ятий чи шостий козак був на півдорозі, щось різко засвистіло над головами й майже поряд з ним на землю гупнуло невеличке ядро, закрутилося, зашипіло.

— Падай! — закричав Сало.

Ледве козак опустився на землю, як догори жухнуло полум'я і на всі боки зафуркотіли осколки.

— Зачекаємо трохи, — зупинив козаків отаман. — Має бути, як казав Байрацький, ще два постріли.

Друге ядро влучило в помешкання драгунів. Ті кинулися врозтіч: одні вилітали крізь двері, другі стрибали у вікна, треті вилазили через пролом у стіні й що було сили мчали до губернаторського будинку. Та ось завило ще одне ядро і вдарило в ганок. У всі кінці полетіли друзки, хмара куряви оповила подвір'я. Коли вона розвіялась, на плацу появився губернатор, а за ним і ротмістр. Новицький був блідий, розхристаний, простоволосий.

— До зброї, панове! — крикнув. — Драгуни — на коней! Жовніри — до брами!

— Тепер і нам пора, — нагадав Сало.

Перебігаючи подвір'я, козаки збиралися коло брами. Праворуч від них почали шикуватися жовніри. Тим часом драгуни поспішно виводили коней до запасних воріт.

Не встигли козаки зібратись докупи, як за південною стіною шугонув у небо яскраво-жовтий стовп вогню. Повалив густий дим. Вітер ніс полум'я на будівлі, які тягнулися одна за одною попід стіною. Іскри густо сипалися на солом'яні дахи стаєнь. Над ними незабаром затанцювали язики полум'я, вогонь перескочив на пушкарню і пересохлою гонтою побіг доверху.

— Відчиняйте брами! — крикнув Новицький і помчав до запасної, де зібралися шляхтичі й драгуни.

— За мною! — скомандував Ян Байрацький, що стояв найближче до воріт.

Козаки кинулися за ним. Вискочивши за браму, він круто повернув уліво.

Жовніри метнулися вслід. Попереду біг ротмістр. Але не зробили жовніри й десятка кроків, як їм назустріч гримнули постріли. Впали перші вбиті. Всі зупинилися.

— Панове! — появився перед втікачами Копиткевич. — Чинити опір — марна справа. Ви оточені з усіх боків. Прорватися нікому не вдасться. Хто складе зброю — лишиться живий.

— Вперед, панове! — підняв шаблю канівський ротмістр. — Хай гинуть хлопи! Хай гинуть... — і не докінчив. Пролунав постріл — і ротмістр повалився на землю. Гайдамацькі кулі скосили на місці ще кількох жовнірів, які підняли рушниці. Інші почали здаватися.

Тим часом драгуни рвонули до Дніпра. За ними помчали гайдамаки. На довгій косі, біля самої води, десятки вершників схрестили шаблі. Билися люто. Падали вбиті й поранені. Але стримати натиск повстанців драгуни вже не могли. Тоді кілька з них кинулося уплав до лівого берега. Решта поспішила до човнів. Декому вдалося досягти середини Дніпра. Одного човна перехопили надвірні козаки. І лише жменька драгунів разом з Новицьким здолала бурхливу течію.

Швачка звелів повертатися назад.

Настала тиша. Як після бурі.

Звідусюди з'їжджалися і сходилися переможці. Добуте в бою складали на майдані.

Копиткевич усміхнувся до Неживого:

— Бачу, славні у вас козаки. Таку справу звершили! Жаль тільки, що Новицький утік.

— Нічого, друже. Сьогодні втік — завтра до наших рук потрапить.

Розділ VIII

У ПОХІД

Наступного дня в будинку Василя Кусенка зібралися Семен Неживий, Микита Швачка, Єгор Степанов, Станіслав Копиткевич, а також отамани канівських надвірних козаків.

Як тільки прибулі розмістилися на дубових лавах, застелених килимами, господар підвівся й розправив посивілі вуса:

— Учора ми ласкаво дякували збавителям нашим. Сьогодні я хочу за дорученням громади канівської ще раз низенько вклонитися шановним отаманам рятівників і запевнити їх, що всі мешканці Канева нічого не пожаліють для винагороди своїх визволителів. А для того, щоб ніхто не посмів казати, що пани отамани Війська Запорізького самовільно замок у місті знищили, ми написали бумагу, де заявляємо, що козаки нам кривди не чинили і прибули до нас по нашій просьбі. Пане писар, будьте ласкаві, прочитайте.

Писар, невисокий білявий парубчак, голосно крякнув, витер долонею губи, суворо обвів проникливим поглядом усіх присутніх і почав читати. Його голос дзвенів на всю світлицю, виповнював її доверху, виривався назовні крізь відчинене вікно. Писар переводив подих і знову продовжував чеканити слово за словом.

— То як, панове? — запитав Кусенко по закінченні читання. — Чи так написано?

— Спасибі за правду, — підвівся Неживий і шанобливо поклонився.

— Що ж далі будемо робити? — спитав Кусенко.

На хвилину запанувала мовчанка.

— Говори, Семене, — порушив її Микита. — Ти старший, твоє й перше слово.

— Я так мислю. Нам залишатися в Каневі нічого. Маю наказ від батька Залізняка всю Чигиринщину і Черкащину в руках тримати. А ти, Микито, поспішай на Білоцерківщину й Фастівщину. Панові Станіславові наша воля не закон. Як вирішать його козаки, так і буде. А тут, у Каневі, думаю, ніякої залоги лишати не будемо. Сподіваюсь, пане Лесько, що козаки канівські більше не дадуть себе скривдити. А тому, хто в місто полізе, добре носа втруть. Тепер кажіть ви своє слово, отамани.

— Ми згодні, — кивнули головами Лесько Сало й Василь Кусенко.

— А я, — обізвався Копиткевич, — з Микитою. Де ж нам і лад наводити, як не в своїй оселі та по сусідству з нею? Фастів, Гребінки, Біла Церква — рідні місця козаків моїх.

— То й добре, пане-брате, — зрадів Микита.

— Ваша воля, — погодився Неживий. — От, здається, і все. Чи не так?

— Так, — за всіх відповів Микита Швачка. — Сьогодні ж і в дорогу! А заразу пане Станіславе, — повернувся до Копиткевича, — маємо владнати нагальну справу. Вийдемо на вулицю.

Вони проминули кілька осель і зупинилися в тіні яворів.

— Я, пане Станіславе, прямуючи до Білої Церкви, думаю до Ржищева заглянути. Містечко чимале. Замок є, залога козацька. Монастир. Хоч невеликий, та серед католиків знаменитий. Шляхти, напевне, в містечко насипалося повно. Батько Максим не похвалить, як залишимо Ржищів осторонь… А щоб не ошпаритися зопалу, думаю вивідачів послати. Хай роздивляться, що там і як. А коли буде змога — нехай і шляхту полохнуть. Нахвата́ється панство дрижаків — легше буде громити його: лякана ворона й куща боїться.

— Одначе треба таких вивідачів послати, щоб і діло зробили, і шляхті в руки не потрапили.

— Маю Байрацького на прикметі. Він козакам у Каневі добре прислужився. А в напарники йому хотів би у вас, пане Станіславе, козака просити. Хай би вони видали себе за білоцерківських надвірняків та й розповіли шляхті, що гайдамаки спалили канівський замок, несподівано вдарили по білоцерківській підмозі і знищили всіх тих, які не захотіли пристати до них. Нехай розголосять, що ми обіцяємо всім посполитим волю. Ніхто не буде більше виходити на панщину. Ніякого чиншу не буде. Шарварки ліквідуємо. Подорожчизну там усяку. Землі кожен посполитий оброблятиме стільки, скільки зможе. Козацтво по всій Україні відродимо. До нього записуватиметься кожен, хто забажає. За службу у війську плату одержуватиме. Землю матиме. Усі міщани по праву майдебурзькому житимуть. Вільно ремеством займатимуться, в цехи об'єднуватимуться. Торговцям ніяких перешкод не чинитимемо.

— А шляхті, котра захоче лишитися, що ж пообіцяємо?

— Шляхті? — Микита на мить задумався. Потім ласкаво поглянув на Копиткевича: — Те, що й усім. Чим хоче, тим хай і займається. Переваг ніяких. Всі рівними повинні бути.

— Правильно, друже. Згоден з тобою. Найду надійного козака.

Розділ IX

ТРАХТЕМИРІВСЬКИЙ СТАРОСТА

Трахтемирівський староста Станіслав Щеньовський після кількаденного гостювання у ржищівського губернатора Яна Кривицького повертався додому. їхав, як і завжди, у легенькому візку з полотняним дашком. Позаду стояли два пахолки, спереду куняв машталір, трохи осторонь, за десяток, а може й більше, кроків їхало кілька надвірних козаків. Щеньовський скинув кунтуш, зняв капелюх, розстебнув жупан і зручно розлігся на м'якому сидінні. Запалив люльку, смачно затягнувся. Попереду вигулькнула стіна ржищівського тринітаріївського(80)кляштору. Пан Станіслав частенько тут бував. Та й чому ж обминати обитель, фундатором якої був сам? Чому не полюбуватися справжнісіньким красенем — дерев'яним костьолом, що його звів за власним планом будівничий Анастас, розшуканий Щеньовським? Усі шість отців-тринітаріїв мало йому руки не цілують, патроном своїм величають. А він слова ті ласкаві, які так звеличують його благодіяння, слухав би день і ніч... Пан Станіслав був певен, що нащадки довгенько згадуватимуть його. Та хіба тільки за кляштор? Станіслав Щеньовський був одним із засновників Барської конфедерації і найбільш ретельним виконавцем її постанов.

Коли під'їхали до монастиря, староста наказав машталірові зупинитися, а пахолкові — постукати в браму. Незабаром відчинилося віконце. Звідти виглянуло перелякане лице сторожа.

— Нікого нема, братці мої.

— Як-то нема? — не зрозумів Щеньовський — Що ти верзеш, хлопе?

— Нікого, мій паночку. Всі ченці ще до схід сонця забрали коштовні речі й папери і чимдуж подалися до Києва.

— До Києва? Чого?

— Поблизу гайдамаки об'явилися, пане.

— Гайдамаки? — зайшовся розкотистим сміхом староста. — Вам що, сорока на хвості принесла ті плітки? Та вони сюди не посміють і носа показати! Побешкетували там, на Чигиринщині, і все. Кварцяне військо давно вже їм такого прочухана дало, що сліду від їхніх ватаг не лишилося.

— Кажуть, паночку, гайдамаки фортецю канівську спалили. Сюди йдуть.

— Хто каже, хлопе? — підхопився Щеньовський.

— Патер Людвік сьогодні вночі повернувся з Канева. Сам на власні очі бачив, що там діється.

— Де ж зараз патер Людвік?

— Я ж сказав, паночку. Нікого, крім мене, тут немає. Все замкнуто.

Щеньовський неспокійно засовався у візку, повернувся то в один бік, то в другий. Відтак побачив двох вершників, що вискочили з-за рогу кляштору.

— А то? Що то за люди?

— Козаки, либонь, чи що? — мовив машталір.

— Пане Стефане! — гукнув староста до козацького десятника, — Ану перехопіть тих здрайців і приведіть сюди.

Та вершники й не думали тікати. Вони самі приострожили коней і наблизилися до візка.

— Слава Ісусу! — скоромовкою вимовив перший із них, — Тепер у безпеці будемо.

— Хто такі? — зупинив їх староста.

Перший зіскочив з коня, вклонився:

— Я шляхтич Ян Байрацький, вельможний пане. З Канева. А це білоцерківський козак із надвірної хоругви Данило Ківш.

— Як же то ви зійшлися — один з Канева, а другий — з Білої Церкви?

— На Канів, вельможний пане, гайдамаки напали… От губернатор, наш, пан Новицький, і попросив у білоцерківського коменданта пана Карбовського допомоги. Той вислав козацьку хоругву на чолі з паном поручиком Копиткевичем. А драпіжники ті, гайдамаки, замок спалили, всіх жовнірів і драгунів перекололи, а козаків білоцерківської залоги вщент розгромили.

— Достеменно так, вельможний пане, — підтакнув Данило Ківш, — Хто чинив опір, загинув, решта — перейшли на їхній бік, а я ледве оце сюди дістався. Коли б не пан Байрацький…

— І багато ж тих гайдамаків?

— Кілька сотень, вельможний пане. Чотири чи й п'ять. Хто їх зна. Ми ж не лічили. Та ще й козаків білоцерківських сот дві прилучилося.

— О матка боска! — мимоволі вирвалося у Щеньов— ського. — То хто ж їх громив? Вони ж усі перейшли на бік тих харцизяк.

— Усі, вельможний пане, — винувато закліпав очима Данило й опустив на груди голову, — Один я тільки й вирвався.

— А ти ж чого не єднався з розбійниками тими? Чи, може, вивідачем від них сюди приїхав?

— Я присягав на вірність вітчизні, вельможний пане.

— А ти, пане шляхтичу, чому ж голови своєї не зложив разом з паном Новицьким?

— Я не був у замку, вельможний пане. А самому здіймати руки проти тієї орави… Хіба це розумно було б? Хіба це дало б користь вітчизні? Коли ж я стріну кварця— не військо, тоді й моя карабеля знадобиться.

Щеньовський. глянув на своїх козаків. А що як і ці зрадять?

— Назад! — гукнув. — До замку! І то швидко!

Повернення Щеньовського в ржищівський замок зразу підняло всіх на ноги. Заметушилися пахолки, почали вискакувати на подвір'я козаки. На ґанок вибіг і Ян Кривицький.

— Що трапилося, пане Станіславе? — кинувся він до трахтемирівського старости.

— Біда, пане Яне. Однак не тут про це говорити маємо. Пішли до покоїв. І запросіть, будьте ласкаві, до себе ось цих, — показав рукою на Байрацького й Ковша.

У вітальні було світло, просторо й затишно. М'які сап'янові крісла з високими спинками, мов сторожа, вишикувались навколо величезного продовгуватого столу. Кривицький сів у фотель. Щеньовський знесилено хлюпнувся обіч нього на невеличку отоманку.

— Так, пане Яне, — простогнав він, — Вони всі, всі переходять на бік тих драпіжників.

— Хто, пане Станіславе?

— Козаки, пане Яне. Це не козаки, а лихо наше. Вони тільки й чекають, аби ніж у спину встромити.

— Але де, хто, що? Я нічого не розумію, ласкавий пане.

— Хай вони говорять, — махнув рукою Щеньовський на Байрацького й Ковша.

Ківш розповів Кривицькому про події в Каневі так, як розповідав Щеньовському Байрацький. Додав лише те, що гайдамаки, як він почув, збираються йти на Ржищів. Певне, сьогодні вже й вирушили.

— Але ж, пане Байрацький, ви мовили, що пан Копиткевич загинув, — мало не викрикнув обурений Щеньовський.

— Ласкавий пане, — повернувся до нього Байрацький, — Правильно, я так мовив. Але чи личило мені перед вашими козаками казати, що й шляхтич лишився з тими забойцями?

Щеньовський мовчки опустив голову. Кривицький схопився з місця, заплескав у долоні. В кімнату вскочив лакей.

— Нагодувати й переодягнути цих добродіїв, — кивнув на Байрацького й Ковша, — Розшукайте козака Дудка й приведіть до мене.

Дудко появився зразу ж, тільки зачинилися двері за Байрацьким і Ковшем. Був він невисокий, худорлявий. Мав якесь невиразне обличчя й глибоко сховані під навислими бровами каламутні очі. Ввійшовши, низько вклонився Кривицькому й Щеньовському.

— До ваших послуг, вельможний пане, — промовив.

— От що, Иване, — в задумі сказав Кривицький. — Ти завжди щиро виконував мою волю, і я щедро віддячував тобі за те…

— Вельми вдячний, мостивий пане, — запопадливо згодився Дудко.

— Нині теж твоя поміч потрібна. Треба перевірити… Треба дізнатися, де перебувають ті здрайці — гайдамаки. Треба розвідати, чи не збираються вони йти на Ржищів. Я буду чекати на тебе в замку.

— У замку? Хіба пан думає лишатися тут?

— А чому ж ні? — здивувався Кривицький. — Наші козаки не такі здрайці, як білоцерківські.

— Хтозна, пане, — розвів руками Дудко. — Всяко може бути. Вони ж із хлопів. Он козаки милостивого пана Щеньовського кажуть: "А ми не такі дурні, щоб голову під кулі за старосту підставляти. Гайдамаки нам нічого не зроблять". А наші розвісили вуха та й слухають.

— Оце мої козаки таке говорять? — зірвався на ноги Щеньовський.

— Істинна правда, милостивий пане, — запевнив Дудко. — Сам чув.

— Ах бидло, — зблід Щеньовський.

Кривицький вискочив у сусідню кімнату.

— Пане Йване, — наблизився Щеньовський до Дудка, — Ось бачите на руці перстень? Він коштує тридцять тисяч злотих. Цілий маєток. Якщо… негаразд буде, я прошу вас… порятуйте… і перстень ваш.

У світлицю повернувся Кривицький:

— Ось тут… поки що… тобі на витрати, Йване. Візьми ці десять злотих. А там… Я не лишусь у боргу…

— Вельми вдячний, мостивий пане, — задкуючи до дверей, не переставав кланятися Дудко.

Розділ X

У РЖИЩЕВІ

14 червня гайдамаки вступили у Ржищів. Байрацький і Ківш, які повернулися напередодні ввечері, повідомили, що в місті ніхто опору не чинитиме. Розповіли про вагання надвірних козаків, про те, що в замку мало жовнірів, що губернатор Ржищівського ключа Кривицький і трахтемирівський староста Щеньовський, який гостював у нього, перелякані, розгублені. Швачка порадився з Копиткевичем, Письменним, Степановим і опівночі рушив на Ржищів. Добре знав: прогаєш хвилину — будеш каятися цілу днину. Аби не дати змоги отямитись одному з конфедератських доводців(81) — Щеньовському, що міг би привести в містечко чималеньку ворожу хоругву, слід було поспішати.

Як тільки перші вершники-гайдамаки з'явилися на пагорбі коло південної околиці Ржищева, на церковці забемкали дзвони. Містечко виповнилося розмаїтою гамою врочисто розмірених звуків, що пливли назустріч повстанцям.

На ярмарковому майдані було повно-повнісінько людей. Швачка подякував старійшинам за хліб-сіль, кинув у розхристане море райдужно збуджених, сонячно опромінених лиць:

— Люди добрі! Матері й батьки наші, брати й сестри! Довго над вами знущалися шляхтичі і їхні лакузи, збиткувалися посесори й орендарі. Настав уже край знущанням. Живіть вільно й щасливо, а хто має охоту — рушайте з нами в похід на панів.

Потім повернувся до гайдамаків:

— Усім десятникам визначити пости й дозори, перекрити всі входи й виходи в замку.

— Батьку отамане, — почувся голос збоку, — посланець із замку прибув.

— Де він?

Літній надвірняк вийшов наперед, зняв шапку:

— Прийми нас, ржищівських козаків, під свою оруду.

— Чи багато вас?

— П'ять десятків. Та ще з півтора десятка з охорони трахтемирівського старости.

— Жовніри й драгуни у замку є?

— З паном Кривицьким утекли ще опівночі.

— Скільки ваших козаків згодні приєднатися до нас?

— Усі до одного, батьку отамане.

— Гаразд, — промовив Швачка, — Тоді, друже, їдь до замку. Скажи козакам, нехай вишикуються усі перед брамою. Ми зараз же прибудемо. Гармати й гаківниці не забудьте познімати з веж і за десять кроків наперед себе виставити.

— Спасибі, батьку отамане. Добру вістку принесу хлопцям. — Козак надів шапку і зник у натовпі.

— А ви, — кивнув Микита Байрацькому й Ковшу, — перевірте, чи все там гаразд, чи несподіванки якої не приготовано в замку.

Розділ XI

ВТЕЧА

Щеньовський не спав усю ніч. Ледве стуляв повіки, як починало верзтися таке, від чого кидало в піт, ставало моторошно. Він прокидався і довго-довго прислухався, втупивши очі в безпросвітну пітьму. Та всюди було тихо. Навіть цвіркуни мовчали. Спали всі, тільки йому не було покою. Пан Станіслав починав картати себе: звинувачував і в боягузтві, і в слабодухості, але заспокоїтися, а тим більше заснути, не міг. Раз у раз кидався, перевертався з боку на бік, затамовував дихання — і слухав… слухав… А тільки зійшло сонце, він зателенькав невеличким дзвоником, що стояв тут же, на столику. Вбігла покоївка.

— Пан Ян уже прокинувся? — запитав її.

— Зараз дізнаюся.

Через хвилину в кімнату увійшов управитель:

— Милостивий пан чимось стурбований?

— Я запитав, як почуває себе пан Ян.

— Але, милостивий пане… Пан Ян ще звечора виїхав до Білої Церкви.

— Але ж учорашній вечір ми провели разом. Він жодним словом не обмовився про від'їзд.

Управитель розвів руками:

— Після того йому, певне, спішно довелося приймати якесь важливе рішення. Дудко щось довго йому розповідав, повернувшись із Канева.

— А що я маю робити?

— Пан Ян просив передати вам, аби ви з паном поручиком готували замок до оборони й трималися, поки він не прибуде з підмогою.

— А жовнірів багато залишилося?

— Вони супроводять пана Яна. Не міг же він сам виїхати, коли всі села аж кишать отими здрайцями.

— А драгуни?

— Драгуни виїхали попереду.

— Утекли, — безнадійно мовив Щеньовський. — Утекли.

Він тут же схопився.

— Найдіть… Найдіть… мені козака Дудка.

— Але, пане Станіславе, ще дуже рано. Козаки сплять. Турбувати їх не варто, непевні вони якісь… Хай трохи пізніше… Як тільки я побачу того Дудка, я зразу пошлю його до вас.

— Тільки, прошу вас, не кажіть більш нікому, що я тут… Ні, скажіть ліпше, що я покинув замок, теж утік, ні, ні, поїхав з паном Кривицьким… Ненароком пустіть таку чутку. Я віддячу вам…

Дудка не довелося довго чекати. Він тут же крадькома зайшов до вітальні. Сторожко оглянувшись, тихенько причинив двері. Зиркнув у шпаринку затуленого вікна.

— Я до ваших послуг, милостивий пане.

— Чому такий таємничий вигляд? Що трапилося?

— Нічого, милостивий пане, не трапилося. Просто… турбуюся про вас. Адже пан управитель розголосив, що ви теж зникли. Козаки вже збиралися вас розшукувати… Хотіли рахунки зводити…

— Які козаки? Що за рахунки? Я нікому нічого не винен, — спочатку побагровів, а потім поблід Щеньовський.

— Ваші козаки. Трахтемирівські, милостивий пане. Вони й наших підбурюють.

Щеньовський задумався. Руки його тремтіли, губи конвульсійно тіпалися. Чоло покрилося потом. Очі швидко бігали туди-сюди, гарячково чогось шукаючи.

— Я думаю, милостивий пане, вам потрібно перебратися на той бік Дніпра, на російську сторону. Там вас і пальцем ніхто не зачепить.

— Але як?

— Я допоможу, вельможний пане.

Щеньовський порився в пуляресі, дістав кілька монет:

— Ось двадцять злотих, козаче. Це на початок. Зараз більше не маю. А під кінець… матимеш… перстень… як обіцяв. Я не забув… Я пам'ятаю…

Дудко підійшов до каміна, вперся плечем у ріг, натужився трохи й посунув його кудись у глибину. Відкрилася чорна ніша. Дудко зник у ній. Незабаром там блимнуло світло.

— Сюди, милостивий пане.

Щеньовський шмигнув у потаємний отвір. Це була невеличка кімнатка з маленьким столиком, стільцем і застеленим ліжком. На столі стояв підсвічник, лежало кілька свічок, розкрита книжка.

— Тут буде безпечно, милостивий пане. Ніхто з козаків не знає цієї схованки. Не знає й пан управитель. А ввечері я постараюся перевезти вас на той бік, — запевнив Дудко Щеньовського, зачинив щільно двері і зник.

Щеньовський лишився один. Почував себе, як вовк у ямі. Оглянувся навколо. Чотири потемнілі стіни. Справжня в'язниця. Аж тепер він цілком у їхніх руках. Захоче цей здрайця Дудко видати його тим ребелізантам — і він, Станіслав Щеньовський, староста трахтемирівський, шляхтич з діда-прадіда, нічого не вдіє. Починав картати себе, що так необачно віддався в рухи хлопа. Ще й заплатив... Ще й пообіцяв віддати одну з найбільших своїх коштовностей. Навіть показав її... А він, той Дудко, змовиться з таким же, як і сам, увірветься сюди, забере всі гроші, перстень... Уб'є його... І ніхто навіть не знатиме... Ніхто не віддячить... Ніхто не поховає... Добре, що хоч при зброї. Дістав із піхов карабелю, попробував лезо, поклав біля себе: не один хлоп загине, поки він зможе тримати карабелю в руці. Він, Станіслав Щеньовський, ще покаже, як треба шанувати шляхту. Він... Але непевність усе ж одолівала його. Невідступно переслідував страх. Він визирав із кожного закутка, з кожної шпаринки. Страх витав над головою, заповзав у душу, сковував тіло. Відштовхнув карабелю, ухопився руками за розпашіле чоло й забігав, наче затравлений звір, по кімнаті. Нараз зупинився — блиснула думка: а що як хтось почує... його кроки? Довідається про схованку? Він тут же опустився на стілець. Принишк, як миша в норі... А час тягнувся так повільно...

Нарешті впав на ліжко й заснув. Спав неспокійно, тривожно. Йому щось снилося, але вловити, що саме, так і не зміг. То якісь тіні мелькали перед очима, то виринали й зникали невиразні постаті. Прокинувся від обережного дотику. Перед ним стояв Дудко.

— Пора, милостивий пане.

Щеньовський схопився на ноги, протер очі.

— Ми вийдемо звідси потайним ходом. Яром доберемося до річки. Я приготував човен.

— Добре. Дуже добре, — згодився Щеньовський. — По— швидше тільки.

Дудко відсунув камін. Вони потемки вийшли в коридор, пройшли кілька кроків і повернули ліворуч, далі праворуч, потім зупинилися. Дудко натиснув на потайний засув, відчинив двері. Повіяло застояною сирістю і цвіллю.

— Тут східці, — застеріг. — Спускайтеся обережно.

Незабаром східці скінчилися, прохід зробився нижчим

і вужчим. Земля під ногами була вогкою і слизькою.

— Тримайтеся за стіни. Так легше буде, — порадив Дудко.

Ішли довго, часто зупинялись, перепочивали й рушали далі. Нарешті Дудко відхилив ляду — і вони опинилися в глибокому яру. Довкола жовтіли прямовисні урвища.

Темні хмари висли над Дніпром. Важко стогнали над яром дуби. Дудко, прислухаючись і пильно приглядаючись, обережно рушив уперед. За ним — Щеньовський. Днище було крутим, але з кожним кроком яр мілішав і ширшав. Через кілька хвилин перед ними блиснула вода. Проминувши кущі верболозу, вони підійшли до невеличкого гайка, що тягнувся понад самим Дніпром. Обігнувши його, спустилися до річки.

Дудко розхилив рогозу, забрязкотів ланцюгом.

— От і все. Швиденько сідайте.

Щеньовський стрибнув у човен.

— Рушаймо, — прошепотів.

Дудко наліг на весла. Човен сіпнувся, підскочив і швидко помчав уперед. Дудко легко й безшумно гнав човен проти крутої хвилі. Бризки й піна падали на лице й кунтуш Щеньовського. Проте староста не зважав на них. Він не зводив очей з берега. Поступово заспокоївся. За кілька кроків від берега підвів голову, поправив карабелю, помацав пістоль. Ні, таки щастя ще не зовсім одцуралося його. Та й чому б воно цуралося шляхтича?

Човен зашурхотів широким днищем і зупинився. Щеньовський устав, розправив плечі, смачно потягнувся.

— От і все, милостивий пане, — облесливо мовив Дудко. — Тепер ви у повній безпеці. Оце перед вами стежка — прямо на Гусинці. А там… куди душа забажає… Та найліпше, звісно, до Переяслава.

— Ніколи не забуду твоєї послуги, козаче, — сказав Щеньовський і спритно вискочив на берег.

— А перстень, пане? — простогнав Дудко.

— Перстень? — обернувся Щеньовський. — Для тебе, хлопе, забагато й двадцяти злотихі

— Але ж ви обіцяли, пане, — підвівся Дудко;

— Ні з місця, бидло! — гукнув Щеньовський, дістаючч пістоль, — Якщо не хочеш печерувати раків у Дніпрі, то швидше повертай назад. Ми ще розквитаємося з вами за цей бунт! Ще дістанемось і до тебе. Навчимо, як наживатися на лихові шляхетної людини. Ще покажемо…

Договорити він не встиг. Із-за кущів прибережної шелюги вийшли якісь невідомі, поклали йому на плечі руки. Староста перелякано

крутнувся назад, натиснув курок. Куля розпанахала рукав кунтуша в одного з незнайомців. Майже одночасно вистрілив другий невідомий. Щеньовський судорожно вхопився за груди, ще раз крутнувся, простогнав:

— Пане… Йване… перстень…

— Нічого, мостивий пане, — промовив той, що стріляв, — він потрапив у надійні руки.

Дудко відштовхнув човна й, не оглядаючись, погнав назад. Невдовзі пристав до берега. Прислухався. В шелюзі щось шелеснуло. Приклав руку до вуха, затаїв дихання. Промайнула ще мить. Знову щось тихо шелеснуло. Зірвався з місця й мов очманілий кинувся до гайка, де ще обідньої пори стриножив свого коня.

— Стій! — пролунав позаду знайомий голос, — Стій!

Гримнув постріл. Куля свиснула над лівим вухом. Дудко пригнувся й щосили рвонув уперед.

— Даниле! Не спускай негідника з очей, — почулося рядом.

Добре знаючи рідні береги, Дудко за якусь мить випетляв до коня, обрізав повід і помчав до яру. Чув кінський тупіт за спиною й гнав коня як тільки міг: бив каблуками під боки, сіпав за повід, за гриву. Кінь спотикався, шарахався. Нарешті він повернув ліворуч, зацокотів по висохлій стежці, яка тягнулася понад самим урвищем. Дудко востаннє огрів коня мотузкою, пустив поводи, відштовхнувся й полетів у яр.

Скочуючись донизу, почув, як десь над головою простукотіли копита коня переслідувача. "Шукай вітра в полі", — прошепотів і поліз у кущі до потайного ходу. Не переводячи подиху, підняв зарослу дерном важку дубову ляду й шугнув у дірку.

Нарешті! Праву долоню поклав на серце, ніби хотів утихомирити його шалений стук, ліву підніс до чола: піт заливав очі. Сам собі усміхнувся. І раптом зациpенів від жаху: дві пари дужих чоловічих рук міцно вхопили його за плечі й притиснули до землі. Коли невідомі заламували руки за спину, згадав, що, поспішаючи вивести Щеньовського, кинув відчиненими двері від потайного ходу.

Розділ XII

СУД

Ранок 16 червня видався тихий, спокійний. Та незабаром він виповнився розмаїтими голосами, що линули звідусіль, немов струмки навесні. Поснідавши, гайдамаки почали збиратися на майдані. Поволі сходилися й жителі: статечні господарі, молоді чоловіки й парубки. Окремо трималися наймити, про щось домовляючись між собою. Згодом появилися дівчата, а там і молодиці. Весело гомоніли з гайдамаками ржищівські надвірні козаки, що з учорашнього дня приєдналися до них.

Та ось на майдані з'явилися Швачка, Письменний і Копиткевич. За ними йшли сотники й десятники. Біля собору Микита зупинився. Від його постаті так і віяло молодою силою, міцним здоров'ям, невичерпною снагою. Зняв шапку, вклонився на всі чотири сторони, підняв над головою руку, ніби змахнув булавою, — майдан затих.

— Панове громадо! Настало свято й на нашій вулиці. Ми йдемо по всьому Подніпров'ю і несемо волю кожному, хто гнув на панів спину, а за це одержував канчуки, темниці й шибениці. Ми нищимо всіх, хто нас за бидло вважав, хто кров нашу ссав, хто нас живими в могилу заганяв. Батько Максим Залізняк, посилаючи нас у дорогу, наказував усю Україну від панства очищати. І ми не зупинимося, аж поки на землі нашій не буде ні панів, ні прихвоснів.

— Правильно, отамане! — гукали чоловіки.

— Поки пани будуть, волі ніхто не матиме!

— Панове громадо! У вас, мабуть, також усякі супостати були. От і настав час порахуватися з ними. Де міський отаман?

Один з літніх чоловіків, сухорлявий, високий, трохи сутулий, вийшов наперед.

— Я тут, батьку отамане!

— Кого на суд громадський виставляєш?

— Нікого, батьку отамане. Усі, хто кари заслужив, п'ятами накивали. Тільки почули, що ви здобули Канів, так і зникли.

— А що козацький отаман скаже?

Ряди козаків розступилися — і перед Швачкою став не старий ще, але вже сивий чоловік середнього зросту, плечистий і трохи клишоногий, бо зроду-віку, напевне, з коня не сходив.

— Що тут, отамане, чужих судити? Втекли, то й кат із ними. Своїх би перекинчиків не проґавити. Ці лиха більше накоять, аніж відкритий ворог. Віддаємо на суд народний справжнього негідника з наших козаків. Того, що трахтемирівського старосту Щеньовського врятував.

Козаки випхнули наперед зніченого Дудка.

— Оця нікчема осмілилася всупереч усій громаді діяти? — спалахнув Швачка.

— Він, батьку.

Дудко повалився на коліна:

— Прости, отамане. Лихий попутав… На золото позаздрився.

Швачка відвернувся.

— Яка воля громади? Чого заслужив цей покруч?

— Смерті, батьку!

— Братці! Ріднесенькі мої! Я все розкажу! Зупиніться…

— Кажи! — ступив до нього Швачка і гнівно блиснув очима.

— Я старосту не врятував… Я привіз його в руки розбійників… Я домовився… Я попередив їх… Вони його зразу ж поклали на місці. Тіло його ще й досі там лежить. Можете послати кого-небудь на той бік…

Микита повернувся до гайдамаків:

— То яке буде рішення?

— Братці… — лепетав Дудко. — Помилуйте… Згляньтеся…

Гайдамацькі ряди сколихнулися:

— Смерть негіднику!

— Згода! — махнув рукою Швачка. — Ще які справи має громада ржищівська?

— Хтось від монастиря поспішає, батьку.

— Либонь, Анастасій Станкевич, будівничий костьолу.

Коли невідомий наблизився, всі пізнали в ньому поляка Анастасія, який, збудувавши костьол, ось уже третій рік жив у містечку. Він був блідий, губи тремтіли, очі неспокійно бігали, когось шукали. Довге посивіле волосся розтріпалося, скуйовдженими пасмами покрило плечі. Помітивши Швачку, він поспішив до нього.

— Пане, — спинився на хвилину. Глянув йому в очі. Далі гарячково заговорив: — Пане отамане. Це ж неподобство.

— Що? — спохмурнів Швачка.

— Пане, чув я, ви боретесь за правду, за віру благочестиву. Навіщо ж ви тоді знущаєтесь над вірою інших людей?

— Не розумію, пане, про що ти говориш. Хто над ким знущається?

— Учора ваші козаки виламали грати у вікнах костьолу, ввірвалися туди, перевернули лави. Вони зруйнували помешкання монахів і господарчі будівлі.

— А як католики, пане Анастасію, розпинали наших православних, палили на вогнищах, кидали в темниці, садовили на палі?

— Пане отамане. То не католики. То звірі! Істинний католик ніколи не буде збиткуватися над іновірцем. Хто шанує свою віру, буде шанувати й віру інших.

Швачка здивовано глянув на Станкевича.

— Він каже сущу правду, — обізвався стиха Копиткевич — Поїдьте в Польщу, запитайте будь-якого хлопа. Він те саме скаже. То лише пани-

католики збиткуються над православними. Бідному хлопу-католику православний хлоп не ворог.

— Ми знищуємо всі костьоли, всі католицькі каплиці. Бо коли вони будуть стояти на нашій землі, завжди знайдуться ті, хто неволитиме людей іти до них.

— Але, пане отамане, то ж творіння рук людських. Ось цих рук, — простягнув будівничий долоні, порізані глибокими борознами, — і рук хлопів ржищівських, які здійснювали мій задум. То не тільки храм божий, то втілена в дерево людська думка.

— Пане Анастасію, я згоден з тобою. Одначе костьол нам ні до чого. Якщо перебудуєш його на церкву, ми й рукою не доторкнемося до твого витвору.

Будівничий розгублено глянув на Копиткевича, на жителів містечка. Всі мовчали. Він зиркнув на козаків. Жоден із них не поворухнувся навіть.

— Пане отамане… Якщо так треба… якщо така ваша воля… я перебудую… На церкву перебудую.

— І приречення письмове напишеш про це?

— Напишу, пане отамане, — додав Анастасій, — Так зроблю, як громада накаже. Для людей зводив його, хай і далі він служить людям.

— От і гаразд. — Швачка підвів голову. — Повіримо, братці, доброму чоловікові. Сміливістю своєю і завзяттям він заслужив цього. Та ще великою любов'ю до свого ремества. Віднині ніхто не має права завдавати шкоди не тільки костьолові, а й усьому кляшторові. Пан Анастасій призначається його постійним і незмінним охоронцем, його

слово — закон для всякого, хто потрапить у монастирський двір. А хто не послухає пана Анастасія, матиме справу зі мною. Все?

— Ні, батьку. Тут ось хлоп'я привели. Крові шляхетської, — вийшов наперед підстаркуватий селянин і вивів за собою тендітного білявого хлопчика. — У Кирика Зав'ялого федерати діток порізали… А ми тутечки панське дитя злапали. Пан Рильський утік, а воно, бачите, попалося. Кирик і каже: "Вони моїх порізали, а я їхнє порішу. Хоч цим душу вгамую". Подумали ми: воно й правда — зуб за зуб, кров за кров. Ведемо його, а воно дивиться нам у вічі та як не проб'є тим поглядом кожного. Кирик тоді й каже: "Братці! Ми ж не поганці якісь там кляті. За що ж така янголятко губити? Чим воно завинило перед нами? Хіба воно винне, що моїх діток порізали? Хай собі живе". — "Нехай", — згодилися ми. Уже хотіли й відпустити, а тоді задумалися: "А де ж йому жити?" Кирик і каже: "Поведемо до пана отамана. Як Швачка скаже, так і буде. Він у нас найсправедливіший". Прийшли, а ти саме з паном будівничим розмову ведеш…

Швачка, розхвилювавшись, якусь мить мовчав, потім стрепенувся:

— Щира вам дяка, славне козацтво, що роду-племені нашого не посоромили. Давайте припоручимо хлопця панові Анастасу та ще й документ напишемо. Іване, де ти?

— Тут, пане отамане! — став коло нього Письменний.

— Напиши такий документ, де було б сказано, що пан Анастас і його прийомний син перебувають під опікою Низового Запорізького Війська.

Розділ XIII

ЗУСТРІЧ З КАРБОВСЬКИМ

Гребінки притулилися над шляхом, що веде з Києва до Білої Церкви. Невеличкі чепурні хатинки то тут, то там вигулькують із кучерявих садків. Заросла густими вербами гребля, перетнувши замулену річечку, вткнулася одним із кінців у старий, замшілий млин. Стиха воркоче позеленіле від жабуриння колесо. Міріади бризок з'єднали його райдугою з водою. За левадою, на горбку, над самою дорогою, розчиненими дверима кличе в гості підстаркувата корчма. Під її причілковою стіною — гурт селян. Посхилялись на костури, слухають кобзаря. Швачка першим зупинив коня. Під'їхали сотники. Селяни розступилися. У білій вишитій сорочці, акуратно розчесаний і свіжовиголений, сидів на призьбі Данило Бандурка.

— Батьку Даниле! — напівголосно покликав Микита.

— Микита? — підхопився Бандурка на ноги, — Ти ба', а я, значиться, й не почув, як ви під'їхали. Чи ж усі тут?

— Усі, батьку. Навіть більше, ніж було.

— Знаю, знаю, Микито. Аякже! Весь люд піднявся на прю із супостатами.

Швачка обернувся до Копиткевича:

— Пане Станіславе! Станемо на спочинок. Мені здається, он там, у гайку, найліпше буде, А втім, самі роздивіться пильніше. Я трохи погомоню з кобзарем, а тоді вже зберемося на раду.

— Добре, пане-брате. Панове сотники! За мною!

Копиткевич приострожив коня й повів за собою обидві гайдамацькі чати. Швачка й Бандурка вийшли з кола й попрямували в садок за корчму. Сіли під рясно почервонілою вишнею.

— То як, батьку, ви жили ці дні? Якими слухами повниться земля? Що люди про нас говорять?

— Як тобі й сказати, Микито. Ніби все гаразд. Оце тільки вранці ми прибули сюди. Два дні Білу Церкву обнюхували. В темниці переночували.

— Як же це? В руках шляхетських побували?

— Атож, Микито. Спочатку все ладилося. Благополучно пробралися в місто: погоничами волів прилаштувалися. У місті я до кума Ничипора зайшов. Він повідав мені і про фортецю, і про замок. Фортеця стоїть на горі, над самою Россю. З полуденного боку річка її омиває. Береги там скелясті, прямовисні. А де немає річки, там вал із дубовим частоколом у два, а то й у три ряди тягнеться. В'їжджають до фортеці з міста. Спочатку, значиться, треба проїхати стареньку безверху браму…

— Гаразд, батьку. Все це й Копиткевич знає. А от війська, війська скільки там?

— Жовнірам, сам знаєш, Микито, не все відомо. Кажуть, ніби сот п'ять усіх — жовнірів і драгунів. Козаків дві з половиною сотні було, лишилось півсотні — не більше, та й ті ненадійні, за Копиткевичем і сьогодні майнули б.

— Пан Станіслав про них знає. А свіже військо не прибуло? Карбовський говорив Копиткевичу, що допомога йому повинна з Нової Сербії надійти. Ніби гармат і гаківниць підвезуть.

— Ні, Микито. Про це нічого невідомо. А люди б знали. Це ж не шило, в мішку не сховаєш. Вхід до фортеці один. Десяток жовнірів прибуло б — і то міщани, котрі поблизу живуть, помітили б.

— Аз козаками не доводилося стрічатися? Може, щось про їхні наміри чули?

— Чому ж… Доводилося. Бач, Микито, воно так було. Вислухав я кума свого, погомоніли з ним ще про се, про те та й спати зібралися. Коли це як закричить, як загримить хтось у двері. Кинувся кум відчиняти, а там козаки — десяток, мабуть, як не більше. А попереду сотник. Той, що від Копиткевича з-під Миронівки втік. Глянув на мене та в крик: "Ось де він! Вивідач гайдамацький! Ще з шістдесят першого року знаю його". Знає він мене таки й справді з шістдесят першого. Я з Лисим саме із Запоріжжя на Правобережжя вибрався. Сотник оцей потрапив тоді в наші руки. Лисий наказав усипати йому київ і відпустити. А таку погань варто було прикінчити. От він і пізнав мене під Миронівкою. А тут… чи помітив якось випадково, чи хтось доніс. Привів до коменданта. "Оце, — каже, — той драпіжник, що пана Копиткевича до Швачки переманив", — "Не пан той Копиткевич, — вигукнув комендант, — Бидло таке, як і хлопи, до яких пристав!" Потім до мене підійшов: "То яку для тебе кару придумати?" — запитав. "Ніякої, милостивий пане, — відповідаю. — Хіба ж людина, про чесність якої все доокілля говорить, може лихе щось послові заподіяти?" — "Що? Послові?!" — закричав Карбовський. "Милостивий пане, — спокійно говорю йому. — Мене до вас послом відряджено". — "Ким? — спаленів комендант. — Яким послом? Гайдамацьким?" — "Не можу, — кажу йому, — при посторонніх говорити". Тоді він дістав пістоля, поклав біля себе, кивнув сотнику, щоб вийшов. Як тільки зачинилися двері, я до нього: "Пан Станіслав Копиткевич веліли милостивому пану Міхалу низько кланятися і про здоров'я запитати". — "Не хочу я чути його імені!" — знову закричав Карбовський. А я мов і не чую, далі веду: "Пан Станіслав просив передати милостивому панові Міхалу таке: "Довго ви, пане Міхале, служили королеві, а що вислужили? Тільки й чекаєте, що не сьогодні-завтра останнього тепленького місця позбудетесь — і доведеться обтирати кутки знатних магнатів, жити милостинею з їхніх багатих столів. Одумайтеся, друже!" — "Доста!" — закричав комендант на всю кімнату. А я знов своє: "Здайте фортецю нам. А ми вам життя збережемо й волю обіцяємо", — "Доста… сказано тобі! — підскочив він

до мене, зціпивши кулаки — Ще одне слово… І будеш на палі!" Я змовк. Він дуже довго мовчав, сопів, хмурив брови та люто глипав на мене. Перегодя озвався: "За твоє зухвальство тебе слід скарати на горло. Але Міхал Карбовський — шляхтич. Він знає: карати легше, ніж прощати. Я відпущу тебе. Іди до того… невдячного Копиткевича й скажи: "Міхал Карбовський вірним вітчизні і найяснішому королю залишиться до кінця. Коли рабусі почнуть штурмувати фортецю, він боронитиме її до останнього подиху, до останньої краплі крові. Хай знають оті драпіжники: нам помагатиме військо цариці російської. Воно вже спішить до Білої Церкви…"

— Спішить до Білої Церкви? Може, панотче, ви не дочули? — перервав розповідь Швачка. — Яке військо? Польське ж, напевне, кварцяне військо.

— Ні, Микито. Я поки що добре чую. Царицине.

— Не може бути! Це залякати нас хоче хитрючий шляхтич. А козаки ж як?

— Мав я розмову з двома. Вони чекають нас. Будуть стояти на стіні з боку Ротка. Шляхта сподівається, що там фортецю ніхто штурмувати не здумає. Наглядають за ними десятка півтора жовнірів. Коли почнеться штурм, козаки перейдуть на наш бік. Скинуть мотузяні драбини і допоможуть гайдамакам піднятися на стіни. Жовнірів замкнуть у вежі. Сигналом для козаків буде вогнище, яке ми розпалимо на березі Росі, якраз навпроти вежі.

— О, це вже діло! А як же міщани?

— Теж говорив, Микито, з вірними людьми. Як тільки ми підійдемо до міста, вони відчинять браму.

— Спасибі, батьку. Тоді нам гаятися нічого.

Раннім надвечір'ям усі рушили на село Роток, що притулилося під самою Білою Церквою. Данило Бандурка пішов на розшуки Андрія Журби й Савки Плиханенка, котрі, як розповідали білоцерківські кобзарі, стояли десь поблизу Сквири. Микиту кликав їх на штурм Білої Церкви.

Розділ XIV

БУДЕМО БИТИСЯ ЧИ МИРИТИСЯ?

Тихе надвечір'я спускалося на Рось низьким закучерявленим туманом, хвацькими піснями, що линули з тінистих левад і садків Ротка. На стіни фортеці висипали жовніри, козаки.

— Що трапилося? — питали один одного.

— Чого хлопи галас такий учинили?

Вгамував усіх новий поручик.

— По місцях! — гукнув він. — Нічого слухати коліїв, що галасом хочуть залякати нас.

— Невже вони вже тут? — кинувся до поручика сотник.

— Тут, пане сотнику. Тут. Вони з усіх боків оточують місто.

І ніби на підтвердження цих слів довкола спалахнуло багато вогнів. Суцільним ланцюгом тягнулися вони понад Россю, перетинали її, повзли на круті береги зліва й справа від міста, світлосяйною дугою оперізували його з боку степу.

— Скільки ж тих коліїв?

— Мабуть, хлопи з усієї Білоцерківщини зійшлися.

— Хіба тільки з Білоцерківщини? Чув я, що Швачка з-під Канева сюди йде, а Журба від Сквири. Вся Київщина збирається.

— І наші ж там... Пан Копиткевич...

— Мовчать! — заверещав сотник. — Пане поручику, вони згадують ім'я того ребелізанта, який перед вами козацтвом рейментував.

— Тихіше, тихіше, пане сотнику! Криком лиху не зарадиш. Знімайте всіх козаків із стіни. її боронитимуть жовніри.

— Як-то? Нам не довіряють? — вигукнув крайній козак, свідок їхньої розмови.

— Може, й нас, як тих канівців, — у темницю?

— Тихіше, тихіше, панове. Коли почує пан Карбовський, лиха не минути, — заспокоював козаків сотник.

— Не такий чорт страшний, як його малюють.

— Нічого нас лякати Карбовським. І не таких бачилиі

Козаки нехотя залишали стіну. Сотник кидався то до одних, то до других, шипів:

— Глядіть мені! Глядіть!

— Ішов би ти під три чорти! — почулося з гурту.

Сотник метнувся в середину:

— Хто сміє так пащекувати? Ану озовись удругеї

— Нема дурних! — долинуло з-за спини.

Сотник повернувся на голос. Перед ним пропливали похмурі обличчя, палаючі лиховісним блиском очі.

— До брами! — закричав лакуза і перший побіг до рову.

Тим часом у хаті ротоцького війта ватажки гайдамацьких чат вирішували, як діяти далі. Швачка сидів на покуті, поклавши великі жилаві руки на довгий кленовий стіл, покритий мережаним обрусом. Обіч, по ліву руку, сидів Андрій Журба. Він був вищим і кремезнішим од Швачки. Важкий оселедець перетинав йому голову навпіл і спадав на праве вухо. Карі очі під густими острішками брів здавалися то суворими, то засмученими. Поряд з Андрієм — Савка Плиханенко. Підстрижений "під макітру", зодягнений у козацькі, з чужого плеча, строї, він скидався на одвічного хлібороба, хоча з діда-прадіда був гутником, про що говорили навіки зашкарублі руки й позначене дрібними чорними цятками обличчя. Праворуч від Швачки — Письменний, Степанов і Копиткевич. На полу, звісивши ноги на долівку, вистелену свіжою лепехою, сидів ротоцький війт — літній чоловік з невеличкою, низько підстриженою борідкою й короткими вусиками.

Він першим почав говорити:

— У місті ніби все гаразд. Міщани пообіцяли відчинити ворота. Уже виділили три десятки найдужчих парубків, які прорвуться до воріт і впустять козаків ваших. Правда, у фортецю звідкілясь надійшла підмога. Чи федерати з Бердичева, чи надвірні козаки з Фастова — хто його зна. А може, й кварцяне військо. Одне достеменно відомо — сотня, не більше.

— Там і так сотень із п'ять оборонців, — уточнив Копиткевич.

— Та й це ще не все. Козаків на стінах жовнірами замінили.

— Та ми ж самі недавно бачили там їхні жовті шлики, — здивувався Плиханенко.

— Вивідачів треба послати, перевірити, так це чи ні, — поважно мовив Журба. — Поки ми не знаємо, що та як, на приступ іти не можна. Кидатися всліпу — однаково, що на рожен лізти. Я раджу написати листа Карбовському й відправити з ним пару козаків, які добре могли б роздивитися, що діється у фортеці.

— Знову листа! — невдоволено вигукнув Швачка. — Чи Неживому ти, Андрію, не родич?

— Родич не родич, а так буде ліпше. Зрозумій, Микито, це тільки привід, щоб у фортецю потрапити. Це ж найкращі вивідини.

— І я так думаю, — підтримав Журбу Копиткевич. — Я добре знаю фортецю. З боку річки її важко брати. Коли тут стояли козаки, ми нічим не ризикували. А тепер… Я проти штурму. Я вважаю за ліпше не фортецю штурмувати, а місто брати і лише тоді думати про фортецю і замок. Отже, треба перекинути наші чати звідси на північ від міста. На це потрібен час. Принаймні вся ніч. От лист наш і стане в пригоді. Карбовський подумає, що ми не поспішаємо і планів своїх не міняємо.

— А тим часом до нього прибуде ще більше підмоги. Він зуміє так укріпитися, що нічого буде й потикатися на стіни.

— Звідки прибуде? Хто? Може, царицине військо? — запитав Копиткевич.

— Хіба цариця проти нас пошле своїх вояків? — палко промовив Швачка.

— Це ще вилами по воді писано, — сказав Копиткевич. — Царициному офіцеру шляхтич рідніший, ніж хлоп, який підняв руку на свого пана. У кожного з них є маєток, кріпаків по кілька десятків, а то й сотень. Тому вони дивляться на солдатів, як на кріпаків. Я зустрічався з ними. З одним капітаном розмовляв цілий вечір. З-під Орла він, чи що. Все бідкався, що кріпаки не хочуть панщину відбувати. На Дон, а то й на Запоріжжя утікають. А цариця їхня, думаєш, ліпша? В неї самої, кажуть, кріпаків кілька тисяч.

— Ліпша чи ні — річ не в цім. Вона ж послала військо бити конфедератів. А конфедерати — хто? Пани.

— Ні, цариця — хазяїн своєму слову, — підтримав Швачку Журба. — Хоч би офіцери й захотіли, то вона не дозволить. У Росії не так, як у нас. Там імператриця сама все рішає, а не шляхту на сеймику запитує.

— Нехай і так, — змирився Копиткевич. — Одначе листа і вивідачів треба надсилати. Щоб завтра вранці ми вже могли говорити, кому, де і як діяти.

— Ну, що ж… пишіть… Тільки не вийде з вашого пива ніякого дива.

— Вийде не вийде, а треба, — рішуче промовив Журба. — Я раджу написати ось так.

— Записуй, Іване, — звернувся до Письменного Швачка.

— "Його милості пану Каховському, коменданту білоцерківської міліції. По указу її величності імператриці велено нам, запорізьким козакам, боронити Україну, яко города, так і села, від конфедератських чат. Хочемо з вами по-дружньому порозумітися, бо чули, що жодного конфедерата у вашому місті нема, що тут лише королівське військо. Отож чекаємо від вас відповіді: будемо битися чи миритися? Андрій

Журба, отаман Канівського куреня, Микита Швачка, отаман Жерелівського куреня, 20 червня 1768".

— Щось я не зовсім зрозумів, чого ж ми від нього хочемо? — обізвався по тому Швачка.

— Чому ж? Питаємо: будемо битися чи миритися? Якщо скаже — миритися, хай пускає нас у місто. Захоче битися — підемо на приступ.

— Добре. Пошлемо Байрацького й Чернявщенка. Вони вже бувалі.

Не минуло й години, як двоє гайдамацьких вивідачів рушили до міської брами.

Розділ XV

ГАЙДАМАЦЬКІ ПОСЛИ

Байрацький і Чернявщенко були здивовані. Ніхто не затримував їх. надовго ні перед міською брамою, ні перед фортечною. Швидко потрапили вони й до коменданта.

Карбовський стояв біля вікна й дивився на подвір'я. За кілька кроків од нього сидів лисуватий сухорлявий чоловік у формі офіцера царської армії. Байрацький і Чернявщенко зупинилися посередині великої, просторої зали з високими вузькими вікнами, громіздкими темно-жовтимю меблями й потемнілими бронзовими канделябрами, в яких блимало кілька свічок. В залі було напівтемно. Довгі тіні від спинок стільців спліталися на підлозі в химерні узори, що нагадували грати в'язниці.

— Вельможний пане, — заговорив Байрацький. — Отамани славного Війська Запорізького Микита Швачка й Андрій Журба послали нас передати вашій милості листа.

Карбовський наблизився до великого столу, що стояв за кілька кроків від Байрацького й Чернявщенка:

— Що ж просять ваші отамани?

— Вельможний пане, — знову заговорив Байрацький, — даруйте, але то не прохання…

— А що ж тоді? — здивувався Карбовський, — Вимога? Наказ?

Він узяв листа й почав напівголосно читати.

— Чи не зволили б ви, милостивий пане, читати трохи голосніше? — попросив офіцер.

— Лист, вельможний пане, адресований тільки вам, — зауважив Ян Байрацький, звертаючись до Карбовсько'го.

— Нічого. У мене таємниць від шановного пана офіцера немає.

Прочитавши листа, Карбовський наблизився до гайдамаків:

— Таки це не ультиматум. Ваші отамани запитують… Лише запитують. Битися чи миритися? Ха-ха-ха! Хто ж, коли він і справді щиро дбає про спокій на довірених йому землях, скаже: будемо битися? Так і передайте шановним отаманам: залога білоцерківська не має наміру вступати в боротьбу з Військом Запорізьким.

— Тоді, вельможний пане, чи не варто було б розпочати перетрактації про вступ нашого війська до Білої Церкви? Маємо відомості, здобуті зовсім недавно, що сюди наближаються ослушники королівської волі й сейму польського — конфедерати.

— Ха-ха-ха, — засміявся Карбовський. — Але ж Біла Церква — це фортеця його милості найяснішого короля Речі Посполитої. Як же можна вести без його відома перетрактації про… вступ якогось війська до королівської фортеці? Хіба може на таке піти вірний слуга королівської милості?

— Але ж, вельможний пане, ми говоримо не про ослушників, як оті конфедерати, а про військо, підвладне государині всеросійській і кошовому Січі Запорізької.

— Я протестую, — підхопився офіцер, — Збіговисько свавільників не має права називатися військом її величності.

— Але ж ми говоримо, здається, тільки з паном комендантом, — обізвався, опанувавши себе, Чернявщенко. — А ви хто будете?

— Я поручик війська її імператорської величності Іван Кольцов.

— І чого ж ви прибули сюди, ласкавий пане?

— Маємо повеління її імператорської величності громити конфедератів.

— То й громіть, ласкавий пане, — продовжував Чернявщенко. — Ми теж піднялися проти конфедератів, Тому й до Білої Церкви прийшли.

— Але… ми не маємо ніяких розпоряджень щодо вас… Ми не знаємо навіть, звідки ви прибули.

— То як же, вельможний пане? — звернувся Байрацький до коменданта.

— Складна ситуація створюється, — розвів той руки, зиркаючи на офіцера. — Військо імператриці всеросійської ще вчора почало вступати в місто. Десь опівдні сьогодні прибуде командир — прем'єр-майор Серезлієв. А ви… Бачите, навіть пан поручик протестує… Передайте вашим отаманам, що ми нічого проти них не маємо. Битися з ними не збираємось. Конфедератів у місті немає й не буде, адже тут є кому їм носа втерти.

Через годину Байрацький і Чернявщенко були в Ротку. Почувши, що царицине військо справді йде до Білої Церкви, Микита Швачка запалав гнівом:

— Як же так?

— А ви не переплутали, хлопці? — подався вперед Плиханенко.

— Дива та й годі, — промовив Іван Письменний.

— Ніякого дива немає, — сказав Копиткевич. — Я вам казав і буду казати: пан — завжди пан. А зараз час вирушати. Ми до світання маємо бути біля північних воріт. А царициному офіцеру напишемо листа осібно.

Ранок видався похмурим. Над Білою Церквою висли кошлаті хмари. Туман, окутавши долину Росі, розповзався на всі боки, заволікаючи місто і все довкола нього. Подолавши декілька верстов і не встигнувши й спочити, гайдамаки зі сходом сонця уже знову були на ногах. До намету Швачки, який щойно поставили на узбіччі київського шляху, прибіг дозорець:

— Батьку! Військо цариці російської за декілька гонів

од нас! Прямує до Білої Церкви.

— Треба стрічати, — сказав Швачка. — Вишикуємося вздовж дороги. Самі попереду станемо… Як личить.

Тим часом прибули отамани й сотники. Микита сказав їм про військо. Отамани тут же послали гінців у свої чати Не проминуло й півгодини, як на розвилці доріг застиглу в німім чеканні чотири сотні гайдамаків — по одній від чат Микити Швачки, Андрія Журби, Савки Плиханенка Станіслава Копиткевича. Тільки Єгор Степанов лишився в таборі. Швачка порадив йому триматися осторонь і слідкувати за обложеними.

Невдовзі на пагорбі блиснули штики солдатських рушниць.

Швачка оглянув шеренги. Повстанці пильно вдивлялися в безмежну далину. Колона солдатів наближалася. Долинав чіткий барабанний дріб, а згодом розмірений стукіт чобіт об пересохлу землю. За кілька хвилин військо порівнялося з правим флангом гайдамаків. Швачка, Журба, Плиханенко і Копиткевич підняли вгору шаблі. Поручик, що їхав попереду на білому коні, помітивши вітальний жест отаманів, одвернувся. Пройшла перша сотня з рушницями на плечах. За нею тихцем прокотилася карета. У ній сидів набундючений прем'єр-майор, поклавши руку на ефес шаблі. Він теж дивився кудись убік, ніби й не помічав зустрічаючих. За каретою потягнулися ряди потомлених солдат.

Швачка почав подумки лічити їх. Сотня… Друга… Третя… Шоста… Та у фортеці… Всього сім…

Позаду їхав молодий капітан.

Розділ XVI

ЧИ ПАНИ ЗАОДНО?

Важке почуття гіркоти, викликане поведінкою прем'єр-майора, поступово переросло в бурю невдоволення. Повернувшись до табору, гайдамаки шпетили його на всі лади.

— Бач, яка цяця! — вигукнув літній запорожець. — Вивернувся, як кабан у сажі, та й пихкає люлькою. Отамани шаблі підняли, вітають його, а він…

— Федерата живого не бачив ще. Начіпляла цариця брязкалець усяких, то він уже й кирпу гне.

— Бо ж ти йому, Грицьку, хто? Голота. Глевтяк. А він — вареник у маслі. Хіба ж рівня?

— Цариця їх так розмазала…

— А чого ж не мазати? Наші були он торік у Петербурзі, то чули: такі, як отой прем'єр-майор, допомогли їй свого пришелепкуватого чоловіка позбутися, а самій на престол сісти.

— А солдати йдуть собі та й ідуть. Посміхаються.

— Бо гречкосії. Такі, як і ми. Одного батька діти. Дали б їм спочити — як ми розговорилися б. Може, вони й пристали б до нас.

— А чому б і ні? Ось послухайте. Було це давненько, і оді я служив у шинку, у Білогородці. Ото якось у шинок завернуло десятка півтора солдатів. А орудував ними теж солдат. Як же це його прізвище? Химерне таке. Ага… Харитон Коняхін. І звідки ж, ви думаєте, прийшли? З форпосту? Ні. Може, з якоїсь маршової команди? Теж ні. З Києва. Втікачі. Так уже їм офіцери допекли, що вони службу кинули й погайдамачилися. Так-то, друзі мої. Отаборилися вони в Кладові. Урочище таке є над Ірпенем, у Чернечому бору. Це недалеко від Новосілок, що по дорозі од Фастова на Київ. А в тому селі пані Виговська

господарювала. Клята була, сама посполитих нагайками парила, залізом пекла, собаками цькувала. Почали новосілці до Коняхіна втікати. Не стерпів отаман. "Доста!" — гукнув. Залетіли вони в Новосілки, слуг розігнали, а пані — на ослін. Вона вже й просилася, й братчиками звала, а Коняхін: "Учіть, братчики, уму-розуму, та так, аби на все життя запам'ятала!" А гайдамаки, знай, чистять. Потім усе майно селянам оддали, дещо собі взяли — і за Ірпінь. От вам і солдати.

Довго сиділи ватажки, міркували, як діяти далі, — і не прийшли до згоди. Швачка наполягав штурмувати Білу Церкву, Журба й Плиханенко махали рукою на цю затію й радили рушати далі. Іван Письменний підтримував їх.

— Не треба, Микито, — говорив. — До спілки з нами прем'єр-майор Серезлієв не пристане. З шляхтою заодно буде. Підемо на приступ — проти нас поверне. Як же тоді? Ми ж на своїх руку не піднімемо. Ти ж сам не даси такого наказу.

Швачка задумався — що ж його робити? Відступати? Після Канева, Ржищева?

— Пане отамане! — вивів із глибокої задуми голос Байрацького. — Лист від прем'єр-майора.

IIIвачка підвів голову:

— Є відповідь? Ану, читай.

Письменний узяв листа, розгорнув, пробіг очима кілька рядків:

— Наказує гайдамакам зняти облогу і… розійтися по домівках.

— По домівках? — скинувся Швачка, — Ану придивися, Іване. Невже так і написано?

— Так, Микито. Пан офіцер вимагає…

— Щоб його лиха година вимагала! — викрикнув Швачка. — Він збирав нас? Не по його буде! І місто візьмемо, і його провчимо! Коли б не довелось йому, як Хорватові. Доскочить свого!

— Заспокойся, Микито, — взяв його за плечі Журба. — Не треба гарячкувати. Поживемо-побачимо. Тут щось і те. Він діє, мабуть, на свій розсуд. А дістане повеління з Києва, інакше заговорить. Сам гінця пришле. Покличе на допомогу. А поки що… я думаю, не варто з ним сварку затівати… Не забуваймо наказу батька Максима. Рушаймо на Фастів.

— А в Білій Церкві стільки шляхти кинути?

— Не втече, Микито, — зауважив і Плиханенко. — А втече, то й краще. Хоч руки бруднити не будемо.

— Справді, Микито, не варто впиратися, — сів проти нього Копиткевич. — Я сам не проти штурму Білої Церкви. Але зараз вихід один — іти далі. На Фастів хочете? Рушаймо на Фастів. Я теж з вами. Та й Плиханенко, думаю, піде.

Швачку обсіли думи, як бджоли стільник: як же бути? Послухатися хлопців і рушити на Фастів? Чи постояти ще кілька днів під Білою Церквою й дочекатися Павла Тарана? Ось-ось має прибути. Кажуть, у нього вже більше тисячі люду…

— І капітан Станкевич такої ж думки, — порушив мовчанку Байрацький.

— Хто? — скинувся Швачка.

— Капітан Станкевич. Той, що останній їхав. Сидів я в кордегардії(82) та чекав одповіді. Нікого не було саме. Коли це двері — рип! — і він заходить. Сів коло мене та й розпитує, хто я та звідки, з якою справою до прем'єр-майора прибув. Розповів я, а він і каже: "На Серезлієва не надійтеся — вовком на гайдамаків дивиться. Швидше з конфедератами домовиться, ніж з вами. У Сербії такі ж хлопи, як ви, його маєток спалили. З тих пір на посполитих він милості не має. На кожному кроці мстить. Хоч і накаже цариця, однак буде зло вам чинити. Робіть своє діло, а замок од вас не втече. Може, пізніше знайдуться нові друзі... поможуть. Не все ж Серезлієву вирішувати".

— Отак і сказав? — не вірив Швачка. — Ні, тут щось не те. Може, той Станкевич заграє з нами?

— Отак і сказав, — повторив Байрацький. — Здається, пане отамане, щиро сказав.

— Пішли, Микито, далі, — ще раз обізвався Журба. — У Фастові про Білу Церкву подумаєм.

— А Таран як? Він же сюди поспішає.

— Гінця до нього відряди. Передай: не час. Почекаємо трохи. Як виженемо панство з усієї Київщини, Поділля й Волині — Біла Церква сама нам ворота відчинить. Станкевич недаром обмовився: тоді в нас друзів ого-го скільки буде. Може, й Станкевич до нас пристане. Тоді і Серезлієва, і Карбовського враз витуримо, — наполягав Журба.

Швачка мовчав. Підперши голову рукою, зосереджено думав. Пройшло кілька хвилин. Нарешті важко зітхнув, промовив:

— Згода. Йдемо на Фастів. А до Бондаренка гінців пошлемо. З Тараном міцніше зв'яжемось. Білу Церкву під нагляд візьмемо. З

капітаном Станкевичем порозуміємося, з міщанами білоцерківськими наново домовимося. З козаками надвірними зустрінемося.

— Правильно, Микито, — зрадів Письменний. — До Києва теж гінця шли. До самого губернатора. Повідом його, що ми зробили. Про Білу Церкву напиши і попроси, щоб Серезлієву так повеліли: не стій на дорозі, а помагай козацтву.

— Штурм Білої Церкви знесилив би нас, — промовив Копиткевич, — а коли б скінчився невдачею, то викликав би серед козацтва зневіру. А так... якщо Фастів здобудемо, то й дух усіх піднімемо, і віру в загальну звитягу зміцнимо, і ще більший страх серед недругів наших посіємо.

— Гаразд, братці. Рушаємо на Фастів. Зараз!

Розділ XVII

ДНІ ВЕЛИКОГО СТРАХУ ДЛЯ ПАНІВ

Хвиля народного гніву котилася з Черкащини далі й далі. Невдовзі вона залила всю Київщину, вихлюпнувшись на Поділля й Волинь. Дрібні гайдамацькі чати, послані вусібіч Максимом Залізняком, швидко обростали повсталими селянами й міщанами і ставали величезними загонами, що налічували по кілька сотень чоловік.

Після того як загони Андрія Журби, під орудою якого вже було 300 чоловік, озброєних пістолями, шаблями, списами, трьома гарматами й п'ятьма гаківницями, та Савки Плиханенка, що водив під своєю рукою дві сотні повстанців, з'єдналися із загоном Микити Швачки, на Київщині продовжували поокремо діяти великі загони Івана Бондаренка й Павла Тарана та кільканадцять дрібних.

Загін Івана Бондаренка визволив від шляхти Радомишль і Брусилів, потім зайняв Бишів, де до повстанців приєдналися козаки надвірної

хоругви магната Антона Харлінського, звідти попрямував на Макарів, штурмом оволодів замком і знищив усіх визискувачів, що зібралися туди з поліських сіл і містечок.

Гайдамаки Павла Тарана громили панські маєтки на захід від Білої Церкви. Як і Микита Швачка та Семен Неживий, Таран відокремився від повстанського війська Максима Залізняка в Богуславі. Спочатку він отаманував над шістдесятьма козаками. Та скоро в його загоні було вже близько п'ятисот чоловік.

Основні сили повстанського війська, очолювані Максимом Залізняком, пробувши два дні в Богуславі, вирушили в Лисянку. Тут стояв мурований замок, який охороняла чисельна залога, вдосталь забезпечена зброєю і боєприпасами. Похмурі бастіони темними жерлами гармат тримали на прицілі все довкілля. Але міщани, змовившись із козаками, перебили шляхту, зв'язали комісара Кучевського і відчинили ворота гайдамакам.

Через Буки й Соколівку Максим Залізняк підійшов до Умані й зупинився на Осташківському фільварку. Тут до повстанців приєдналися уманські надвірні козаки на чолі з сотником Іваном Гонтою.

20 червня гайдамаки оточили Умань. Почався штурм міських укріплень. І вранці 21 червня головна брама не витримала. Повстанці нестримним потоком ринули в місто.

Здобувши Умань, колії розташувалися за чотири кілометри від неї. Тут Залізняк із Гонтою впорядкували своє військо: воно було поділене на сотні й десятки, кожна чата обрала собі командира.

І нові гайдамацькі загони рушили в ті місця, де ще відсиджувалося за фортечними мурами пихате панство. Вони проникали в найвіддаленіші закутки Київщини, Брацлав— щини, Поділля, знищували своїх одвічних ворогів у Галичині. Одна з чат, очолена сотником

Семеном Шилом, дісталася турецьких володінь і, ввірвавшись у Балту, а потім і Говтву, знищила і там шляхту, яка спробувала було сховатися від народного гніву за рубежем.

Розділ XVIII

УСКОЧИЛИ В ХАЛЕПУ

Данило Бандурка разом із Степанком прошкував до Фастова. Мав доручення від Швачки розвідати, які там ворожі сили, як вони підготувалися до можливого наступу гайдамаків, а також домовитися з міщанами про виступ проти шляхти. Кобзар не раз бував у цьому невеличкому містечку, знав тут багатьох людей, одначе найчастіше зупинявся у шевця Михайла Дуба. Колишній запорожець, оселившись у Фастові ще в сорокових роках, жив і снив Січчю. І коли до його господи потрапляв хтось із січових братчиків, він садовив гостя на покуті, сам сідав навпроти і все розпитував і розпитував про Січ, про життя-буття побратимів, яких не міг забути, про гайдамаків.

Михайло знав усіх жителів містечка, їхніх дітей, знав, хто чим живе, чого хоче, знав, кому з них можна вірити й кого треба остерігатися. Був бідним, жив одиноко.

Бандурка надіявся дізнатися в Михайла про все, що цікавить Швачку, стрітися з вірними людьми й домовитися про допомогу.

До Фастова залишалося кілька верстов.

Позаду почувся тупіт.

— Що там, Степанку? — обізвався, не оглядаючись, Бандурка.

— Якісь вершники. Чи не сховатися нам?

Кобзар оглянувся. Серединою дороги, за кілька гонів від них, поспішало близько десятка вершників.

— Пізно, синку, ховатися. Одійдемо вбік. Що буде, те й буде.

Коли вершники наблизилися, Бандурка пізнав в одному з них білоцерківського сотника, що відділився у Миронівці від Копиткевича. Пізнав і сотник кобзаря.

— Ха-ха-ха! — засміявся. — Випурхнула пташка з сільця, та ненадовго. Ха-ха-ха! Посли... Взяти їх! — наказав він надвірним козакам.

За мить вони зв'язали Бандурці й Степанкові руки.

— А тепер на аркан і... до сідла. Хай тьопають за нами!

Бандурка повернувся до Степанка, прошепотів:

— Кріпися, хлопчику мій.

Коні рвонули. Данило не втримався і впав лицем у порох... Прийшов до пам'яті на кам'яній долівці.

— От і гаразд, — долинув до нього голос сотника. — Оживає волоцюга. В неділю потішимося, як він під шибеницею руки заламає. Посол... Ха-ха-ха! Хай лежить. Пішли, панове.

Бандурка розплющив очі. Було темно. Тільки вгорі крізь невеличке заґратоване віконце ледве пробивалася вузенька смужка — напевне, від місяця. Данило хотів помацати долівку й скрикнув від болю: руки стали суцільною раною. Лице теж горіло, мов опечене. Підніс руку до щоки — гострий біль пронизав усього наскрізь.

— Степанку? — покликав.

— Ви живі? — простогнав той поруч.

— Хтозна, синку. Ніби живий ще. Хоч і лиця нема, і рук та ніг не чую, але ще дишу, — обізвався кобзар і стих. Невдовзі мовив ще кілька слів: — Плохі наші діла, Степанку. Зовсім плохі. Ні ворухнутися, ні звестися. А доручення отамана треба виконати… Важко й говорити мені, — обізвався по хвилі. — Але треба. Осиль, синку, біль — молодому легше, як старому. Зведись хоч на руки… Розізнати треба, куди нас кинули.

Степанко, стогнучи, почав обмацувати долівку, стіни.

— Льох якийсь, чи що. Стіни з каменю вимуровані, а долівка кам'яними плитами викладена.

— А підняти не можна?

— Ні, дідусю.

— У тебе ніж десь був. Спробуй, чи не можна якось обдовбати плиту? Ту, що найближче до стіни…

Степанко підповз до стіни з віконцем, почав знову обмацувати плити, потім спробував ножем довбати шви між ними.

— Твердо, дідусю, дуже твердо… Але… піддається наче…

— От і добре, — зітхнув Бандурка. — Тоді, синку, не барись. Помаленьку… довби й довби. Кажуть, вода й камінь руйнує, а ніж — і поготів. Сьогодні четвер. Три ночі до неділі лишилось. Треба за цей час плиту зірвати і хід наверх прорити. А там… Михайло Дуб допоможе…

Степанко, прилігши біля стіни, почав довбати закам'янілий вапняний розчин, на якому колись було покладено плити. Ніж не слухався, у темряві він раз у раз натрапляв на камінь, скреготів. Та хлопець не зважав на це, довбав і довбав. Нили руки, паморочилось у голові. Він зупинявся на мить, переводив подих, витирав піт із чола й знову продовжував довбати. Порою озивався Бандурка:

— Тихіше, Степанку, тихіше. Крізь віконце можуть почути.

Спливала у безвість ніч. У віконці світлішало. Почувся гомін у дворі.

— Кінчай, Степанку.

— Ще трошки, панотче, ще трошки. Ворушиться вже.

Степанкові стало видніше, й тепер він упевненіше кришив закам'янілe вапно, розширював і поглиблював щілини між плитами. Нарешті протиснув руку в одну з них і почав розхитувати плиту. Коли щілина побільшала, заклав другу руку, рвонув що було сили до себе. Плита гойднулася, а там і піднялася. Степанко натужився ще — і плита стала сторчма.

— От і добре, — простогнав кобзар. — Змети під неї все надовбане, поклади її назад. Уночі будеш рити нору.

День тягнувся невимовно довго. Бандурку палила спрага: в роті пересохло так, що ледве міг ворухнути язиком. Надвечір його почала мучити пропасниця.

— Поглянь, Степанку, чи нема чим прикритися, — попросив він хлопчину. Степанко знайшов у протилежному кутку трохи соломи, перетлілого лахміття. Зрихтувавши постелю, він пересунув на неї Бандурку, прикрив лахміттям.

— Води б мені…

Степанко підповз до дверей, гарячково застукав кулаками в дошки. Невдовзі знадвору почувся приглушений сердитий голос:

— Чого треба?!

— Води дідусеві дайте… Пропасниця у нього…

— Пропаде — біда невелика!

— Дайте води, чоловіче добрий.

— Замовкни, цуценя. Велено нічого вам не давати і до дверей до самої неділі не підходити.

— Не стукай більше, синку, — ледве вичавив із себе Бандурка. — Почекай трохи… Не озветься ніхто, починай рити нору. Ліктів з десять уперед, а там, надісь, і вгору можна… Послухаєш тоді; може, щось почуєш… Землю туди, де солома була, віднось. У закутку, надісь, не помітять, коли хтось і загляне. А встигнеш, то й сміттям притрусиш…

Степанко полежав з годину, перепочив. Потім підняв плиту, зсунув убік — і почав довбати землю. Хоч вона була й глеюватa, однак піддавалася ножеві набагато легше, ніж закам'яніле вапно. Невдовзі хлопець вирив яму в коліно, переніс сорочкою землю в куток і почав підкопуватися під стіну. Довбаючи землю, слідкував, щоб нора була круглою й просторою — надіявся вирятувати через неї й Бандурку. Стомлені за ніч руки не слухалися, терпли. Руками вигрібав надовбане, відносив у куток і знову продовжував рити.

— Спочинь трохи, синку, — порадив Бандурка. — Легше буде.

Степанко приліг біля кобзаря й зразу поринув у сон. Бандурку знову трусило. Від розпашілого тіла хлопчини йому стало тепліше, й він теж почав дрімати. Йому уявлялися якісь знайомі постаті, вони нахилялися над ним, щось говорили, кудись кликали. Він поривався йти за ними, але ноги не слухалися. Тоді махав руками. Відривався на кілька метрів від землі й летів понад деревами, хатами. Коли стомлювався, розпростував руки й кружляв на однім місці. Внизу помітив якісь вогні. Багато вогнів. Опустився нижче — й побачив табір, сотні людей. Придивився — свої. В одному гурті — Микита Швачка. Помітивши Бандурку, він зрадів:

— Батьку Даниле, де ж ви стільки блукаєте? Невже забули, що ми вас чекаємо? Пора Фастів брати.

— Я не блукаю, Микито. Лежу ось. Піднятися не можу.

Відчув, ніби хтось смикає його. Прокинувся.

— Дідусю, що з вами? Ви руками махали, щось говорили. Я злякався.

— Надісь, сон якийсь бачив. Погано, що рухатися не можу, що тобі не допомагаю…

— Я й сам справлюся, дідусю. Хоч і ломить усе тіло, і руки, мов дерев'яні, а можу знову рити.

— Рий, синку. Може, хоч ти врятуєшся. До шевця Михайла Дуба дістанешся, Швачку повідомиш…

І Степанко рив. Землю залишав коло ями, щоб не гаяти дорогого часу. Може, вночі вдасться докопатися, думав, тоді й переносити в куток не потрібно буде. Перед ранком був на восьмому лікті. Пора б повертати і вгору, але побоювався. А що як не проминув замкову стіну? Прорив ще пару ліктів, потім таки почав пробиватися навскіс, до поверхні. Переніс землю в куток. Перепочив. Прислухався. Тихо.

— Мабуть, і сьогодні ніхто не заглядатиме до нас, — сказав Бандурці.

— Надісь, синку. Рий далі. Я слухатиму. Коли щось негаразд — кашлятиму.

Степанко прорив ще пару ліктів. Послухав. Звідкись линули глухі голоси. Заштрикав ножем у стіну, почав пробивати вузьку шпаринку. Ще трохи… Голоси стали гучнішими. Прислухався знову. Певне, десь поблизу грається дітвора. Мабуть, біля Унави. Став обережніше розширювати шпарку, просуватися далі. І нарешті… блиснуло світло! Степанко тихцем почав обвалювати краї шпарки. Коли нора стала настільки широкою, що можна було висунути голову, визирнув на поверхню. Навколо ріс густий осот, будяки, землю встеляли розкішні лопухи. Висунувся по плечі. Позаду похмурим громаддям височіла дерев'яна стіна фортеці, попереду крізь два ряди верб вигулькувала Унава. На ліктях посунувся до річки. Коли був за кілька кроків від хлопчаків, стиха кашлянув. Вони відразу помітили його:

— Гляньте, гляньте, мара якась!

Степанко приклав палець до вуст.

— Тихіше, — прошепотів. — Ходіть сюди.

Діти боязко наблизились.

— Я… з фортеці… Втікач… — пояснив Степанко. — Поводир я… А кобзар залишився там…

Найбільший з хлопчаків осмілів:

— Це вас позавчора кіньми тягнули?

— Нас… Я втік оце, а панотець Данило… ворухнутися не може. Ледве дише. Мотузку треба… Довгу-довгу…

— Ми зараз!

— Тільки ж, — застеріг Степанко, — нікому ні гу-гу. І глядіть, щоб ніхто не побачив.

Хлопчаки кинулись по домівках. Через якийсь час повернулися з налигачами. Тут же зв'язали з них довжелезну мотузку.

— А тепер повзіть за мною. І ні звуку! — наказував Степанко.

Біля нори спинились.

— Ви чекайте тут. Приляжте в бур'яні — і ні пари з вуст. А я полізу до льоху, обплутаю дідуся мотузкою і смикну тричі. Тоді тягніть, та тільки обережно.

Степанко пірнув у нору.

— Дідусю!

— Що? — пошепки обізвався кобзар.

— Я вже на волі був. Дістав мотузку. Зараз обв'яжу вас — і норою наверх потягнемо. Хлопці там чекають.

Степанко швидко протягнув мотузку кобзареві попідруки, зав'язав вузлом на грудя^, смикнув тричі. Мотузка витягнулася. Бандурка застогнав.

— Потерпіть, дідусю, трішки, — прошепотів Степанко, підтримуючи голову старого й направляючи її в нору. Коли голова сховалася під стіною, він поправив ноги, обережно опустив їх у яму, а потім і сам поповз слідом за Бандуркою. Хлопцям, напевно, було нелегко, бо тіло кобзареве рухалося дуже повільно. Степанкові здавалося, що вони застрягли в норі. Але ось знову блиснуло світло. Степанко полегшено зітхнув.

Невдовзі вони були в повітці. Найстарший із хлопчаків, Петрик, а це було його подвір'я, приніс окраєць хліба, глечик молока. Ковтнувши кілька разів, Бандурка заговорив:

— Спасибі, діти мої. Степанку, спіши до Михайла Дуба, розкажи йому все...

Коли стемніло, кобзаря перенесли до Михайла Дуба, в землянку, де він жив після того, як конфедерати спалили його хатину з майстернею.

Перев'язавши Бандурку й напоївши узваром, Михайло кинувся виконувати його прохання.

Далеко за північ він розповів Степанкові.

— Все гаразд, хлопче. Передай Швачці, що фастівські міщани чекають гайдамаків. Як тільки вони підійдуть до — Фастова, міщани захоплять східні ворота, допоможуть пробратися в місто через потайний хід. Хай займають Снітинку, Кадлубицю й чекають. У Кадлубиці до Швачки з'явиться хтось із фастівських міщан. На ньому буде біла свитка, зелений пояс і сива смушева шапка. Він запитає: "Чи не маємо звісток для Бандурки?" Йому треба відказати: "А хіба ви знаєте, де він?" Тоді той міщанин проведе до потайного ходу козаків. З ним домовитесь і про те, коли відчиняти ворота. А за діда Данила, хлопче, не турбуйся. Михайло Дуб не одному козакові життя врятував. Постараюся й кобзаря

вашого звести на ноги та разом із ним Швачку зустріти. Щасти ж тобі, хлопче. Будь обережним. Пильнуй, аби знову не вскочити в халепу.

Розділ XIX

У ФАСТОВІ

Тільки погасли останні промені за верхів'ями дерев, як Швачка наказав піднімати гайдамаків. Забігали сотники, заметушилися десятники. Табір ожив.

— Шановне товариство! — звернувся до отаманів Микита. — Кожен відає, де його місце, знає, що робити. Пам'ятайте лишень: хто завагається — усім нашкодить, увесь наш задум погубить. Ліпше зараз відмовитися, ніж товаришів підвести. Подбайте, друзі, й про порядок. Кожного, хто виявить непослух, нехай спіткає давня гайдамацька кара: п'ятдесят київ перед усім товариством, випити гарнець(83) води і три дні йти пішки попереду сотенного значка. Хто кривдитиме посполитих або міщан, буде покараний таким же робом і вигнаний із ватаги. Бранців — панів та підпанків — на суд громадський.

Ішли на Фастів через Велике Половецьке, Устимівку, Ковалівку, Триліси. Поблискували проти місяця цівки рушниць, колихалися загартовані на вогні дубові кілки, цілилися в небо довжелезні списи. Не співали пісень, не палили люльок. Мовчали. Дозорці, виставлені напередодні, повідомляли про спокій у довколишніх місцях.

Поминули Велику Салтанівку. Снігурівку зайняли без ніяких перешкод: тут не було жодного жовніра або ж козака з надвірної охорони. Вступили в передмістя Фастова — Кадлубицю. Савка Плиханенко досяг Паліевого городища. Майже одночасно з ним біля славної колись фортеці Семена Палія появився й Станіслав Копиткевич. Перед самою зорею Швачку повідомили про підхід загону Андрія Журби.

— Пора! — гукнув Микита громовим голосом.

Перестояну тишу розірвав одинокий постріл. У ту ж хвилину спалахнула повітка на Заріччі, покинута хазяїном під час нападу конфедератів. Осявши все навколо, вдарив у небо стовп вогню. Ніч відступила за місто. На темному фоні кошлатих хмар чітко вирізьблювався похмурий палісад. Високі дубові колоди, загострені зверху, міцно сиділи в землі. Годі було й думати, щоб вивалити якусь із них. За тими колодами було кілька метрів землі, а далі знову йшов такий же ряд колод.

Недалечко від Швачки манячіла кругла вежа. Тільки отаман віддав наказ про наступ — як відтіля жахнув вогонь. Над головами засвистіло — і через мить гайдамаків оглушив страшенний вибух. Обтрушуючи з жупана землю, Швачка пожартував:

— Так легко й на той світ потрапити, — і підняв шаблю: — Вперед, орли!

З усіх боків до палісаду з гучними криками кинулися наступаючі. І вдруге вежа обізвалася вогнем. Та більше на неї ніхто не зважав. Першими палісаду сягнули козаки. Вони закидали на палі аркани, вилазили наверх і з висоти наосліп стрибали в місто. За ними на стіни подерлися селяни. Назустріч їм ринули кіньми гусари. Але дорогу панським охоронцям перетнули кожум'яки, бондарі, ковалі, гончарі та стельмахи — увесь міський люд. Викинувши перед собою довжелезні списи, вони посунули на гусарів, яких заохочував бравий поручик:

— Вперед, панове! — І першим врізався в ряди ремісників.

Ті почали відступати назад. Але в цей час відчинилася брама східної вежі — й нестримним потоком назустріч гусарам ринули гайдамаки. Попереду на вороному коні летів Журба. Звелися на диби коні, заскреготіли шаблі.

— Бий гусарів! — крикнув Швачка, стрибаючи з частоколу. Піші гайдамаки кинулися за ним і з'єдналися з кожум'яками. Затиснуті з двох боків, гусари завертілися на місці, а потім, неначе змовившись, кинулися до замку.

Гучні вигуки "Слава!" весняною повінню покотилися від північних воріт, а там і з боку Палієвого городища.

— Що це? — спинився поручик.

— Надвірна хоругва! — радісно закричав хтось. — Наші!

З темряви вилетіли надвірні козаки.

— Наші! — повернув до них коня поручик.

— За волю! За честь козачу! — заніс високо над головою шаблю козацький сотник, підлетів до поручика й рубонув його з-за плеча.

— Ах! — хитнулися гусари. — Зрада!

Лише небагатьом удалося пробитися крізь козацькі ряди й доскакати до замку. Не встигли вони наблизитися до брами, як стулки воріт розчинилися і якийсь жовнір замахав руками, гукаючи:

— Швидше, панове! Швидше!

Гусари влетіли на подвір'я. Та з усіх боків на них посунули гайдамаки, що захопили замок, пробравшись підземним ходом.

— Радимо не чинити опору, панове! — вийшов наперед Іван Письменний.

Гусари вхопилися за шаблі.

— Хто здасться — буде помилуваний!

Сходило сонце. Отамани, сотники й десятники збиралися на майдані. Сюди зводили гусарів і жовнірів, які вціліли, шляхтичів, що потрапили до рук гайдамаків.

— Чималенько-таки панства тут лишилося, — сказав Швачка. — Не сподівалися, певне, що ми так швидко нагрянемо.

— А не сподівалися, — підтакнув Плиханенко, — Думали, що Біла Церква їх надійно прикриє.

— Гляньте, гляньте! А то хто?! — вигукнув Швачка.

Всі повернули голови в той бік, куди він показував.

Провулком наближалася група людей. Попереду йшов Степанко, за ним — старий міщанин, а далі кілька чоловіків несли щось на плечах. Невдовзі процесія наблизилася.

— Батьку, — звернувся Степанко до Швачки, — дідусь Данило Бандурка хочуть вітати вас із славною звитягою.

Кобзаря обережно опустили на землю. Все на ньому — голова, обличчя, руки, ноги — було покрите полотняними бинтами.

— Батеньку наш, — нахилився над ним Швачка. — Простіть нам, що на таку небезпеку вас наразили.

— Нічого, Микито, — озвався Бандурка, — Тіло ще болить, а душа, як тільки почула, що ви у Фастові, ожила. Спасибі Михайлу Дубу, й тіло, надісь, перестане боліти.

— Перестане, батеньку, — запевнив Швачка. — Ми вам найліпшого знахаря знайдемо, зілля роздобудемо. Все зробимо, аби вас пошвидше на ноги поставити.

— Михайла, Микито, не забудь. Подякуйте йому щиро, по-козацькому. Він заслужив. Коли б не він, то пропав би я, надісь.

Швачка підкликав джуру, попросив щось принести. Коли той повернувся, Микита підійшов до Михайла, простягнув йому туго набитий капшук злотих, зелений пояс, смушеву шапку.

— Та що ти, отамане! — відсахнувся старий, — За кого мене маєш? Хіба я за гроші? Я людину добру рятував.

— Це не плата, Михайле, — спохмурнів Микита, — Це винагорода. Ви ж без хати лишилися. Конфедерати й вас не помилували, дарма, що вся голова як молоком облита. А за що? За те, що бідну людину розумієте. От щоб ви й далі могли тим, кому сутужно стане, допомагати, ми й даємо вам трохи злотих. Думаю, що тут вистачить і нову майстерню звести, і начинням для неї обзавестись, і хатину збудувати.

— Спасибі, отамане. Спасибі.

Посміхалося ранкове сонце. Збуджено гомоніли козаки й гайдамаки.

Розділ XX

У ПОІРПІННІ

Фастів нагадував розворушений мурашник. Гомін у центрі містечка був не менший, ніж під час найбільшого ярмарку. Біля костьолу в оточенні гайдамаків стояв Микита Швачка. На ньому — синій жупан, підперезаний зеленим шовковим поясом, червоні сап'янці. З-під смушевої шапки виглядає довгий оселедець, над карими суворими очима дашком звисають чорні насуплені брови. Тільки-но скінчився громадський суд. Отамани розійшлися. До Микити підвели п'ятеро селян.

— Біля Сорочого Броду в кущах притаїлися. Непевні якісь люди, — сказав десяцький.

— Чому ховалися? — звернувся отаман до кремезного парубка в полотняному одінні й посірілому солом'яному брилі. Той зам'явся.

— Ми, батьку, — озвався найстаріший із них, — чорногородські. Од фидиратів тікаємо. А під Кощіївкою, над самою Унавою, на таких, як і самі, нарвалися. Бони розказали, що в їхньому селі також фидирати. Бачимо, що з огню вискочили, а в полум'я попали. Ото ми й дали драла за річку. А тут ось… ваші козаки. Думали, що надвірняки вони, що заодно з душогубами отими — ну й кинулися в кущі.

Повідомлення про конфедератів насторожило всіх. Швачка наказав Плиханенкові збиратися в дорогу. Усі чорногородці визвалися проводжати його.

— Напевно, батьку, пора й мені навідатися додому, — підійшов до Швачки Письменний.

— Рушай, Іване. Низький уклін матінці передай, доброго здоров'я побажай. Не забувайте, що конфедерати не тільки під Кощіївкою блукають… Так і дивись, щоб у спину не вдарили… Будьте пильні. Не дайте себе ошукати. Ти, Савко, не тільки в Кощіївку і Чорногородку навідайся. Дізнайся, як там у Бишеві, Лісню й Мостище провідай. Про

Новосілки розпитай. До Бондаренка гінця відряди. Розпитай, що там у нього. За тиждень і до нас повертайся.

Тиша-Биковський смакував дробиною. В цей час до їдальні вскочив управитель:

— Паночку, біда! Гайдамаки під Кощіївкою.

Коли Швачка увірвався до Фастова, Тиша-Биковський ледве встиг вискочити із замку й примчати до Кощіївки. Він так перелякався, що було вже зібрався тікати світ за очі, проте доводця конфедератської хоругви заспокоїв його: не слід поспішати, адже, як повідомляють вивідачі з Фастова, гайдамаки, сп'янівши від успіхів, поки ще нікуди не збираються… І от…

— Чи не привиділося тобі, Адаме?

— Ні, паночку. Сам бачив. Мало в їхні руки не потрапив. Іду собі лісом, коли це хтось як закричить. Я притримав коня, звернув у кущі, прислухався. Чую, проситься, щоб помилували. Я лишив коня, а сам навшпиньках до того місця. Бачу — сидять на поляні десятків два гайдамаків, а перед ними панок труситься. А за ними під деревами… коней сила-силенна. Мабуть, з півсотні, а то й більше. А трохи далі — ще гайдамаки.

— А може, то козаки, Адаме? Запорожці до Києва мандрують?

— Та де там, паночку. Пізнав я одного. Івана Логвиненка з Чорногородки. Того, що в Києві в Академії вчився, а тоді з Швачкою злигався, а це, видно, до Плиханенка перекинувся.

— І Плиханенко тут? — сполотнів чашник.

— Тут, паночку.

— А Данило де?

— Осавула, паночку, в Чорногородку поїхав.

— Що ж робити?

— Тікати, паночку. І то швидше!

— А конфедерати? Їх же три десятки.

— Тікаймо, паночку, — наполягав управитель. — Нехай вони бороняться, а ми… тікаймо. У нас же тільки десяток надвірняків. Решта розбіглася. У Фастові до здрайців отих пристала.

— От що, Адаме… Вели сідлати коней.

— Усі козаки поїдуть?

— Усі, Адаме. Та швидше! За півгодини маємо вирушати.

Коли той вибіг, Тиша-Биковський кинувся до тайника; дістав шкатулку, висипав із неї гроші і заховав у пазуху. З килима зняв пістолі, засунув за пояс. Начепив шаблю. Потім по'кликав управителя:

— Пане Адаме… Бачите… Лишати чужих у господі не зовсім зручно. Треба, щоб хтось був із наших людей. Я залишаю вас, пане Адаме, на господарстві.

— Мене? — зблід управитель. — Як же це?

— Ну-у, мусить же хтось оце стерегти, — Тиша-Биковський обвів руками довкола себе. — Я прошу вас, пане Адаме, дивитися якнайретельніше. Пану поручику конфеде— ратському передайте, що

Плиханенко задуже небезпечний гевал, до біса хитрий. Хай бережеться… А ще передайте, що я повернуся, напевне, за день, а може, й за два. Доберуся до Бишева, попрошу в пана Харлінського пару десятків козаків…

— А як же я?

— Як? — знизав плечима Тиша-Биковський, — Як і завжди. Господарюйте. Хлопів кощіївських особливо не турбуйте. Нехай гуляють… Колись порахуємось… Перед конфедератами не розщедрюйтесь…

А гайдамаки, пане чашнику?

Тиша-Биковський розгнівався не на жарт:

— Гайдамаки, гайдамаки… Вони вам і сняться, пане Адаме! Запам'ятайте: не такий чорт страшний, як його малюють. Минув той час, коли ми їх боялися. Якщо дізнаються ті здрайці, що конфедерати в нас, вони й носа до Кощіївки не поткнуть. Вони й з Фастова п'ятами накивають!

— Пора, паночку, — просунув голову в двері десятник. — Коні окульбачені(84).

На ґанку Тишу-Биковського зупинив поручик конфедератської хоругви:

— Ми, пане чашнику, дістали розказ вирушати до Бердичева!

— Що?

— До Бердичева вирушаємо, пане.

— Та як ви смієте… — підскочив Тиша-Биковський, — кидати порубіжжя в таку скрутну годину! Та це ж злочин!

— У яку годину, пане чашнику?

— Таж… гайдамаки за півмилі від нас!

— Не панікуйте, пане чашнику. Нам ті драби ні до чого. Хай з ними пан Стемпковський возиться, а в нас є справи посерйозніші. Ми вітчизну рятуємо, а не з хлопами воюємо! Так що бувайте, пане Биковський. Дякуємо за честь, за гостинність.

Він стукнув підборами, прудко збіг із ганку й попрямував до своєї хоругви.

Тиша-Биковський сплюнув спересердя, кинувся до коней. За хвилину конфедерати, а за ними й Тиша-Биковський з прислугою залишили новий двір, зведений на березі Унави. Ледве встигли вони заховатися в чорногородському лісі, як з протилежного боку, на краю села, заманячіли верхівці в строях запорізьких козаків.

Наблизившись до Кощіївки, Плиханенко наказав десятникам перекрити шляхи на Мотовилівку, Перевіз і Чорногородку. А про шлях на Дорогинку забули і він, і чорногородці, що супроводжували чату. Саме ним і попрямували на Бердичів конфедерати. Помітили їх гайдамаки, що стерегли шлях на Чорногородку.

— Уперед, братці! — вигукнув десятник Ян Байрацький і перший помчав навздогінці втікачам. За ним кинувся весь десяток. Але не встигли гайдамаки вискочити з лісу, як чорногородський шлях озвався сполоханим кінським галопом. Байрацький круто осадив коня на місці. Гул кутих копит поволі затихав.

— І тут прозівали, — з досадою мовив Ян. — А це, певне, був Тиша-Биковський.

Однак розмірковувати не довелося: в центрі села пролунало три постріли — знак збиратися усім десяткам докупи.

— Знову, братці, невдача, — зітхнув Ян. — Везе ж панам…

Плиханенко був не в дусі. Картав себе і всіх разом, скоса поглядаючи на опустілий панський двір, оточений водою — з трьох боків Унавою, з четвертого — глибоким ровом.

— Ладне кубельце, — промовив Гарасько Варикаша.

— Зметем і це! — скригнув зубами Плиханенко.

— Не час, отамане! — обізвався Письменний, — Тиша— Биковський помчав на Чорногородку. — Треба поспішати, поки він лиха там не натворив. Щось неспокійно в мене на душі.

— А чи на Чорногородку помчав Тиша-Биковський? — засумнівався Варикаша. — Ви ж казали, що в тих краях діє Бондаренко. Навіщо ж чашнику поспішати в руки таких, як і ми? Чи не думає він сховатися за рубежем?

— У Перевозі — російський форпост, — докинув Ян Байрацький.

— Тоді чинитимем так, — сказав Плиханенко. — Ти, Гараську, бери два десятки хлопців і мчи на Перевіз. Видасте себе за січовиків, які прямують до Києва. Скажете поручику на форпості, що листа везете до генерал-губернатора від кошового. Хотіли на Васильків, так гайдамаки перешкодили. Із солдатами постарайтеся поспілкуватися, попросіть притримати Тишу-Биковського, якщо там об'явиться, а самі ще й Господарець провідайте. За Господарцем Дзвінкове, а там Жорнівка.

Дістанетесь і туди. Потім назад повертайтеся — до Перевозу, а тоді й до Чорногородки. Тут нас чекайте. Ми повернемося днів через два-три.

— А ви куди ж, батьку?

— На Чорногородку… Якщо не наздоженемо Тишу-Биковського, розділимося: Федір Базарний поїде на Бишів, Лісню, Ясногородку, а я — на Мостище, Новосілки і теж на Ясногородку, а звідти — назад, у Чорногородку. Коли всі зберемося, уверх по Ірпеню попрямуємо. Маємо все Поірпіння від шляхти очистити.

Розпрощавшись, Варикаша поспішив до Перевозу, а Плиханенко з рештою загону, вислявши наперед дозорців, рушив до Чорногородки. Перетнувши ліс, гайдамаки досягли слободи. Біля крайньої хати їх чекав один із дозорців.

— На слободі, батьку, ні шляхти, ні федератів. Люди говорять: щойно в село промчало з десяток вершників із кощіївським паном.

— Гаразд, — від задоволення потер руки Плиханенко. — Здається, пташечка сільця не мине. Вперед, братці!

Проскочили слобідські піски, обсаджену старезними вербами греблю через Ірпінь, зупинились на вигоні біля кособокої корчми з насупленою стріхою й потемнілими дверима.

— Щось чималенько людей зібралося на моєму подвір'ї. Чи не завернути б нам на хвилинку туди? — спитав Плиханенка Письменний. — Може, про Тишу-Биковського щось довідаємося.

— Завертаймо, — погодився Плиханенко.

Біля воріт їх зустріла сусідка.

— Іваночку, — простогнала вона, — матінка просила передати...

Іван не дослухав, кинувся до гурту. Земляки розступилися. Перед ґанком лежала мертва мати, обіч неї — сусід Грицько Луценко, трохи осторонь — чорногородський посесор Петро Зубрицький.

— Матусю, — вклякнув Іван біля тіла матері, — простіть...

— Як це трапилося? — звернувся Плиханенко до присутніх.

Обізвався один із парубків:

— Петро Зубрицький такого натворив. Ото як гайдамаки минулого року відлупцювали його й кинули до льоху, він на колінах плазував перед нами, аби випустили, клявся, що нікого й пальцем не зачепить. Ми й повірили. Випустили, так він у Фастів як дременув, тільки й бачили. Цілий рік не появлявся. Кощіївський осавула Данило Глевтяк і тут, і там заправляв усім. А як Микита Швачка Фастів здобув, вони з Тишею-Биковським ледве ноги звідтіля винесли. Серед ночі прилетіли. Той — у Кощіївку, а цей — у Чорногородку. Зубрицький засів у замку — і ні гу-гу. Ніби й на світі нема. Аж це сьогодні Глевтяк приїжджає, розказує йому, що фидирати Швачку розбили, Фастів знову захопили. Нібито Тиша-Биковський їх уже і в Кощіївку привів. Зубрицький зразу ж за шаблю — і до Глевтяка: "Веди мене до тих рабусів, що мої гроші торік забрали. Всім голови постинаю!" Привів його осавула до титаря, а в того хата на замку. Вони туди-сюди, а пахолок, що поблизу титаря жив, візьми і ляпни: "Пане, вони ж не всі гроші на церкву віддали, тільки четверту частину. А решту поділили між собою. На Жолобовині мати Івана Логвиненка, що з ними злигався, живе. Йому теж щось дісталося. Де ж він гроші дів? Звісно, матері віддав". — "Веди до старої розбійниці!" — закричав Зубрицький. Приїхали вони до тітки Одарки. "Давай, відьмо, гроші!" — кричать. А тітка знати нічого не знає. "Тягніть її до замку! — горлає Зубрицький. — Там зразу правду скаже!" Тітка — в крик. Почали люди збігатися. Пахолки полякалися. Зубрицький тоді оперіщив

нагайкою одного, другого. "В'яжіть її!" — закричав. А сусід тітчин — Грицько Луценко — як з копита: "Заждіть, пане. Хто винен, той хай і одвічає. Тільки ж Одарка при чому тут?" — "Ах ти ж, бидло!" — підскочив до нього Зубрицький та нагайкою його, нагайкою. А в Грицька сокира в руках була — ну, він і порішив посесора…

— А мати ж як? Грицько Луценко? Хто їх…

— Поки ми отямилися, Глевтяк на коня скочив, Грицька з пістоля застрелив, тітку Одарку шаблею зарубав і кинувся тікати. Ми за ним, а на вигоні — якісь верхівці гарцюють. Дивимось — Тиша-Биковський з надвірняками. Мабуть, од вас тікав.

— Де він? — загорівся Плиханенко.

— Кудись туди, — показав парубок рукою, — на Мостище, чи що, помчали.

— А може, на Перевіз? — докинув хтось. — З Кощіївки не зумів туди проскочити, так цією дорогою думає…

— А може, в Мостищі на російську сторону сподівається перебратися?

Плиханенко мовчки вклонився загиблим, кивком голови звелів одному з десятників залишитися біля Письменного й повів свою сотню навздогінці втікачам. Через якусь мить перетнули північну частину села, вискочили на кручений путівець, пірнули в Куделю. За невеличким вибалком дорога роздвоювалася: одна петляла поміж крислатими дубами в напрямі Лісні, а друга вела на Мостище. І там, і там виднілися кінські сліди — виразні, свіжі.

— Думав триматися купи, — сказав Плиханенко, — а доведеться-таки ділитися. Ти, Федоре, прямуй на Бишів, Лісню, тоді на Ясногородку, а ми помчимо на Мостище, Новосілки, Ясногородку. Там і зустрінемося.

І знову кушпелили коні по висохлій від бездощів'я дорозі, і знову по обличчях гайдамаків льоскало віття кущів та низькорослих дерев і злякано шарахалося лісове птаство. Глухо стогнала земля під копитами. Поривиста луна розліталася на всі боки, плуталася поміж дубами, завмирала в ярах та вибалках. Бір скінчився. Дорога вибігла на поля. Показалося невеличке сільце.

— Ось і Мостище, — махнув нагайкою Савка.

За два-три гони від першої хати зупинилися. Підкликали дівчинку, що пасла корову на толоці.

— Чи не проїжджали, доню, по цій дорозі вершники? — запитав Плиханенко.

Та недовірливо покосилася, деякий час міркувала, напевне, що його робити, потім несміливо підійшла до отамана.

— Он туди повернули, — показала рукою на балку.

— А скільки їх було?

— Остільки, — розчепірила пальці рук. — їдьте цією стежкою. Там озеро…

Плиханенко розділив гайдамаків на три групи: одній наказав обходити долину зліва, другій — справа, а третій — простувати стежкою в глибину гущавини. Сам рушив попереду останньої групи. Йшли обережно, раз у раз прислухаючись. Невдовзі почулися приглушені голоси, а потім крізь прогалину в кущах стало видно надвірняків, що

поїли коней. Коли гайдамаки підкралися до самої галявини, Плиханенко гукнув:

— Козаки! Ви оточені! Наказую кинути зброю!

Надвірняки застигли на місці, лиш Тиша-Биковський метнувся до коня, заніс праву ногу в стремено. Тієї ж миті Плиханенко вистрілив. Чашник болісно скрикнув і став осідати, вхопившись руками за праву ногу.

— Наказую кинути зброю! — ще раз гукнув гайдамацький ватаг.

Надвірняки підняли руки. Плиханенко підкликав до себе Байрацького:

— Женіть їх на Фастів. Там кубло пана чашника, там і карати його будемо. Швачка давно бачити його хотів. А ми, братці, — повернувся до гайдамаків, що лишились біля нього, — до діда Кошового на пасіку. Провідаємо старого, розізнаємо, що в навколишніх селах робиться. Гайда!

Розділ XXI

ТРЕБА ДІЯТИ

Швачка повернувся до Журби, промовив:

— Пройдемося, Андрію. Розкажеш про Білу Церкву,

Зупинилися біля кучугури каміння. Швачка підняв шматок цеглини, підкинув на руці, задумливо мовив:

— Людська праця… Скільки тут поту пролито, скільки мозолів набито… А во ім'я чого? Аби ксьондз на наші голови прокльони виголошував, нам швидшої погибелі зичив? Ух, — скригнув зубами, — отак би по всій Україні. Знести б усі костьоли, знищити уніатство. Панів передушити. А тоді… Ти хліборобом волиш бути — бери земельку, ори, сій, господарюй собі на здоров'ячко; тебе до ремества тягне — майструй; ти про Січ думаєш — мандруй туди.

Потому розгладив чорного вуса, зиркнув на Журбу.

— Ти, Андрію, куди подався б?

— Мене до землі тягне. Шаблю стискаю, а здається, чепіги плуга тримаю.

— А я на Січ до братчиків, — замріяно мовив Микита і знову спохмурнів. — Там, правда, чималенько дук розвелося… Та настане і їхня черга. Гуртом і їм роги скрутило. То що там у Білій Церкві? Тарана бачив?

— Запізнилися ми, друже. Не зумів і Таран узяти Білу Церкву, пішов назад до Володарки. Поки ми не злучимось — нічого не буде.

— Злучитись неважко, — сказав Швачка. — Але ж Серезлієв… Поки він там сидітиме, нічого й думати про штурм.

— Тоді… треба йти далі…

Швачка нічого не відповів. Знову пішов довкола руїн, заговорив про костьол:

— Добряча будова була… Жаль-таки… Але нічого. Кінчимо з ворогами — собор зведемо. Та вже такий утнемо, що панам аж у пеклі нудно стане.

— Або шпиталь, — обізвався Журба. — Такий ото, як у Києві.

— І то правда, — згодився Швачка. — Теж людям треба.

— Щось наші радяться біля руїн, — почулося з-за кущів.

— Мізкують, що далі робити.

— Мене запитали б. Я взяв би військо та й повів би прямісінько на Польщу. Аж на Аршаву.

— А чого ждати? Звісно, на Польщу. Поки не вспіли опам'ятатися король і короленята.

Микита глянув на кущі, ніби хотів побачити, хто там говорить. Але не тільки нікого не побачив, але й нічого більше не почув. Ніби нікого й не було там. Задумався: може, й справді нічого довго на одному місці затримуватися? Вибили панів — і далі. Аж до самої Варшави. Але ж… сам усіх не одолієш… Сполучно треба. До Залізняка посланців пора слати… До Києва теж… А може, й там Серезлієви позасідали?

— То як, Микито? — порушив мовчанку Журба.

— Пішли, Андрію, листа до київського генерал-губернатора складемо. І батьку Максиму пора написати. Хоч кілька слів. Гукни Копиткевича, писаря свого візьми.

— А чи варто писати генерал-губернатору? Сам же щойно пересвідчився… Думаєш, він ліпший Серезлієва?

— Думаю, що варто. Пора нагадати, що цариця обіцяла всіх під свою руку взяти.

— Обіцяти вона вміє, Микито. Та що з тих обіцянок? Думаєш, не знає цариця, скільки ми панів перевішали, скільки голів їм постинали?

— То й що ж із того? Ті пани — вороги не тільки наші, а й царицині. Ціле військо Кречетников привів, щоб тих панів угамувати, бо ж вони підняли руку і проти короля свого, і проти цариці.

— О ні, Микито. Копиткевич правду каже. Ніколи пан царю ворогом не буде. Пани ворогують поміж собою доти, поки хлоп не піднявся, Розказував мені батько про тридцять четвертий рік. Тоді Верлан, ватажок гайдамацький, з царициним полковником Полянком навіть умову був склав. Та коли побачила цариця, що Верлан аж до самої Польщі добирається, наказала тому ж Полянкові гайдамаків роззброїти і польським панам на поталу віддати.

— Давно то було, Андрію. Цариця інша була. І час не той, що зараз. Тоді Верлан один був. А нині — глянь — скільки нас. Уся Правобічна Україна піднялася. Он Максим Залізняк уже Умань узяв. Царицине військо підійшло. То що думаєш? Брататися почали. Вже третій день двома окремими таборами під Уманню стоять. Одні до одних у гості ходять.

— Що ж… Можливо, й справді не всі такі, як той Серезлієв. Може, цариця й не наказувала нам по домівках розходитися. Може, то все його вигадки. Звісно, київському генерал-губернатору видніше. Поки не підійшов Стемпковський з військом, треба діяти.

— Пішли. Напишемо — побачимо. Як почне генерал-губернатор носом крутити, — до Залізняка підемо. Зберемося в одну сім'ю — і разом на всіх панів!

Розділ XXII

КІНЕЦЬ СПОДІВАНЬ

Проминуло кілька днів. Швачка почав було турбуватися: довгенько не нагадує про себе Плиханенко, нема ніяких звісток від Чернявщенка, що разом із Яковом Безрідним повіз листа до генерал-губернатора. Та ось прибув гонець од Бондаренка. Іван, оволодівши Радомишлем, Брусиловом, Бишевом та Макаровой, повідомляв, що збирається вдарити на Чорнобиль. Обізвався й Таран. Звільнивши від панів усі села на захід від Білої Церкви, він рушив на поміч Максиму Залізняку під Умань. Повернувся Ян Байрацький, розповів, як Плиханенко піймав Тишу-Биковського і як той по дорозі до Фастова помер з переляку.

— Ну що ж, — сказав Микита. — Ми наказ батька Максима виконали. Тепер пора далі йти. Почекаємо день-два — і до Умані.

— Якби на мене, то я й сьогодні рушив би, — мовив Журба.

— То й іди зі своїми. А я почекаю вістей від Чернявщенка.

У той же день Журба залишив Фастів. А наступного дня, ще вдосвіта, в табір влетіло два гінці.

— Батьку отамане! — схвильовано вигукнув перший. — Поблизу Гумані царицині війська полонили Тарана.

— Батьку! — доповів другий. — Царицин полковник Чорба захопив у полон Семена Неживого.

— Сотників і десятників до мене! — вигукнув Швачка.

За кілька хвилин у кімнату ввійшли Станіслав Копиткевич, Єгор Степанов, Ян Байрацький, Микола Недозорець та ще кілька чоловік. Разом з ними на порозі появився незнайомець.

— Я, пане отамане, з Києва, — обізвався прибулий.

— Що там? — пішов йому назустріч Микита Швачка.

— Послів твоїх, отамане, генерал-губернатор до в'язниці кинув. Сибіром погрожував. І тебе недобрим словом згадував.

— Стій! Щось ти не те говориш, — побагровів отаман, — Хто тобі це сказав?

— Мій син у губернській канцелярії писарчуком служить. Посланці твої, батьку, попросили його передати, щоб ти не посилав більше нікого до Києва. До Залізняка йди.

Отаман заходив по кімнаті.

— А я вірив йому! Хотів з панами порозумітися. Всі вони одним миром мазані. їм хлоп страшніший, аніж конфедерат. Ще сперечався з тобою, пане Станіславе… Що ж тепер робити?

Сотники й десятники запалили люльки.

Першим озвався Єгор Степанов:

— Негайно рушаймо до Умані. Треба сукупно з батьком Максимом рішати, як далі бути.

— Я теж такої думки, отамане, — підтримав його Копиткевич.

— А решта? — запитав Швачка.

— Всі згодні, батьку, — загомоніли сотники й десятники.

— Тоді вирушаємо у пообідню пору. Мартин Коваленко зі своїм десятком нас прикриватиме. Нікому й нікуди без дозволу не відлучатися.

Всі вийшли. Микита стомлено опустив на груди голову, задумався: вибирав найкоротший шлях на Умань.

Через годину гайдамацькі сотні почали залишати Фастів. Стурбовані жителі вибігали на вулиці, кидалися до гайдамаків:

— Куди ж ви, соколики наші?

— На кого ж нас полишаєте, рідненькі?

— Хто ж нас захистить? Що будемо чинити, як повернуться пани?

Швачка звівся на стременах:

— Не опускайте голови, люди добрі. Нас кличе батько Залізняк. Хочемо сукупно діяти, бо з Польщі велике військо проти нас виступило. Розіб'ємо супостатів, повернемося.

За Телешівкою, де гайдамаки зупинилися на ніч, до них приєдналося кілька донських козаків.

— Набридло царициним офіцерам за прислугу бути, — пояснив їх отаман. — Що не скажи — не так, що не зроби — неправильно… Різки й кулак — на кожному кроці.

Коли були за десять верстов од Богуслава, дозорці доповіли, що попереду стоїть царицине військо. Швачка зібрав на раду сотників.

— Що будемо чинити? — спитав.

— Треба назад, — обізвався Байрацький.

— А може, на Таращу рушимо? — запропонував Недозорець. — Обійдемо їх. Хтозна, що в тих офіцерів на думці.

Поки радились, прибули нові дозорці. Вони доповіли, що окремі підрозділи царського війська появилися позаду, а також у селах, які тягнуться обабіч шляху.

— Схоже, що нас оточують, — зауважив Копиткевич. — Доведеться пробиватися.

Сотники задумалися. Нарешті мовчанку порушив Недозорець:

— Думай не думай, мабуть, таки доведеться йти на переговори. Іншого виходу я не бачу.

— Можна було б, звісно, прорватися, — в задумі мовив Копиткевич. — А це означало б, що ми почали воювати проти царициного війська.

— Ні, таки вихід один: поки не пізно, спробувати вдатися до переговорів.

На тому й порішили. Швачка віддав наказ продовжувати рухатися на Богуслав. Сам вирушив попереду. Оглядаючись на посмутнілих гайдамаків, спробував пожартувати:

— Чому, хлопці, повішали носи?

— Шила в мішку, пане отамане, не заховаєш. По обличчях сотників бачимо: не час для веселощів.

— Що ж, братці, час чи не час, а справжній козак не боїться ні тучі, ні грому. Давайте краще заспіваємо, та так, щоб нашим ворогам аж нудно стало.

Та співати не довелося: на дорозі з'явився невеличкий кінний роз'їзд. Один із дозорців повідомив:. — Пане отамане, підполковник Московського карабінерного полку Вільгельм Бринк запрошує тебе разом із сотниками до себе на розмову.

Швачка підкликав сотників:

— От що, братці. Нас запрошують на розмову. Проте… я думаю, що всім їхати небезпечно. Поїду я сам… Хіба візьму ще Миколу Недозорця… А решта… Будьте при своїх сотнях. Пильнуйте… Коли що не так, пробивайтеся!

За невеличким переліском перед ними відкрилося широке поле. На пагорбі виднівся білий намет. Перед ним, вишикувавшись двома шеренгами, стояло десятків чотири солдат. За наметом, під березовим гайком, застигли два відділи кінноти. По боках теж можна було помітити вершників. "їх набагато більше", — подумки зауважив Швачка. Повернувся до війська, що йшло позаду, подав знак зупинитися й чекати.

З намету вискочив моложавий поручик, наблизився до Швачки й Недозорця:

— Отаманів прошу до пана підполковника.

Швачка й Недозорець переступили поріг. За невеличким похідним столиком сиділи три офіцери. Обабіч, взявши на караул, стояли чотири солдати.

Микита зняв шапку, склонив голову. Недозорець зробив те ж саме.

— Отаман Жерелівського куреня Микита Швачка має честь вітати офіцерів її імператорської величності.

Підполковник Бринк, підстаркуватий офіцер у розкішній перуці під широким трикутним капелюхом, метнув на нього крижаний погляд і, не відповівши на привітання, заговорив:

— Я підполковник Вільгельм Бринк. Мене послаф сюди полковник Московського карабінерного полку Протасоф. Я вам наказую: видайт мені біглих російських зольдат і сербський пікінер, скласти зброя і розійтися по доміфках, а запорізьких козакіф повернуйся в свій команд і за порушення закона поніс відповідальність.

— Пане підполковнику! — спаленів Швачка. — Ми, піддані її імператорської величності, козаки запорізькі, прийшли на землю батьків своїх, щоби разом з посполитим людом, який утисків неймовірних зазнає, бити наших ворогів. Ми діємо по універсалу кошового Війська Запорізького і яко воїни цариці…

— Як ти смієш, нехіднику? — вдарив шпагою об килим Бринк і підхопився. — Як ти смієш сепе і свой зграя розпойникоф називайт Войском Запорожским, войском єйо імператорськой величность? За такі слофа ти пудеш відповідайт! Зараз же давайт ваші шабля!

— Що ж, візьми, — гнівно кинув Швачка і вихопив шаблю з піхов.

Блиснула шабля і в руках Недозорця.

— Взять їх! — просичав Бринк.

Солдати наставили рушниці.

Одночасно на Швачку й Недозорця кинулися ззаду кілька чоловік, звалили на землю, вирвали з рук шаблі, витягнули з-за поясів пістолі, зв'язали й кинули в куток.

— Який сором! — важко зітхнув Швачка. — Брехнею заманити в капкан людей, що так на вас чекали.

— З розпойником мені нема про що розмовляйт… Я топі… наказувайт: сказайт своїм розпойник — складайт зброя. Біглий зольдат — вперйод!

Микита звівся на ноги. За ним устав і Недозорець.

— Що ж… скажу… поки рот не зав'язали.

Їх виштовхнули з намету. Швачка поглянув з пагорба й зрозумів, що увесь загін потрапив у западню. Набравши повні груди повітря, гукнув що мав сили:

— Братці! Нас зрадили царицині офіцери!

Бринк дав команду. Шеренги солдат розступилися — і на гайдамацькі лави розкритими пащами визвірилися гармати. Єгор Степанов зіскочив з коня, став навпроти, розкинув руки:

— Братья! Я бывший русский солдат, а ныне казацкий сотник! Не стреляйте в своих братьев! Они сражаются за свою свободу! Придет время, и мы вместе подымемся против наших общих врагов!

Бринк підкликав поручика. Варикаша здогадався, про що міг він говорити поручику, і поза кіньми кинувся вперед, затулив сотника. Єгор ступив крок ліворуч і став рядом з ним.

— Братья! Сегодня вы стреляете в нас, а завтра они будут стрелять по вас.

До Варикаші й Степанова приєднався Копиткевич.

— Панове солдати! Я поляк...

— Огонь! — скомандував поручик.

Гарматний залп скосив Копиткевича, Варикашу й Степанова та ще кількох гайдамаків, які стояли в перших рядах. Ян Байрацький, чудом лишившись живим, підняв шаблю над головою:

— Братці, за мною! — і кинувся вперед.

Солдати зімкнули ряди, затуливши намет. Десятки багнетів блиснули перед очима гайдамаків. Байрацький повернув коня ліворуч і помчав до березового гайка. За ним проскочило кілька десятків гайдамаків. Решті перегородили дорогу кіннотники Бринка...

Поки солдати й гусари в'язали поранених гайдамаків, писар під диктовку Бринка закінчував писати рапорт, у якому повідомляв полковника Протасова, що 9 липня за 10 верстов від містечка Богуслава підполковник догнав "партію лиходіїв", керованих отаманом Швачкою, і розбив її, взявши в полон отамана.

Розділ XXIII

ОДЕРЖУЙ ТЕ, ЩО ЗАСЛУЖИВ

На подвір'ї діда Кошового метушилися якісь жінки. Під крайніми яворами виднілися накриті білими настільниками довгасті столи, на них — миски, тарілки, пляшки.

Плиханенко наказав ватажанам спішитись, сам поспішив до хати. В очі впала череп'яна миска зколивом(85).

— Що це? — тривожно запитав жінок отаман.

— Діда Григорія щойно поховали. Учора шляхтичі наскочили. Почали меду вимагати, а дід: нема та й нема. Вони кинулись шукати — і знайшли за катрагою тайник, а в ньому — аж дві діжки. Свіженького. "Ти гайдамакам, розбійнику, беріг!" — закричали, а старший з них — його шаблею по голові.

— Куди вони поїхали? — спитав Плиханенко.

— Мабуть, на Ясногородку.

— Хлопці! На коней! — гукнув отаман.

— Люди добрі! — вискочила наперед одна жінка. — Не доженете. Вони ж, як зайці, помчали звідсіля. Прилетів якийсь панок, щось сказав — і їх як вода змила. Це ж увечері було, а зараз же обіди…

— Не втечуть! — гарячкував Плиханенко.

Незабаром чата Плиханенка була в Ясногородці. Тут отамана вже чекав Федір Базарний.

— Батьку, — доповів він, — у Бишеві, в корчмі, ми застукали якихось шляхтичів. Хвалилися корчмареві, що в Мостищі їм удалося накрити зграю гайдамаків. Ну… ми їх усіх там… і поклали…

— Спасибі, що відомстили за діда Григорія.

З Ясногородки загін рушив на'Лісню, там на Бишів, а тоді вже — на Чорногородку. Плиханенко вів своїх друзів від села до села, не затримуючись довго в одному місці. Шляхтичі, почувши про його наближення, тікали світ за очі.

— Може, панів уже ніде й не зосталося? — дивувався Левко Малий.

— Побачимо. Може, батько Швачка поведе нас в такі місця, де їх ще повно-повнісінько, — роздумував Федір Базарний.

Та у Фастові, куди Плиханенко повернувся на другий тиждень, Швачки не було.

— Пішов до Залізняка, — сказав Данило Бандурка, що вже одужав і знову збирався в дорогу. — Йди й ти, Савко. Будете всі разом — пани аж за Аршаву тікатимуть.

При згадці про Варшаву в пам'яті Плиханенка спливла дружина. "Я до Варшави дійду!" — закричав він тоді... Пан Пжигоцький, дізнавшись про його погрозу, наказав пахолкам: "Приведіть того харцизяку до мене. Я йому дорогу до Варшави покажу! На спині канчуками виб'ю!" Савку катували тоді до тих пір, поки він не підплив кров'ю... Де-то зараз відсиджується той окрутник несусвітний? Торік його так і не вдалося підстерегти — ховався десь аж на Волині... А нині? Може, так, як і Тиша-Биковський, понадіявся на конфедератів і додому повернувся? А Мале Половецьке... майже по дорозі... до Умані.

І Плиханенко завернув до рідного села. Односельці зраділи йому.

— Таки прибув, — говорили. — А ми й очі видивились. Чуємо: б'єш панів — та тільки зітхаємо: коли ж до нас завернеш...

— Пан у себе? — спитав.

— Позавчора повернувся…

Плиханенко приострожив коня. За ним ринули до панського двору всі ватажки. Зупинилися аж перёд рундуком.

— Поїхав наш пан до Бжезецького в гості, — розчарував їх слуга, що вискочив з покоїв.

— Гаразд! — гукнув Савка. — Погостюємо й ми там.

Через годину чата Плиханенка влетіла на змилених конях до панського двору в Трушках. Плиханенко й МаЛнй кинулись у світлицю. Пжигоцький і Бжезецький, побачивши гайдамаків у дверях, заніміли від переляку, потім підхопилися.

— Хто до-зво-лив? — захитався на неслухняних ногах Бжезецький. — Як ви сміе-те ври-ва-ти-ся в по-кої шлях— ти-ча?

Він вихопив шаблю з піхов.

— Гей, слуги, де ви?

— Обійдемося, пане, й без слуг, — усміхнувся Плиханенко, теж дістаючи шаблю.

— А я хіба не маю карабелі? — затупцював біля канапи Пжигоцький. — Де ж це вона поділася? Ага… ось де вона… лежить… Ану, лотре, ставай до бою зо мною!

— Якраз ти мені й потрібний, пане, — пішов назустріч Пжигоцькому Савка. — Пізнаєш?

— Матка боска! — сполотнів шляхтич. — Плиханенко…

Бжезецький, розмахуючи шаблею над головою, кинувся вперед.

— Е ні, пане, — загородив йому дорогу Левко Малий. — Удвох на одного? Ні. Я ж теж цією штукою штрикати вмію. Ставай до бою зо мною.

Задзвеніли шаблі, посипались іскри. Та поєдинок скінчився так само швидко, як і розпочався. Шабля Пжигоцького за хвилину вилетіла з його рук.

— У-у-у, Драб, — завив він і кинувся з піднятими кулаками на Савку. — Я й без карабелі справлюся з тобою. Задушу…

— Я ж тобі, пане, ще й дороги на Варшаву не показав… Борг же не віддав…

— Бидло ти! — продовжував насідати Пжигоцький, розмахуючи руками.

— Ну, що ж, пане, одержуй те, що заслужив. І за жінку мою, і за мене самого, і за всіх твоїх підданих, — і Плиханенко вдарив шляхтича шаблею.

Водночас упав на землю й Бжезецький, прохромлений шаблею Малого.

Коли Плиханенко й Малий вийшли на ґанок, увесь двір був запруджений селянами.

— Люди добрі! — гукнув Плиханенко. — Ще два супостати перестали поганити нашу землю. Діліть їхнє майно, господарюйте спокійно без пана й гарапника. А ми, — повернувся до своїх ватажан, — рушаймо далі.

Сонце високо підбилося вгору й припікало так, що гайдамаки почали знімати шапки. Розтягнувшись вервечкою, вони поступово перейшли на дрібну, повільну рись.

— Гляньте! — раптом викрикнув Левко Малий. — З Городищ хтось поспішає до нас.

Усі повернули голови ліворуч. Ледь помітним путівцем навперейми чаті мчали три верхівці. Отаман наказав гайдамакам зупинитись. Верхівці підлетіли до нього. То були царські гусари.

— Князь Мещерський, — промовив середній, — наказав передати вам волю її імператорської величності, цариці всеросійської Катерини Другої — кожна розбійницька ватага повинна негайно скласти зброю.

— Як? Як він сказав? — посунули вперед гайдамаки.

— Розбійницька ватага? Ти що, чоловіче, блекоти об'ївся?

Гусар підвищив голос:

— Я передаю наказ князя Мещерського: якщо ви не складете зброї й продовжуватимете рухатись далі, гусарський полк змушений буде атакувати вас.

Скінчивши, гусар розвернув коня й полетів назад. За ним поспішили і його супутники.

Гайдамаки збились у купу, закричали:

— Та як він сміє!

— Хто він такий?

— Він нам не указ!

Обуренню не було меж. І саме тоді, коли пристрасті розгорілися з небувалою силою, Плиханенко, приглянувшись до лісу, що перетинав шлях, вигукнув:

— До зброї, братці!

Всі завмерли й глянули туди, куди дивився отаман. З лісу, по обидва боки від шляху, розгортаючись півколами, на чату мчали польські драгуни. Поле швидко покривалося верхівцями, які з оголеними шаблями несамовито гнали коней уперед.

— За мною! — крикнув ще раз Плиханенко й полетів назустріч ворожій лавині. Ринули вперед і всі гайдамаки. Невдовзі жменька сміливців потонула у величезній юрмі драгунів. Один гайдамака бився проти п'яти, шести, а то й десяти ворогів. В суцільний гул зливалося скреготіння заліза, іржання коней, погрози й прокльони супротивників. Поле покривалося вбитими й пораненими.

— Здавайтесь, хлопи! — горлали розлючені шляхтичі.

Та ніхто не кидав зброї, не просив пощади. Нарешті драгунам удалося відтіснити Плиханенка від решти ватажан, оточити звідусіль. Один шляхтич підсік Савчиному коневі ноги. Коли тварина рухнула на землю, Плиханенко опинився в тісному кільці ворогів. Він зумів зарубати ще двох драгунів, що спішились і хотіли взяти його живцем. Та коли інші шляхтичі, плигаючи з коней, навалилися на нього скопом, він упав, і в цей момент його зв'язали. В полон потрапили Федір Базарний, Левко Малий, ще кілька гайдамаків, решта загинула. Чата Плиханенка перестала існувати.

Розділ XXIV

ОЙ ПОВЕЗЛИ БАТЬКА ШВАЧКУ

Оксана довго ховалася. Тільки зачує, було, якийсь гомін у лісі, хай би й за милю від лісникового обійстя, як зразу ж тікає в схованку, зрихтовану лісником у коморі. Боялася не лише панів, а й посполитих. Після того як знайшла тут притулок, минуло двоє літ, а вона все певна була, що її розшукують панські слуги. Знала: пан нікому не прощав ані найменшої провини. Карав за непослух, за недомовку, за косий погляд. А тут — підпал… Хіба він може забути таке? Ніколи! І дівчина ці літа не жила, а скніла, сохла й марніла. Не тільки страх, а й нерозвійна туга не кидала її каламутила спокій. Де б не. була, що б не робила, перед очима стояли батько і ненька. Десь, певне, й очі виплакали, виглядаючи її. Кожної ночі снився Микита. Де він? Що з ним? Як попрощалися вночі за хутором, так після того ні слуху про нього. Може, в неволі, а мо' й головою десь у степу наклав. Світ превеликий, а в ньому повно лиха…

Лісник з господинею довго втішали, що доля таки зглянеться над нею. А літа летіли — і не було ніякого просвітку. Важка невідомість точила серце. Оксана поволі втрачала віру, опускала голову. А там почала забувати й про обережність.

Одного разу, набравши води в криниці, не поспішила, як завжди, в сіни, а зупинилася на подвір'ї, замріялася. З глибокої задуми прокинулася тоді, коли біля двору застукотіли кінські копита і з-за тину почулося:

— Скажіть, господине, пан Северин удома?

Оксана оглянулася: біля воріт на вороному коні сидів чорновусий шляхтич у темно-синьому кунтуші й хутряній шапці з жовтим верхом. Дівчина зойкнула: таки вислідили її. На зойк оглянувся лісник. Він поспішив заспокоїти Оксану:

— Не бійся, дочко. Це мій знайомий шляхтич Генріх Рожнятовський. Напевне, знову мандрує в Польщу. Бишів— ський магнат Антон Харлінський розорив його — ось він і їздить шукати правду.

Господар пішов одчиняти ворота, а Оксана ніяк не могла рушити з місця. І тільки тоді, як незнайомий під'їхав до рундука, вона зробила перший крок.

— То нова служка, пане Северине?

— Та ні… Просто… нікуди подітися дівчині — я й прихистив. — І лісник у кількох словах повідав своєму гостеві сумну історію кохання двох молодих людей.

— То кажете, пане Северине, того козака Микитою звали? А дівчина відкіля ж?

— Із-за Тетерева. Спалила, каже, пана свого, а сама — світ за очі.

— Невже Оксана?

— Оксана, пане Рожнятовський. А як ви знаєте?

— Зустрічались мені якось чумаки. Один із них розповідав про Микиту Швачку та його Оксану…

Дівчина почула останні слова, вибігла на подвір'я.

— Паночку! — скрикнула. — Де ж Микита зараз?

— Чув я, Оксано, що у Фастові. Гайдамачить Микита твій…

Генріх Рожнятовський не сказав лише, що сам йе в Польщу їде, а набирати чату з поляків на допомогу повстанцям.

— Я… сиджу тут, як миша в норі. А Микита панів б'є… Мстить за кривди… Шукав-шукав мене — і не зна— йшое… Зате я знайду його! Спасибі вам, пане.

У той же день Оксана розпрощалася з лісником та його дружиною. Через кілька днів була у Фастові, але гайдамаків не застала: вони попрямували на Богуслав.

Дівчина пішла слідом. Не йшла — летіла. Ні спеки не відчувала, ні болю в ногах…

Коли попереду вдарили гармати й залунала безладна стрілянина, вона прискорила ходу. Поспішала так, що не помічала навіть зустрічних. Зупинилася тільки тоді, як почула розмірений тупіт солдатських чобіт. Підняла голову й побачила перед собою довгу колону. Посторонилася й застигла. Солдати були невеселі, пригнічені якісь. Поопускали голови на груди, немов боялися глянути людям у очі. Соромно, чи що?

Та ось солдатські ряди скінчилися — і перед дівчиною зринула похмура юрма, оточена верхівцями з оголеними шаблями. Одні в жупанах, інші — у розпанаханих сорочках, деякі — напівголі… Побиті, обдерті, пов'язані.

— Гайдамаки! — догадалася Оксана.

— Не відставати! — крикнув офіцер.

Дівчина прикипіла поглядом до запорошених, змучених лиць гайдамаків. Не було в них ні відчаю, ні страху, ні зневіри. Ішли та й ішли. Один десяток, другий, третій… Потім потягнулися вози. На них лелйли

спинами один до одного зв'язані. Отамани, мабуть... Біля кожного воза — по два верхівці.

Оксана звелася навшпиньки, завмерла. Може, й Микита десь тут? "Микито, де ти? — сполохано забилося серце. — Підведи голову". Нарешті знову потягнулися солдатські ряди. Дівчина опустилася на землю, заклякла. Не чула й не бачила нічого більше. Підвела голову, як хтось торкнувся плеча:

— За ким тужиш, дочко?

— За Микитою, — скинула затуманені очі. Перед нею стояв кобзар, вибілений дощами, вітрами й нелегким життям.

— Оксана? — запитав, ніби знав її давним-давно.

— Оксана, — вперше за стільки літ сміло промовила незнайомій людині.

— Повезли його...

Дівчина підхопилася.

— Слухай, дочко, — притримав її кобзар, — Я не так довго жив на світі, як багато бачив і чув. Данило Рихліїв— ський я, а ще Бандурка. Жив у Києві біля губернатора, на Запоріжжі — біля кошового, з гайдамаками дружив. І добра, і лиха — всього звідав. Тож скажу тобі: не вішай голови. Сама ти Микити не визволиш, офіцерів не впросиш. Треба чекати. Гайдамакам одна дорога — в Сибір. Ось тоді якось і можна буде лиху зарадити. Вір, дочко, і жди. Залізняка теж підступно схопили. Вони разом щось придумають. А ниньки підемо з нами. Глянь, скільки я людей веду за собою.

Дівчина оглянулася. Навколо неї стояли діди, дітлахи, жінки.

— Загиблих ідемо хоронити.

За якийсь час вони вже були на широкому, обрамленому дубовим лісом і березовими гайками полі. Взялися копати ями, носити вбитих.

— А ти, дочко, — попросив кобзар Оксану, — сплети вінок.

Працювали до пізнього вечора. Коли почало заходити сонце, останні його промені пробігли по крутому схилу могили, позолотили високий, щойно витесаний хрест з березово-терновим вінком, перевитим волошками. Бандурка наладив кобзу, стиха заспівав:

Ой побрали, попарували усіх по два докупочки.

Заглядають один на другого, як сизі голубочки.

Ой забрали, попарували, як голубів в парці,

Ой засмутилася Україна, та як сонечко в хмарці.

Ой отамана з осавулою та й докупи зв'язали.

Ой забрали, та й пов'язали і на вози поклали.

Ой, повезли батька Швачку та густими лозами;

Ой, оглянувся батько Швачки та й умився сльозами.

Скінчивши пісню, кобзар вклонився могилі, повернувся до людей:

— Спасибі вам, люди добрі. Багатьох наших захисників поховали ми сьогодні, та ще більше лишилося на волі. Не втрачаймо ж віри. Ждімо,

коли знову настане слушна година. Не здолали панів тепер, здолаємо іншим разом!

Розділ XXV

ОСТАННІ ІСКРИ

Немов поранений звір, метався Ян Байрацький по Богуславщині. Поставивши невеличкі чати й дозорців на всіх шляхах, якими тільки могли конвоювати полонених, він збирав рештки гайдамацьких загонів. За тиждень йому вдалося збити чималий загін із залишків чат Неживого, Журби, Тарана. Приєдналися до нього й Наум Дідушко, Денис Рябовіл та Карпо Нечаєнко, які пробивалися на південь після полонення Івана Бондаренка. Недалеко від Рокитного, над Россю, Байрацький зустрівся з Генріхом Рожнятовським, що вів із Польщі три десятки хлопів на поміч своїм українським друзям. Об'явився й Данило Бандурка.

— Біда, братці, — сказав він отаманам. — Шляхту виловлює наших спільників, які блукають по навколишніх лісах і байраках, значкує навіть тих, хто бачив гайдамаків. І нас можуть виявити.

— А ми й не збираємось ховатися. Сил у нас досить, аби напасти на Бринка й відбити Швачку, — вигукнув Байрацький.

— Ні, Яне. Бринк перехитрив нас. Він переправив Швачку та інших братчиків Протасову, а той, не гаючись, відрядив полонених до Києва. Моя вам порада: відходьте в степи. Переждіть якийсь час, а там видно буде.

Данило Бандурка говорив правду: Микита Швачка в цей час був у Києві. 27 серпня того ж, 1768, року Київська губернська канцелярія, закінчивши слідство, винесла вирок у справі полонених гайдамаків, у шістнадцятому пункті якого було зазначено: "Никиту Швачку… колесовать и живого положить на колесо, а вместо того бить кнутом,

дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ноздри и поставя указные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно".

— Тепер, товариство, нічого мудрувати, — озвався Дідушко. — Батько Бандурка має рацію. Щоб не потрапити до рук ворога, рушаймо в степи. Сьогодні ж.

— Тоді, Науме, ти веди, — тихо промовив Байрацький.

Тієї ж ночі гайдамаки рушили на південь. Відійшовши в запорізькі степи, Наум Дідушко, який очолив новий загін, почав чекати втішних вістей з України. Був переконаний, що боротьба не закінчилася: як тільки царицині війська залишать Київщину, народ знову візьметься за вила, коси, списи. І звістки не забарилися. Стало відомо, що в Києві зібрав нову чату Яків Довгошиєнко й прибув на Богуславщину, а звідти перейшов на Смілянщину та й скликає всіх, хто не забув ще батька Залізняка. Запорожці повідомили й про капітана Станкевича, який створив гайдамацьку чату, оволодів Жаботинським замком і теж вирушив на Смілянщину. Остання Звістка особливо схвилювала гайдамаків. Вони згадали зустріч з царициним військом, молодого серба, розповідь Яна Байрацького про розмову з капітаном у Білій Церкві…

І повів Дідушко свій загін до Сміли.

У степу гуляла віхола, снігом забило усі балки, байраки. Гайдамаки вибивалися з останніх сил, але їх вело нестримне бажання допомогти людям, які знову піднялися на боротьбу за довгождану волю.

Тяжкий перехід забрав багато часу і, коли гайдамаки прийшли на Черкащину, загін капітана Станкевича уже зазнав поразки, а гордий серб, зранений і скалічений, був схоплений карателями.

Тоді Наум Дідушко пройшовся вогнем і димом понад Славутичем-Дніпром і з'єднався з отаманом Губою, який зібрав у лісах поблизу Шполи близько шести сотень гайдамаків і готувався до нових боїв з осоружним панством.

Лютими морозами закінчувався пам'ятний для України й Польщі 1768 рік. Мов зголоднілі вовки, гасали по селах і містечках загони карателів, нишпорили по найвіддаленіших закутках, вишукуючи переможених, але не зломлених коліїв. Та лише сота доля народних месників потрапила до їхніх пазурів. Решта, лишившись на волі, чекала нового слушного часу.

Примітки:

1) Магістрат — орган міського управління. До його складу входили: війт (очолював магістрат), бурмистри (помічники війта), райці (радники) і лавники (засідателі). Магістрати обиралися з представників верхівки міського населення.

2) Спудеї — учні середніх і молодших класів Київської академії.

3) Після Андрусівського перемир'я 1667 р. (угода між Росією і Польщею про припинення війни (1654 г — 1667 рр.) возз'єднані з Росією в 1654 р. українські землі були розділені на дві частини: Лівобережну Україну, що залишалась разом з Києвом у складі Росії, і Правобережну Україну, яка знову потрапила під владу Польщі. Кордон між ними проходив спочатку по Дніпру, потім по його притоці Ірпеню, там, де Унава впадає в Ірпінь, повертав сухопуттям на південь, доходив до річки Стугни, нею тягнувся до Дніпра і йшов до самого Запоріжжя, яке фактично відійшло до Росії.

4) Гута — підприємство по виробництву скла, гутник — робітник такого підприємства.

5) Пахолок (заст.) — слуга.

6) Біскуп — католицький єпископ.

7) Письменний Олексій — учасник гайдамацького повстання 1750 року.

8) Чата — загін.

9) Лядунка, ладунка — патронташ.

10) Цидула — коротенький лист, записка.

11) Посполиті — некозацьке населення (селянство).

12) Форпост — укріплений пункт на кордоні.

13) Чинш — натуральний або грошовий податок.

14) Драб — обірванець, босяк.

15) Драпіжник — той, що оббирає кого-небудь здирник.

16) Посесор — орендатор.

17) Коворотворота, якими зачинялися виходи з села.

18) Шарварок — додаткова до панщини феодальна повинність по будівництву і ремонту мостів, шляхів, гребель і т. ін.

19) Слобода — поселення, жителів якого тимчасово (на 15—ЗО років) звільняли від феодальних повинностей. "Слободи" — пільги, привілеї, які надавалися на певний час тим, хто оселявся на незаселених землях.

20) Катрага — курінь.

21) Гвалти — примусова, зверх панщини робота.

22) Подоляка Іван — ватажок гайдамацького загону в 1750 р.

23) Козак-нетяга — бідний козак.

24) Переміл — мілководна частина річки.

25) Йдеться про гайдамацьке повстання 1750 року.

26) Сакви — з'єднані одним полотнищем дві торби, які перекидали через плече або через спину коня.

27) Стрій — убрання, наряд.

28) Хура — навантажений віз.

29) Ребелізант (польськ.) — бунтар.

30) Наймане військо шляхетської Польщі, яке утримувалося за рахунок четвертої частини (кварти) прибутків від королівських маєтків.

31) Банітувати — засудити на вигнання.

32) Креси — прикордонні області в панській Польщі.

33) Дидаскали — вчителі.

34) Шпіцрутен — довга гнучка палиця або прут. Підданого покаранню проганяли крізь стрій солдат із шпіцрутенами.

35) Новосіченський ретраншемент — військове укріплення за 2–3 км від Запорізької Січі, споруджене в 1735 році. Його залога складалася з

двох піших рот і артилерійської команди при 6 гарматах. Комендантом ретраншементу був штаб-офіцер. В його обов'язки входило "запорожских казаков поступки прилежно всегда предостерегать и наблюдать", перешкоджати прийняттю селян-утікачів до козацтва, переслідувати й знищувати гайдамаків.

36) Надвірні козаки — феодально залежні селяни, що служили в збройних загонах польських магнатів на Україні в 16–18 ст. За службу вони одержували платню, земельні наділи та звільнялися від виконання повинностей.

37) Лакуза — те саме, що лакей.

38) Рокош — бунт.

39) Кунтуш — верхній чоловічий і жіночий одяг.

40) Станіслав Конарський, Стефан Гарчинський, Францішек Богомолець — радикально настроєні польські письменники й публіцисти XVIII ст.

41) Ян Щасний Гербурт (1567–1616) — польський громадський діяч, письменник і книговидавець, один із учасників змови, спрямованої проти абсолютистської політики польського короля Сигізмунда III. Кинутий у краківську королівську в'язницю, він написав латинською мовою твір про боротьбу запорізьких козаків з ординцями. Виступав проти насильницького окатоличення українців, писав вірші українською мовою ("Гадка Гриця з фортуною"), виступав за дружбу між українським і польським народами ("Слово про руський народ").

42) Клусом — риссю.

43) Рундук — ганок.

44) Лотри — розбійники, перекручене латинське слово latro (розбійник).

45) Венгржин — угорське вино.

46) Обрік — овес із січкою.

47) Карабеля — крива шабля.

48) Окрутник — мучитель, кат, тиран.

49) Отоманка — широкий м'який диван з подушками замість спинки і з валиками на краях.

50) Січами гайдамаки називали свої постійні пристановища. Одна з таких січей була на острові Мигійському, що знаходився на Південному Бузі (поблизу теперішнього села Мигії Первомайського району Миколаївської області).

51) Шльонськ — польська назва Сілезії.

52) Машталір — візник.

53) Чашник — чиновник, обов'язком якого було, на випадок приїзду короля, подбати про його зустріч і влаштування прийому; придворний виночерпій.

54) Рабусь — грабіжник.

55) Нобілітація — надання дворянського титулу.

56) Ванькирчик — бічна кімнатка.

57) Пропінація — монопольне право магнатів і шляхти на виробництво горілки. Кожен селянин був зобов'язаний купувати певну кількість спиртних напоїв свого пана. Коли селянин не мав грошей, він одержував її в борг.

58) Буцегарня — приміщення для тимчасового ув'язнення; холодна, темна.

59) Офіціал — службова особа в католицькій та уніатській церквах.

60) Аргатувати — наймитувати.

61) Валька — бій, боротьба.

62) Гард — урочище в південній частині Запорізької Січі і слобода запорізьких козаків (нині село Богданівка Доманівського району Миколаївської області).

63) Українська партія — військо, яке польський уряд тримав на Україні для охорони кордонів та боротьби з гайдамаками.

64) Значок — стяг.

65) Чвалом — дуже швидким бігом; навскач.

66) Дробина — домашня птиця.

67) Тороки — ремінці позаду сідла, якими прив'язували різні речі.

68) Ключ — територіально-економічна одиниця, що об'єднувала групу поміщицьких господарств та кілька навколишніх сіл і містечок.

69) Відумерщина — майно померлих підданих.

70) Кляштор — католицький монастир, пріор — його настоятель.

71) Звіди — розвідка.

72) Кошулі — сорочки.

73) Пулярес — гаманець.

74) Золота грамота — народна назва вигаданого указу, який нібито в 1768 році видала російська цариця Катерина II, закликаючи селян Правобережної України повставати проти польської шляхти й магнатів і допомагати царським військам громити конфедератів.

75) Під час масових народних повстань їх учасники здебільшого називали себе запорізькими козаками.

76) Визволок — право кобзарювати самостійно.

77) Гаківниця — довга важка рушниця з гаком на прикладі, яка була на озброєнні запорізьких козаків у XV–XVII століттях.

78) Шиголя — тонкі вітки.

79) Шанці — окопи.

80) Тринітарії — члени католицького чернечого ордену.

81) Доводця — командир, начальник.

82) Кордегардія — приміщення для військової варти.

83) Гарнець — міра сипких тіл, яка дорівнює 3,28 літра.

84) Окульбачені — осідлані.

85) Коливо — страва (каша з пшениці і т. ін. з солодкою підливою).